

Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu

---

**Redakcja naukowa
Tadeusz Bodio
Joanna Marszałek-Kawa**

Seria
Biblioteka Azji i Pacyfiku

Redaktor Serii
Joanna Marszałek-Kawa

Sekretarz Serii
Bartosz Płotka

Rada Serii
*Kamal M. Abdulla (Azerbejdżan), Daulet L. Baideldinov (Kazachstan),
Marceli Burdelski (Gdańsk), He Yaomin (Chiny),
Hassan A. Jamsheer (Łódź), Vasyl Marchuk (Ukraina),
Joanna Marszałek-Kawa (Toruń), Miao Huashou (Chiny),
Vladimir I. Nifadiev (Kirgistan), Ewa Oziewicz (Gdańsk),
Zdzisław Puślecki (Poznań), Akmal Saidov (Uzbekistan),
Grażyna Strnad (Kraków), Peter Vorel (Czechy)*

Recenzenci tomu
*prof. dr hab. Józef Tymanowski
dr hab. Tadeusz Wallas, prof. UAM*

Redaktor prowadzący: *Paweł Jaroniak*
Redakcja techniczna: *Ryszard Kurasz*
Korekta: *Zespół*
Projekt okładki: *Krzysztof Galus*

© Copyright by Wydawnictwo Adam Marszałek

Wszystkie prawa zastrzeżone. Książka, którą nabyłeś, jest dziełem twórcy i wydawcy. Żadna jej część nie może być reprodukowana jakimkolwiek sposobem – mechanicznie, elektronicznie, drogą fotokopii itp. – bez pisemnego zezwolenia wydawcy. Jeśli cytujesz fragmenty tej książki, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło

Toruń 2020

ISBN 978-83-8180-307-6

Publikacja dofinansowana przez Wydział Nauk Politycznych
i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego

Wydawnictwo prowadzi sprzedaż wysyłkową:
tel./fax 56 648 50 70, marketing@marszalek.com.pl

Wydawnictwo Adam Marszałek, ul. Lubicka 44, 87–100 Toruń
tel. 56 664 22 35, 56 660 81 60, e-mail: info@marszalek.com.pl, www.marszalek.com.pl
Drukarnia, ul. Warszawska 54, 87–148 Łysomice, tel. 56 678 34 78

Spis treści

Wstęp	5
I. Federacja Rosyjska	
Jacek Sobczak Wpływ Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na politykę międzynarodową Federacji Rosyjskiej	15
Katarzyna Chałubińska-Jentkiewicz Prawosławie a media – przypadek regulacji rosyjskich	52
Grzegorz Bonusiak Czulkcze w Federacji Rosyjskiej	68
II. Azja Centralna	
Tadeusz Bodio, Andrzej Wierzbicki Badania transformacji ustrojowej w państwach Azji Centralnej	89
Jakub Potulski <i>One Road One Belt Initiative</i> a amerykańska strategia wobec Azji Środkowej	130

Krystyna Gomółka

Kobiety w polityce i władzach Kazachstanu 162

Linda Masalska Społeczne i kulturowe aspekty statusu języka rosyjskiego
w państwach Azji Centralnej ..... 187**III. Kaukaz****Andrzej Furier**Polska aktywność polityczna i wojskowa na Kaukazie
w XIX wieku ..... 217**Grzegorz Piwnicki**Polscy żołnierze armii carskiej w dziewiętnastowiecznej
Armenii 245

Wstęp

Prezentowany tom poświęcony jest przemianom politycznym na obszarze poradzieckim. Jego autorzy koncentrują uwagę na wybranych zagadnieniach z historii i współczesności Federacji Rosyjskiej, Azji Centralnej i Kaukazu.

Rozważania zawarte w pierwszej części tomu otwiera rozdział prof. dr. hab. Jacka Sobczaka, który analizuje wpływ Cerkwi prawosławnej na politykę międzynarodową Federacji Rosyjskiej. Autor bada genezę, etapy i konteksty rozwoju stosunków państwa z Cerkwią. Wskazuje m.in. na kluczowe znaczenie instytucji religijnych w sakralizacji władzy świeckiej, budowie rosyjskiej państwowości i tożsamości narodowej, polityce imperialnej, rusyfikacji i chrystianizacji podbijanych narodów, nie pomija także represji i ateizacji w ZSRR oraz polityzacji prawosławia po rozpadzie państwa związkowego. Procesy te odcisnęły silne piętno na modelu polityki wyznaniowej Federacji Rosyjskiej, w której dominujące i uprzywilejowane miejsce zajmuje prawosławie, będące jednym z filarów tożsamości tego państwa. Autor podkreśla, że współcześnie Cerkiew także aktywnie uczestniczy w polityce państwa. Charakter relacji między hierarchami Cerkwi i elit władzy politycznej w istocie przybiera postać swoistej „symbiozy polityczno-religijnej”. W danym kontekście warto zwrócić uwagę, że hierarchowie Cerkwi oficjalnie wypowiadają poglądy, że ich zadaniem jest m.in. ochrona interesów rosyjskich na arenie międzynarodowej, tym bardziej że cele geopolityczne i etnopolityczne Cerkwi są zbieżne z tymi, które realizują elity władzy państwowej. Przykładem jest koncepcja „terenu kanonicznego” i „terytorium kanonicznego”, która odpowiada z głoszoną przez W. Putina koncepcją „rosyjskiego

świata”, obejmującego przestrzeń kulturową, w której dominuje język rosyjski. Oba podmioty wyraźnie dążą do zachowania i umocnienia swoich sfer wpływów w przestrzeni międzynarodowej. Wspólnym mianownikiem tych zabiegów wydaje się dążenie do odbudowy imperium sakralno-politycznego i rosyjsko-prawosławnego terenu kanonicznego. Prof. J. Sobczak, odwołując się do bogatych danych źródłowych, szczegółowo uzasadnia ten pogląd.

W kolejnym rozdziale prof. ASzWoj, dr hab. Katarzyna Chałubińska-Jentkiewicz koncentruje uwagę na problemach wolności religijnej, mediach cyfrowych i socjotechnikach ograniczania tej wolności w Rosji. Konstatuje, że jedną z najważniejszych zasad w świecie mediów cyfrowych jest wolność religii. W obszarze realizacji tej ostatniej coraz częściej w ewangelizacji wykorzystuje się nowoczesne, cyfrowe środki społecznego przekazu. Cyfryzacja oraz zagrożenia z nią związane (np. cyberterrorizm) mogą stanowić uzasadnienie dla ograniczeń w zakresie praw i wolności człowieka, a także być wykorzystane dla działań dalekich od zasad państwa demokratycznego. Przykładem takich ograniczeń są regulacje rosyjskie związane z ewangelizacją w mediach cyfrowych. Przytoczone w opracowaniu regulacje wyraźnie wskazują, że media cyfrowe mogą stać się zagrożeniem dla koncepcji prawosławia jako dominującej religii państwowej. Przedstawiona przez prof. Katarzynę Chałubińską-Jentkiewicz problematyka regulacji ewangelizacji, uzasadnianej walką z terroryzmem, stosowaniem instrumentów charakterystycznych dla cenzury prewencyjnej, tym zakazujących ewangelizacji w mieszkaniach prywatnych (przede wszystkim za pomocą mediów cyfrowych) potwierdza tezę, iż polityka prowadzona w obszarze sieci teleinformatycznej to sposób na umacnianie polityki centralnych elit władzy Rosji nawet w najbardziej wolnościowych obszarach.

Z kolei prof. UR, dr hab. Grzegorz Bonusiak charakteryzuje jedną z najstarszych i rdzennych grup ludności zamieszkujących

Syberię. Z przytoczonych danych w tekście wynika, że w 2010 r. populacja Czukczów liczyła prawie 16 tys. osób i zamieszkiwała Czukocki Okręg Autonomiczny, Kraj Kamczacki, Republikę Sacha i Magadan. Populacja ta dzieli się na dwa odłamy: Czaucz (koczowników, hodowców reniferów) i Ankałym (mieszkających na wybrzeżu, zajmujących się rybołówstwem). Czuczki są zdominowani przez Słowian na swoim rdzennym terytorium i nie wywierają znaczącego wpływu na życie społeczno-polityczne w regionie. Jednak zachowują i pielęgnują swoją odrębność kulturową. Na styl ich życia przemożny wpływ wywierają uwarunkowania historyczne, kulturowe, gospodarcze, subpolarny klimat, a także to, że zamieszkują w regionie przygranicznym i ważnym militarnie – graniczącym z Alaską. Autor szczególnie je analizuje. Podkreśla m.in., że rdzenne tereny danej populacji stanowią bogaty rezerwuar kopalin (metale ziem rzadkich), które są źródłem znaczących dochodów do budżetu państwa. W zamian Czuczki otrzymują subwencje, które mają widoczny wpływ na jakość ich życia, rozwój kultury i rodzimego języka.

Część druga tomu prezentuje badania nad przemianami społeczno-politycznymi w Azji Centralnej oraz rolę regionu w geopolityce rywalizujących supermocarstw. Prof. dr hab. Tadeusz Bodio i prof. dr hab. Andrzej Wierzbicki prezentują realizowany na Uniwersytecie Warszawskim międzynarodowy program badań nad transformacją ustrojową państw Azji Centralnej. Jest to pierwszy i najdłużej realizowany program o danej tematyce w kraju. Geneza programu wiąże się z organizacją w 1997 r. pierwszej wizyty Nursułtana Nazarbijewa w Polsce oraz udziałem prezydenta w promocji pierwszej monografii wydanej w ramach prowadzonych badań. Program obejmował pięć nowo powstałych państw w regionie o niepowtarzalnej specyfice, uwikłanych w liczne wewnętrzne i regionalne konflikty, także spory dotyczące historii, dziedzictwa cywilizacyjnego, granic itp. Prowadzone w ramach programu badania miały kompenso-

wać deficyt wiedzy o historii i współczesności politycznej Azji Centralnej, kreować współpracę Polski z nowo powstałymi państwami, tworzyć klimat dla intensyfikacji kontaktów naukowych z regionalnymi ośrodkami badawczymi, także uwzględniać potrzeby dydaktyczne ośrodków politologicznych oraz służb zagranicznych i gospodarczych kraju, ludzi biznesu zainteresowanych regionem. Autorzy tekstu przybliżają cele, zadania, etapy i uzyskane efekty badawcze tego programu. Wskazują na trudności związane z konceptualizacją programu, jego organizacją i nawiązaniem współpracy z ośrodkami naukowymi oddalonymi kilka tysięcy kilometrów od Polski. Zważyć należy, że w ówczesnym okresie politologia była dopiero tworzona w państwach regionu, nierzadko zaangażowana politycznie i na „smyczy władzy”. Z prezentacji programu wynika, że badania były pionierskie, a uzyskane efekty unikalne w skali nie tylko europejskiej. W swojej syntezie składają się na kompendium wiedzy o Azji Centralnej. Przybliżają procesy transformacji ustrojowej państw regionu w wielorakich uwarunkowaniach i kontekstach. Wśród nich zwracają uwagę: mechanizmy polityki klanowej, dramaturgia walki o kształt ustrojowy państw regionu, trywializacja demokracji i próby jej wykorzystania przez elity władzy na rzecz różnych postaci autorytaryzmu, gospodarka, kultura, bezpieczeństwo, geopolityka i in. W ramach programu opublikowano także cykl artykułów o diasporze polskiej i relacjach polityczno-gospodarczych Polski z państwami regionu.

Rozdział autorstwa prof. UG, dr. hab. Jakuba Potulskiego traktuje o stosunkach amerykańsko-chińskich i ich implikacjach dla Azji Środkowej. Autor prezentuje pogląd, że charakter tych stosunków będzie decydował o geopolitycznej architekturze świata. Formułuje i weryfikuje interesującą tezę, według której w relacjach między supermocarstwami istotna rola jest przynależna Azji Środkowej, w której może dojść do zderzenia globalnych interesów. W rezultacie region może okazać się polem

bitwy supermocarstw o dominację i wpływy na świecie. Będzie to zależało od strategii geopolitycznych USA i Chin. Prof. J. Potulski szczegółowo analizuje i porównuje te strategie. Wskazuje na ich ewolucję oraz silne i słabe strony. Z analizy porównawczej strategii wynika wniosek, że mocarstwa stoją przed alternatywą geopolityczną: rywalizacji lub też kooperacji w ramach procesu reaktywacji Jedwabnego Szlaku. Oceniając obecny stan relacji amerykańsko-chińskich, konstatuje, że Chiny, reaktywując Jedwabny Szlak w ramach „One Road One Belt Initiative”, dążą do zmiany porządku międzynarodowego i ograniczenia roli USA na świecie. Również administracja D. Trumpa coraz wyraźniej postrzega Chiny w kategoriach rywalizacji, czego przejawem była m.in. wojna handlowa. W opinii autora istnieją jednak możliwości obustronnej korzystnej współpracy między supermocarstwami w ramach inicjatywy „Jeden Pasa i Jedna Droga”, co wyjaśnia on i uzasadnia. Wywód badawczy w pracy budowany jest z optyki paradygmatu realistycznego i ma walory diagnostyczno-prognostyczne. Pozwala spojrzeć transgresyjnie na rolę Azji Środkowej w relacjach amerykańsko-chińskich, zdystansować się od stereotypów i obiegowych opinii na dany temat.

Prof. dr hab. Krystyna Gomółka, na bazie dostępnych źródeł faktograficznych, statystycznych i własnych obserwacji, analizuje aktywność kobiet w życiu publicznym Kazachstanu. Opisuje m.in. status kobiet w państwie, ich udział w działalności parlamentarnej, władzach lokalnych i najbardziej wpływowych partiach politycznych. Z badań wyłania się komplementarny obraz faktycznej sytuacji kobiet, nierzadko skrywany za fasadą deklaracji politycznych i aktów prawnych. W konkluzjach Autorka stwierdza, że mimo formalnych praw zabezpieczających aktywność społeczno-polityczną kobiet w Kazachstanie, ich udział w polityce i życiu politycznym, a także we władzach centralnych i terenowych jest niewielki. Wskazuje się również na przyczyny tej sytuacji.

Warto odnotować, że sytuacja kobiet w pozostałych czterech państwach Azji Centralnej jest także trudna. Powodowane jest licznymi barierami emancypacji kobiet, związanymi m.in. z tradycjami (zwłaszcza prawem wyznaniowym i zwyczajowym), dyskryminacyjnymi praktykami w życiu codziennym, dominującym modelem rodziny, poligamią, porwaniami, wymuszonymi małżeństwami itp. Stąd faktyczne równouprawnienie kobiet, tworzenie warunków dla aktywności społeczno-zawodowej stanowi jedno z ważniejszych wyzwań, któremu powinny sprostać władze państw regionu. Trzeba przyznać, że takie próby są podejmowane, tyle że są mało skuteczne. W danym kontekście warto odnotować, że wydarzeniem historycznym w regionie było wybór kobiety na prezydenta Kirgistanu (Rozy Otunbajewej, 2010–2011). W ostatnich latach pozytywne zmiany na rzecz faktycznego równouprawnienia kobiet obserwuje się w Uzbekistanie. W państwie tym realizowana jest strategia rozwoju na lata 2017–2021, w której jednym z priorytetowych zadań jest tworzenie warunków dla aktywizacji społeczno-zawodowej kobiet, w tym ich partycypacji w życiu publicznym. Warto odnotować, że w lipcu 2019 r. Tanzila Nartbajewa została przewodniczącą Senatu. Zgodnie z konstytucją jest drugą osobą w państwie, której przyznano prestiżową nagrodę Człowieka 2019 r. Była to pierwsza tego typu nagroda dla kobiety przyznana w Uzbekistanie. Z kolei w styczniu 2020 r. do nowo utworzonego rządu powołano Elmirę Basitchonową, która jest zastępcą premiera. Zdecydowanie gorsza jest sytuacja kobiet w Turkmenistanie i Tadżykistanie.

W kolejnym rozdziale mgr Linda Masalska analizuje status języka rosyjskiego w Azji Centralnej. Wskazuje na rolę tego języka w kształtowaniu lokalnych tożsamości, także na implikacje, jakie niesie on we współczesnej polityce językowej państw regionu. W ocenie autorki polityka językowa tych państw, m.in. ograniczająca stosowanie języka rosyjskiego, nie przyniosła nadziei

wanych efektów, tym bardziej że język rosyjski coraz mniej jest utożsamiany z dawnym „kolonizatorem” i pełni funkcje użyteczne w komunikacji międzyetnicznej. Jest ważnym instrumentem dostępu do światowej przestrzeni informacyjnej i doskonalenia kadr zawodowych, swoistym łącznikiem kultury europejskiej ze światem azjatyckim i muzułmańskim. Przeprowadzone badania prowadzą do generalnego wniosku, że mimo podejmowanych przez państwa Azji Centralnej działań związanych z umacnianiem języków narodowych znaczenie języka rosyjskiego wciąż jest znaczące, zwłaszcza w wymiarze społecznym i kulturowym. Język ten jest wykorzystywany przez Federację Rosyjską w umacnianiu swoich wpływów w regionie.

Cześć trzecią tomu, poświęconą Kaukazowi i obecności polskiej w regionie, otwiera rozdział prof. dr. hab. Andrzeja Furiera, w którym przedstawiona jest aktywność polityczna i wojskowa naszych rodaków w XIX w., która była elementem walki środowisk emigracyjnych o niepodległość Polski. Przeprowadzone badania ujawniają mało rozpoznane, a nawet nieznanne karty z działalności emigracji skupionej wokół „Hotelu Lambert” i poszukującej dróg wyzwolenia Polski spod jarzma rosyjskiego. Ważnym elementem tej działalności było pozyskanie Turcji dla sprawy polskiej i planów walki z Rosją. Autor także opisuje aktywność polskich agentów wojskowych w Turcji i na Kaukazie, których zadaniem było przygotowanie gruntu dla tworzenia oddziałów wojskowych oraz ich udziału w działaniach wojennych. Rozprawia się również z wieloma żywymi po dzień dzisiejszy mitami na temat ówczesnych relacji polsko-tureckich, a także stereotypami na temat udziału Polaków w walkach zbrojnych na Kaukazie. W konkluzjach m.in. stwierdza, że aktywność polityczna i wojskowa na Kaukazie nie przyniosła znaczących sukcesów dla sprawy polskiej. Złożyło się na to wiele przyczyn, które szczegółowo są analizowane w tekście. Wiązały się one m.in. z przedmiotowym traktowaniem Polaków przez głównych

graczy w regionie, słabą znajomością mentalności i tradycji ludów Kaukazu, skutecznym sabotowaniem polskich poczynań przez Rosję. Aktywność ta – co podkreśla prof. Andrzej Furier – odzwierciedla pełne poświęcenia zaangażowanie emigracji w walkę o swoją ojczyznę. Pozyskana wiedza i kontakty w regionie – dodaje autor – zostały wykorzystane w XX w. przez ruch prometejski do integrowania emigracji kaukaskiej wokół walki z rosyjskim panowaniem.

W ostatnim rozdziale prof. dr hab. Grzegorz Piwnicki opisuje losy Polaków, którzy jako żołnierze armii carskiej służyli w Armenii. W opisie korzysta z bogatej literatury źródłowej, w tym danych archiwalnych oraz oryginalnych opracowań i pamiętników. Pozwala to z detalami odtworzyć przyczyny, warunki i przebieg służby wojskowej naszych rodaków oraz ich relacje z lokalną ludnością. Autor zwraca uwagę, że w XIX w. przez Kaukaz przewinęło się ok. miliona Polaków, w większości byli to wojskowi. Część z nich trafiła do Armenii. Byli to m.in. uczestnicy walk zbrojnych z zaborcą i zesłańcy polityczni, zaś ich przymusowa służba trwająca od kilku do kilkunastu lat nie była lżejsza od zesłania – katongi na Syberii. Znaczącym elementem aktywności Polaków podczas służby wojskowej była eksploracja Armenii. Obok znawców geografii, kartografii, etnografii czy przyrody byli tam również geodeci i znawcy innych zawodów. Wnieśli oni znaczący wkład w rozwój Armenii, o czym świadczą dokonania Józefa Chodźki (1800–1881), Hieronima Stebnickiego (1832–1890), Leonarda Zagórskiego (1827–1891), Ludwika Młokosiewicza (1831–1908), Edwarda Strumpfa (1872–1901), Mateusza Gralewskiego (1826–1891) i wielu innych. Dokonania te autor szczegółowo opisuje.

Tadeusz Bodio

Joanna-Marszałek-Kawa

I. Federacja Rosyjska

Jacek Sobczak

Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2231-8824>

Wpływ Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na politykę międzynarodową Federacji Rosyjskiej

Rola religii w życiu społeczeństw i państw jest niezaprzeczalna. Poczynając od głębokiej starożytności, państwa podejmowały mniej lub bardziej świadome próby określenia swojego stosunku do religii. Niejednokrotnie państwo, jako wspólnota polityczna utożsamiana była z religijną, a funkcje państwowe zespolone z religijnymi. W toku rozwoju historycznego ukształtowały się rozmaite modele stosunków między państwami, a istniejącymi na ich obszarach związkami wyznaniowymi¹. Nie da się zaprzeczyć, że religia stanowi jeden z podstawowych czynników kulturotwórczych i jeden z ważniejszych elementów konstytuujących indywidualną i zbiorową tożsamość.

Tożsamość to wyobrażenie człowieka o tym kim on jest jako jednostka i czym jest zbiorowość bądź zbiorowości, do których przynależy lub chce przynależać. Tak pojmowana tożsamość nie

---

¹ Modele te prezentuje m.in. W. Sobczak, *Wolność myśli, sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*, Toruń 2013. Por. także: K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem a kościołem w konstytucjach państw członkowskich Unii Europejskiej. Studium porównawcze*, Lublin 2007, passim; G. Robbers (red.), *Państwo i Kościół w państwach Unii Europejskiej*, Wrocław 2007, passim; J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000, s. 25–38; A. Czochara, *Stosunki państwo–Kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994, s. 33–34 i 71; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1993, s. 48–103; A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisław, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 11–22; M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, passim.

jest ani jednorodna, ani jednowymiarowa. Zarówno jednostka, jak i zbiorowość może mieć kilka tożsamości. Wyróżnia się zwykle tożsamość narodową, etniczną, grupową, językową, religijną, społeczną, klasową, kulturową, zawodową, a nawet seksualną. Tożsamość powstaje w procesie komunikowania się, na jej kształtowanie ma wpływ rodzina, szkoła, gmina religijna, grupa rówieśnicza, w późniejszym wieku częstokroć służba wojskowa, miejsce pracy. Istotny wpływ na kształtowanie się wszelakich tożsamości mają środki społecznego przekazu, w ostatnim czasie głównie telewizja i Internet, wcześniej w większym stopniu książki i filmy. Tak więc tożsamość kształtowana jest w procesie komunikacji jako zjawisko kulturowe². Zależy ona jednak nie tylko od otoczenia społecznego, ale także przyrodniczego, wytworów materialnych, wydarzeń, w których człowiek uczestniczy, zachowań symbolicznych, jest efektem oddziaływania wielu bardzo różnorodnych elementów, rzeczywistości aktualnej, jak i tej, która istniała w przeszłości³.

W procesie budowania tożsamości zbiorowych⁴ największą rolę odgrywał język będący potem elementem świadomości

---

² J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się ze sobą w komunikacji międzykulturowej i komunikowaniu medialnym*, Kraków 2006, s. 57–82.

³ L. Dyczewski, D. Wadowski, *Wstęp*, [w:] *Tożsamość polska w odmiennych kontekstach*, red. L. Dyczewski, D. Wadowski, Lublin 2009, s. 5–6.

⁴ Tożsamość kulturowa uważana jest za najważniejszy rodzaj tożsamości zbiorowej, który „polega na historycznie uwarunkowanym, kulturowym sposobie zachowania przez daną zbiorowość ludzką, istnienia i ciągłości gatunku oraz równowagi biopsychicznej”. W literaturze podkreśla się, że na tożsamość kulturową składają się „elementy dziedzictwa nawet całkowicie lub częściowo zdezaktualizowane”, składowe elementy danej kultury oraz kontekst zewnętrzny równorzędnych czy nierównorzędnych kontaktów z innymi kulturami tak w chwili obecnej, jak i w przeszłości. K. Kwaśniewski, *Tożsamość kulturowa*, [w:] *Słownik etnologiczny: terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Warszawa–Poznań 1987, s. 351–352. Por. także: A. Szyfer, *Tożsamość kulturowa. Implikacje teoretyczne i metodologiczne*, [w:] *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną. Studia etnologiczne i antropologiczne*, t. 1, red. I. Bukowska-Floreńska, przy współudziale H. Rusek, Katowice 1997, s. 159 i n.

narodowej. Pamiętać jednak należy o wpływie wartości kulturowych, zwłaszcza duchowych⁵, religii⁶, mitach narodowych⁷.

⁵ L. Dyczewski, *Wartości kulturowe ważne dla polskiej tożsamości*, [w:] *Tożsamość polska...*, op.cit., s. 149–179. Zob. także: L. Dyczewski (red.), *Wartości w kulturze polskiej*, Lublin 1993, passim; idem, *Miejsce i funkcje wartości w kulturze*, [w:] *Kultura w kręgu wartości*, red. idem, Lublin 2001, s. 29–47. Na kulturę, jako jeden z podstawowych składników scalających tożsamość europejskich społeczeństw, zwracał uwagę K. Pomian. Zob. idem, *Europa i jej narody*, Warszawa 1992, s. 136 i n.; idem, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006, s. 130–135, 165–175.

⁶ F. Adamski, *Tożsamość religijna w społeczeństwie pluralistycznym*, [w:] *Tożsamość polska...*, op.cit., s. 305–314; G. Babiński, *Religia i tożsamość narodowa – zmieniające się relacje*, [w:] *Religia i kultura w globalizującym się świecie*, red. M. Kępný, G. Woroniecka, Kraków 1999, s. 200; A. Posern-Zieliński (red.), *Etniczność a religia*, Poznań 2003, passim; M. Sobeci, *Profile identyfikacyjne w analizie tożsamości kulturowej*, [w:] *Tożsamość polska...*, op.cit., s. 38–39; J. Mariański, *Kościół katolicki w społeczeństwie obywatelskim. Refleksje socjologiczne*, Lublin 1998, s. 100–105. W kwestii zależności między tożsamością narodową religijną zob. J. Szmyd, *Religia a identyfikacja narodowa*, „Nomos. Kwartalnik Religioznawczy” 1994, nr 7; idem, *Polski fenomen religijny – historia i współczesność*, „Euhemer. Przegląd Religioznawczy” 1991, nr 2, s. 47–54; E. Nowicka, *Polak-katolik. O związkach polskości patriotycznej z katolicyzmem w potocznej świadomości Polaków*, „Nomos. Kwartalnik Religioznawczy” 1992, nr 1, s. 134–153; L. Zachariasz, *Religia a tożsamość narodowa*, [w:] *Idea narodu w kulturze narodów słowiańskich*, red. T. Chrobak, Z. Stachowski, Rzeszów 1997, s. 7–24. Zdaniem Janusza Mariańskiego, „można przypuszczać, że Polska pozostanie w zsekularyzowanej Europie »przypadkiem szczególnym« ze znaczącą rolą religii w życiu społecznym. J. Mariański, *Religijność w społeczeństwie polskim w perspektywie zsekularyzowanej Europy*, [w:] *Kręgi integracji i rodzaje tożsamości: Polska Europa Świat*, red. W. Wesołowski, J. Włodarek, Warszawa 2005, s. 359–383; W kwestii roli chrześcijaństwa, a w szczególności protestantyzmu w kształtowaniu narodu w Europie zob. A. Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*, Cambridge 1997, passim; J. Hearn, *Rethinking Nationalism. A Critical Introduction*, Basingstoke 2006, s. 217.

⁷ D. Wadowski, *Tożsamościowa funkcja polskich mitów narodowych*, [w:] *Tożsamość polska...*, op.cit., s. 423–438. Zob. także: L. Kołakowski, *Obecność mitu*, Wrocław 1994, zwłaszcza s. 25–40, 125 i n.; T. Biernat, *Mit polityczny*, Warszawa 1989, zwłaszcza s. 15–76, 164–293; M. Bobrownicka, *Narkotyk mitu*, Kraków 1995, s. 21–32; M. Kosman, *Mity w polskiej literaturze historycznej*, [w:] *Mity: historia i struktura mistyfikacji*, red. Z. Drozdowicz, Poznań 1997, s. 102–110; M. Siwiec, *Mit mesjaństwa polskiego narodu wybranego*, [w:] *Mity...*, op.cit., s. 111–124; M. Golka, *Mit jako zwornik kultury i polityki*, [w:]

Właśnie mity, siła tradycji, historia powoduje, że ludzie utożsamiają się nie tylko z obecnymi, ale i przeszłymi państwami, a ich tożsamość narodowa rzutowana jest głęboko wstecz pozostając nadal wielowarstwową. Pozwala to także trwać świadomości narodowej, mimo braku własnego państwa⁸. Nie można także pomijać oddziaływania elit politycznych⁹, inte-

Z. Drozdowicz, *Mity...*, op.cit., s. 9–19; J. Topolski, *Mity a problem prawdy historycznej*, [w:] *Historia. Mity. Interpretacje*, red. A. Barszczewska-Krupa, Łódź 1996, s. 15–28; J. Basista, *Historia, aksjologia, mit. Kilka uwag o relacjach między nimi*, [w:] *Historia...*, op.cit., s. 63–72; G. Markiewicz, *W kręgu badań nad mitem historycznym. Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Historia...*, s. 73–78; R. Wapiński, *Mit – nawyk i kreowanie (na podstawie stosunków do narodów Rzeczypospolitej na przełomie XIX i XX wieku)*, [w:] *Historia...*, op.cit., s. 147–166; S. Filipowicz, *Mit i spektakl władzy*, Warszawa 1998, s. 42 i n.; B. Szacka, *Mity a rzeczywistość społeczeństw nowoczesnych*, [w:] *O społeczeństwie i teorii społecznej. Księga poświęcona pamięci Stanisława Osowskiego*, red. E. Mokrzycki, M. Ofierska, J. Szacki, Warszawa 1985, s. 489; A. Wojtas, *Mit demokracji politycznej a demokracja*, [w:] *Wychowanie a polityka. Mity i stereotypy w polskiej myśli społecznej dwudziestego wieku*, red. W. Woźdyla, Toruń 2000, s. 22–23; M. Jaskulski, *Historia i mit historyczny w doktrynie politycznej*, „Historyka” 1984, t. 14, s. 49–66; P. Pawełczyk, *Charakterystyka mitu politycznego*, [w:] *W kręgu mitów i stereotypów*, red. K. Borowczyk, P. Pawełczyk, Poznań–Toruń 1993, s. 14–19; P. Marciszuk, *Mit, filozofia, literatura*, [w:] *Zbliżenia: literatura, historia, obraz, mit...*, A. Kowalczykowa, Warszawa 2009, s. 33–58; M. Bobrownicka (red.), *Mity narodowe w literaturach słowiańskich*, Kraków 1992, passim; R. Piotrowski, *Mity i podania a tożsamość narodowa i kulturowa*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo Edukacyjne” 2006, nr 3–8, s. 44–54. Mity, w tym w szczególności mity narodowe, częstokroć oparte są na fałszerstwach. Zob. w tym przedmiocie Z. Skrok, *Słowiańska moc czyli o niezwykłym wkroczeniu naszych przodków na europejską arenę*, Warszawa 2006, s. 163.

⁸ Węgierscy mieszkańcy Słowacji czują się związani z państwem nieistniejącym w obecnych granicach; Katalończycy, różniący się językowo od Hiszpanów, ale żyjący z nimi w jednym państwie, kultywują swoją odrębność; Szkoci, nieodróżniani często przez większość Polaków od Anglików, nawiązują do nieistniejącego, suwerennego królestwa szkockiego itd. Tak więc granice polityczne nie zawsze pokrywają się z językowymi i tymi, które tkwią w świadomości mieszkańców. Zob. w tym przedmiocie R. Szul, *Język, naród, państwo. Język jako zjawisko polityczne*, Warszawa 2009, s. 28–29

⁹ G. Adamczyk, *Polska między narodem a Europą. Próba typologizacji postaw polskich parlamentarzystów wobec tożsamości narodowej i europejskiej*, [w:] *Tożsamość polska...*, op.cit., s. 261–274; L. Hooghe, G. Marks, *Tożsamości wielorakie*, „Nowa Europa. Przegląd Natoliński” 2007, nr 1 (5), s. 56–117.

lektualnych, artystycznych, autorytetów moralnych, pisarzy, poetów, a w ostatnich czasach osób powszechnie znanych, zwłaszcza tych, które pełnią funkcję publiczną, w szczególności polityczną, społeczną i zawodową¹⁰. Religia będąca niewątpliwie czynnikiem etnotwórczym ma istotny wpływ na kulturę i kształtowanie się języków, aczkolwiek siła takiego oddziaływania bywa różna w zależności od okresu historycznego i obszaru. Podkreśla się przy tym, że podziały religijne są wyraźniejsze od tych, które kształtuje język¹¹.

Znaczenie religii jako czynnika narodotwórczego polega przede wszystkim na tym, że oferuje on ludziom łatwo rozpoznawalny znak tożsamości, odwołujący się do fundamentalnych dla ludzkiej egzystencji spraw życia i śmierci. Podziały religijne są wyraźniejsze niż podziały językowe, a znaczenie religii wzmacnia organizacja życia religijnego, dzięki któremu społeczności lokalne łączone są w większe wspólnoty¹².

---

¹⁰ Pojęcie osób powszechnie znanych wywodzi się z treści art. 81 ust. 2 pkt. 1 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych, tekst jedn., Dz.U. 2006, nr 90, poz. 631 z póź. zm. w doktrynie zastępowane ono częstokroć bywa, bez należytego ku temu uzasadnienia, pojęciem osoby publicznej, w ślad za ujęciem amerykańskim (*public figure*). Tak np. J.D. Sieńczyło-Chlabicz, *Naruszenie prywatności osób publicznych przez prasę. Analiza cywilno-prawna*, Kraków 2006, s. 220–242. Warto zauważyć, że zgodnie z przyjętą w literaturze amerykańskiej konwencją także w systemie Rady Europy przyjęto formułę „prawo do prywatności osób publicznych”. Tak na przykład rezolucja Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nr 1165 z dnia 26 czerwca 1998 r. dotyczącej prawa do prywatności. W literaturze socjologicznej pojemne i, co ważniejsze, precyzyjne określenie osoby powszechnie znanej, w tym pełniące funkcje publiczne, zostało zastąpione dziwnym neologizmem „celebryci”. Zob. W. Godzic, *Znani z tego, że są znani. Celebryci w kulturze tabloidów*, Warszawa 2007, passim.

¹¹ H. Rusek, *Religia a tożsamość pogranicza*, [w:] *Otázky národní identity – determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti. Slezský ústav, Dokumentační a informační středisko Rady Evropy*, red. O. Šrajerová, Opava–Praha 2001, s. 80–89.

¹² Ibidem; J. Hearn, *Rethinking Nationalism. A Critical Introduction*, Basingstoke 2006, s. 217; A. Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*, Cambridge 1997, passim.

Niezmiernie ważne znaczenie pełni także pamięć zbiorowa, niebędąca sumą pamięci jednostkowych, ale czymś w znacznym stopniu niezależnym od doświadczeń jednostek i rzeczywistości obiektywnej, a obok niej mity narodowe i wymyślona tradycja¹³.

Znaczenie religii w budowaniu tożsamości zbiorowych, także narodowych, każe zastanowić się nad rolą jaką odgrywa ona obecnie w stosunkach międzynarodowych¹⁴. Obserwowany w ostatnich kilkunastu latach renesans religii na świecie łączy się z oddziaływaniem tego czynnika na kształtowanie się porządku międzynarodowego. Wpływ religii na politykę wydaje się niezaprzeczalny i nie sposób sprowadzać go do fundamentalizmu religijnego¹⁵. W literaturze podkreśla się także,

¹³ W kwestii pamięci zbiorowej zob. A. Wolff-Powęska, *Pamięć brzemie i uwolnienie: Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*, Poznań 2011, s. 2–60; J. Assmann, *Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa*, „Borussia” 2003, nr 29, s. 11–16; A. Szpociński (red.), *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów*, Warszawa 2009, passim; idem, *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, [w:] *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, red. A. Szpociński, P.T. Kwiatkowski, Warszawa 2006, s. 7–63; B. Szacka, *Pamięć przeszłości*, [w:] *Wobec przeszłości. Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej*, red. A. Szpociński, Warszawa 2005, s. 17–30; M. Halbwachs, *Společne ramy pamięci*, Warszawa 1969; K. Malicki, *Pamięć przeszłości pokolenia transformacji*, Warszawa 2012; B. Korzeniewski, *Pamięć zbiorowa we współczesnym dyskursie humanistycznym*, „Przegląd Zachodni” 2005, nr 2, s. 121–128; T. Pawelec, *Pamięć historyczna jako screen memory*, [w:] *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, Łódź 2008, s. 141–156; D. Malczewska-Pawelec, T. Pawelec, *Rewolucja pamięci historycznej*, Kraków 2011 (tamże przegląd literatury s. 14–32). W kwestii białorusko-polskiej pamięci historycznej zob. A. Szpociński, *Specyfika polsko-białoruskich odniesień do wspólnej przeszłości*, [w:] *Polacy na pograniczach w perspektywie porównawczej*, t. 8, red. A. Sadowski, Białystok 1999.

¹⁴ Religia przez wiele dziesiątków lat pomijana była, jako przedmiot badań z nauce o stosunkach międzynarodowych. Przyczyny tego stanu rzeczy analizują: J. Fox, S. Sandler, *Brining Religion into International Relations*, New York 2006, s. 2–3. Por. także: M. Malczewska-Rytko, *Religia i polityka w globalizującym się świecie*, Lublin 2010, s. 79–84.

¹⁵ Na kwestie te zwrócił uwagę J. Haynes, *Introduction to International Relations and Religion*, Londyn 2007, s. 32–33.

że problem pluralizmu kulturowego i religijnego stał się jednym z ważniejszych aspektów polityki zagranicznej XXI w.¹⁶ Zauważa się przy tym funkcjonalny i dysfunkcjonalny wpływ czynnika religijnego na funkcjonowanie systemu międzynarodowego, wskazując, że był on z jednej strony źródłem konfliktów, z drugiej jednak odgrywał kluczową rolę w procesach pojednania, rozwiązywania konfliktów i budowania pokoju¹⁷. Podkreśla się przy tym fakt, że religia ma olbrzymi wpływ na obserwowane zmiany systemu międzynarodowego, aczkolwiek ocena tej roli jest dość trudna¹⁸. Niemniej włączenie religii do czynników polityki zagranicznej wydaje się nieodzowne, gdyż pozwala ona na głębszą znajomość innych systemów wartości i niezachodnich poglądów na świat¹⁹. Podkreśla się, że wzrasta w stosunkach międzynarodowych rola aktorów religijnych i to zarówno państwowych, jak i niepaństwowych²⁰. Zauważa się, że ruchy religijne formułują pewne ponadnarodowe idee, które mobilizują do podejmowania działań ich zwolenników. Konstatując wzrastającą rolę liderów religijnych instytucji religijnych i osób świeckich działających z motywacji religijnej, zauważa się zmianę wielokulturowego obrazu świata²¹. W efekcie zauważa się, że nie prawa człowieka czy wolności,

---

¹⁶ S. Thomas, *Building Communities for Character: Foreign Aid Policy and Faith – Based Organizations*, „SAIS Review” 2004, vol. 24, nr 2, s. 133–148.

¹⁷ R.S. Appleby, *The Ambivalence of the Sacred. Religion, Violence and Reconciliation*, New York 2000, s. 10–11.

¹⁸ D. Johnston, B. Cox, *Faith-Based Diplomacy and Preventive Engagement*, [w:] *Faith-Based Diplomacy. Trumping Realpolitik*, red. D. Johnston, New York 2003, s. 11–12, 14.

¹⁹ L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, Poznań 2003, passim.

²⁰ J. Haynes, *Introduction to International Relations and Religion...*, op.cit., s. 42; P. Berger, *Religions and Globalization*, „European Judaism” 2003, vol. 36, nr 1, s. 9.

²¹ E. Luttwak, *The Missing Dimension*, [w:] *Religion, the Missing Dimension of Statecraft*, red. D. Johnston, C. Sampson, New York 1994, s. 16.

ale potrzeba szacunku dla godności, w tym szacunku dla kultury i zwłaszcza religii oczekują współcześni ludzie²². Podkreśla się, że czynnik etniczno-religijny jest determinantą wielu podziałów i konfliktów. Z drugiej strony jawi się jako narzędzie rozwiązywania problemów międzynarodowych, a religia staje się ważnym czynnikiem stosunków międzynarodowych²³.

Powyższe stwierdzenia stanowiły asumpt do podjęcia problematyki wpływu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na politykę międzynarodową Federacji Rosyjskiej. Istnienie tego wpływu z perspektywy polskiej bywa prawie niedostrzegane, gdyż istnieje głęboko utrwalone, aczkolwiek niesłuszne przekonanie o głębokiej laicyzacji i ateizacji społeczeństwa rosyjskiego. W efekcie uchodzą z pola widzenia bliskie ideowe, a także aksjologiczne związki rosyjskich władz politycznych z Cerkwią prawosławną. Nie dostrzega się przy tym faktu wspólnych celów obu wspomnianych podmiotów, zwłaszcza w perspektywie geopolitycznej.

W Rosji carskiej powiązanie państwa z Cerkwią było szczególnie bliskie, poczynając od powstania najpierw biskupstwa, a następnie metropolii w Kijowie około 1037 r., podległej patriarchatowi w Konstantynopolu. Przedstawiciele Cerkwi pełnili funkcje polityczne, a metropolita kijowski występował w roli arbitra między księciem a jego wasalami oraz pretendentami do tronu²⁴. W chwili najazdu Mongołów na Ruś na obszarze tego państwa istniało szesnaście biskupstw i ponad 160 klasztorów²⁵. Pamiętać jednak należy, że metropolia kijow-

---

²² Z. Brzeziński, B. Scowcroft, *Ameryka i świat. Rozmowy o globalnym przebudzeniu politycznym*, Łódź 2009, s. 247 i 272.

²³ J. Kulska, *Faith-based diplomacy. Religia jako czynnik funkcjonalny w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Religia w stosunkach międzynarodowych*, red. A.M. Solarz, H. Schreiber, Warszawa 2012, s. 137–154.

²⁴ A. Curanović, *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010, s. 52.

²⁵ М.Ю. Смирнов, *Российское общество между мифом и религией*, Петербург 2006, s. 62–63.

ska ulegała w wyniku wypadków politycznych istotnym przekształceniom. Przenoszono ją na krótki przeciąg czasu do Perejasławia i Włodzimierza, a w XIV w. do Moskwy²⁶. W 1415 r. dokonano podziału jednolitej metropolii kijowskiej na kijowską i moskiewską, które rozdzieliły granice państwowe²⁷.

²⁶ Patriarsze Konstantynopola przysługiwało prawo obsadzania urzędu metropolity, aczkolwiek w okresie od X do XI w. w praktyce leżało to w kompetencji Synodu, który przedstawiał patriarchowie do zatwierdzenia trzech kandydatów spełniających wymogi kanoniczne zob. A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1988, s. 38 i n.; idem, *Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI w.*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, red. W. Hryniewicz, J.S. Gajka, Lublin 1993, s. 89–104; por. także W. Zaikin, *Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. do Unii Lubelskiej*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, Lwów 1930, R. X, nr 3, s. 135 i n. W tym okresie powstała metropolia halicka niezależna od kijowskiej zwana metropolią kijowską – litewską lub kijowsko-moskiewską. Zob. H.J. Widuch, *Konstantynopol stolicą eklezjastycznego patriarchatu 325–870*, Katowice 1988, s. 27–32; J. Meyendorff, *Powszechność świadectwa a tożsamość Kościoła lokalnego w prawosławiu rosyjskim (988–1988)*, [w:] *Teologia i kultura duchowa w starej Rusi*, red. J. Gajek, W. Hryniewicz, Lublin 1993, s. 293 i n.; B. Kumor, *Problem jedności Kościoła na Rusi z Kościołem katolickim do końca XII w.*, [w:] *Teologia i kultura duchowa w starej Rusi*, red. J. Gajek, W. Hryniewicz, Lublin 1993, s. 134; M. Błaza, *Terytoria kanoniczne – zagrożeniem czy szansą dla jedności?*, „Przegląd Powszechny” 2000, nr 1 (941), s. 43–58; W. Mokry, *Więzi łączące Ruś Kijowską i Halicko-Wołyńską z Rzymem w okresie X–XV w.*, [w:] *Teologia i kultura chrześcijańska dawnej Rusi*, red. S.J. Koza, Lublin 1988, s. 40–44. W kwestii metropolii halickiej zob. W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904, s. 232 i n.; H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1925, s. 226, 248; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie na ziemiach ruskich od połowy XIV w. na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny” 1897, R. XI, s. 29; T.M. Trajdos, *Metropolicy kijowskie Cyprian i Grzegorz Camblak a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i pierwszej ćwierci XV w.* „Balcanica Posnanensia. Acta et studia” 1985, t. 2, s. 213–214; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 133–137.

²⁷ Powołując bez zgody patriarchatu konstantynopolitańskiego odrębną metropolię, synod nowogródzki stworzył niespotykany dotąd precedens. Zob. A. Mironowicz *Kościół prawosławny w Polsce*, Warszawa 2006, s. 163 i 165; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 39 i n.; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1, Warszawa 1930, s. 131.

Funkcjonowanie Cerkwi prawosławnej przed najazdem mongolskim stało się istotnym mitem historycznym w dziejach politycznych późniejszego państwa rosyjskiego. Zwracano przy tym uwagę na fakt, że religia prawosławna pełniła funkcje identyfikacyjną, legitymizacyjną i kulturotwórczą. Konstytuowało to najpierw tożsamość ruską, a następnie rosyjską²⁸. Nie da się jednak zaprzeczyć, że właśnie w czasach władztwa Mongołów, Cerkiew prawosławna umocniła swoją pozycję, uzyskując liczne przywileje ekonomiczne i jurysdykcyjne, stając się jednym z największych posiadaczy ziemskich, ciesząc się zwolnieniem z obowiązku płacenia danin i podatków, a także wyłączną kompetencją sądów cerkiewnych w sprawach dotyczących duchowieństwa²⁹.

Począwszy od czasów Iwana III następuje coraz większa sakralizacja władzy, początkowo wielkich książąt, a następnie od koronacji Iwana IV w 1547 r. carów Wszechrusi. Wyraźnie władcy moskiewscy nawiązują do tradycji bizantyjskiej, czego źródłem stało się zawarcie przez Iwana III małżeństwa z Zoe Paleolog, bratanicą ostatniego bazyleusa Konstantyna XI³⁰. Wyrazem zwiększających się wpływów władzy państwowej był fakt zatwierdzania przez władcę wyboru hierarchów Cerkwi prawosławnej łącznie z wręczaniem pastorału metropolicie i wprowadzaniu go do jego siedziby. Stopniowo stosunki między władcą a Cerkwią przybierały formę cesaropapizmu³¹. Przyznać należy, że religia i instytucje cerkiewne odegrały istotną rolę w procesie

---

²⁸ L. Trepanier, *Political Symbols in Russian History, Church, State and the Quest for Order and Justice*, New York–Toronto–Plymouth 2007, s. 25.

²⁹ О.Ю. Василева, Н.А. Трофимчук, *История Религий в России*, Москва 2004.

³⁰ Pamiętać jednak trzeba, że już Włodzimierz Wielki poślubił bizantyjską księżniczkę Annę Porfirogenetę, córkę imperatora Romanusa II, a Wsiewołod I, syn Jarosława Mądrego córkę Konstantyna IX Monomacha – Annę. А. Андреева, *Религия и власть в России*, Москва 2001, s. 32–38.

³¹ W. Sobczak, *Wolność myśli, sumienia i religii...*, op.cit., s. 469; L. Trepanier, *Political Symbols in Russian History...*, op.cit., s. 61.

identyfikacji Rusi³². Co najmniej od 1561 r., kiedy Iwan Groźny został określony przez sobór „cesarzem i seniorem prawosławnych chrześcijan na całym świecie” teoria „Trzeciego Rzymu”³³ zaczęła dominować w Rusi Moskiewskiej, aczkolwiek, jak dowodzi K. Chojnicka, nie stała się wbrew dość powszechnemu przekonaniu oficjalną doktryną państwową³⁴.

Upadek Konstantynopola stał się pretekstem do ustanowienia w Moskwie w 1580 r. patriarchy i powołanie do tej funkcji metropolity Hioba. Preludium do niego stanowiły wypadki zaistniałe po unii florenckiej³⁵. Podporządkowanie Kijowskiej Cerkwi

---

³² A. Curanović, *Czynnik religijny...*, op.cit., s. 61.

³³ Koncepcja ta oparta jest na micie „idealnego prawosławia”, w myśl którego naprawę prawosławna jest tylko Rosja z jej doświadczeniem duchownym. Jest to skutkiem przekonania, ukształtowanego jeszcze w czasach Iwana Groźnego (1533–1584), że tylko moskiewski Kościół chrześcijański jest nieskażony, ortodoksyjny i wolny. Zob. P. Przciszewski, *Prawosławie rosyjskie: wyzwania i problemy (analiza)*, <http://ekai.pl/wydarzenia/raport/x16735/prawoslawie-rosyjskie-wyzwania-i-problemy-analiza/?print=1> [dostęp: 19.01.2020]. Zob. K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008, s. 251–339; eadem, *Cerkiew i car. Prawosławie rosyjskie w reformach Piotra Wielkiego*, Kraków 2011, s. 209–289; A. Andrusiewicz, *Mit Rosji*, t. 2, *Rzeczów* 1994, s. 67–92; A. de Lazari, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1996, s. 9 i n.; A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 140–147; D. Romanowski, *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*, Kraków 2013, s. 15–37; K. Michalak, *Renesans koncepcji Trzeciego Rzymu*, [w:] *Studia politologiczne i historyczne: księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bronisławowi Pasierbowi*, red. Cz. Osękowski, J. Macała, Zielona Góra 2005, s. 293–306; idem, *Powrót koncepcji Trzeciego Rzymu*, „Doctrina. Międzynarodowy Przegląd Humanistyczny” 2004, nr 1, s. 91–105.

³⁴ K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2001, s. 263.

³⁵ W zawarciu unii florenckiej obok patriarchy Konstantynopola przebywającego wówczas na wygnaniu w Rzymie, biskupa Riazana, uczestniczył metropolita kijowski Izydor, który po powrocie do Kijowa odwiedził Moskwę w 1441 r., ale został złożony z urzędu przez episkopat ruski. Siedem lat po tym zdarzeniu w 1448 r. episkopat ruski zebrawszy się w Moskwie powołał biskupa Jonasza na metropolitę Kijowa i całej Rusi, bez sankcji patriarchy naruszając w ten sposób zasady kanoniczne. Oznaczało to w praktyce zerwanie z patriarchatem w Konstantynopolu i wejście Rusi Moskiewskiej na drogę wiodącą

Prawosławnej Moskwie zaakceptował szantażowany przez nią ekumeniczny patriarcha Konstantynopola Dionizy, jednak przy sprzeciwie patriarchów w Antiochii, Jerozolimie i Aleksandrii. Sprzeciw ten spowodował, że Dionizy wycofał się z wcześniejszej decyzji. W 1458 r. biskupi wielkoruscy ogłosili, że jedynymi prawdziwymi metropolitami kijowskimi i całej Rusi są tylko ci hierarchowie, którzy zostaną zatwierdzeni przez Wielkiego Księcia Moskiewskiego³⁶. W 1589 r. Rosjanie zaproponowali przybywającemu wówczas w Moskwie patriarsze Konstantynopola Jeremiaszowi II przeniesienie siedziby jego patriarchatu do Moskwy. Pod wpływem obietnic i gróźb sprawującego wówczas władzę Borysa Godunowa przekonano Jeremiasza II do zaakceptowania projektu, utworzenia patriarchatu moskiewskiego i powołania na stanowisko patriarchy Moskwy i Wszechrusi Hioba³⁷. Decyzje te zostały uroczyście zatwierdzone przez synod w 1590 r. Kon-

---

ku samodzielności kościelnej oraz praktyczne i w gruncie rzeczy bezprawne ustanowienie autokefalii. W odpowiedzi na tę decyzję przebywający w Rzymie patriarcha Konstantynopola wyświęcił w 1458 r. Grzegorza Bołgarina (Bułgara) na metropolitę Kijowa i całej Rusi. Temu metropolicie podporządkowały się diecezje leżące na terytorium dzisiejszej Ukrainy i Białorusi części wchodzące w skład Rzeczypospolitej. Niewątpliwie chcąc wzmocnić swoją pozycję wśród duchowieństwa wrogiego unii Grzegorz Bołgarin zerwał z Rzymem i podporządkował się patriarsze Konstantynopola. Zob. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, op.cit., s. 172; K. Chodyniecki, *Kościół prawosławny...*, op.cit., s. 53.

³⁶ Oznaczało to z jednej strony zerwanie z Bizancjum, negację unii florenckiej oraz definitywny podział prowincji cerkiewnej między metropolią kijowską a moskiewską. Metropolia kijowska obejmowała dziewięć diecezji, a moskiewska także nominalnie nazywana kijowską miała ich dziesięć. Granica między metropoliami została wytyczona wzdłuż granic państwa. Rezydujący w Moskwie metropolita przyjął tytuł metropolity moskiewskiego i całej Rusi, a metropolita urzędujący w Kijowie używał tytułu metropolity kijowskiego i całej Rusi. Zob. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, op.cit., s. 173–174.

³⁷ Р.Г. Скрынников, *Государство и церковь на Руси XIV–XVI вв. Подвижники русской церкви*, Новосибирск 1991, s. 351. Hiob przed objęciem funkcji metropolity moskiewskiego był arcybiskupem rostowskim, jarosławskim i bielozierskim. Zob. W.A. Serczyk, *Europa środkowa i wschodnia u schyłku XVI w. (uwarunkowania międzynarodowe)*, [w:] *Unia Brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994, s. 21–24.

stantynopolu, a w 1593 r. decyzję tę zatwierdzili patriarchowie Konstantynopola, Antiochii i Jerozolimy³⁸.

Patriarcha moskiewski zajmował piąte miejsce w nieformalnej hierarchii patriarchów, co nie zadawało, ani sprawujących tę funkcję, ani carów. Uważano, że nowy patriarcha zastępuje w pentarchii³⁹ patriarchę Rzymu, uznanego za heretyckiego i winien zajmować trzecie miejsce po Konstantynopolu i Aleksandrii. Niekiedy wskazywano, że powinien nawet miejsce pierwsze przed patriarchami Konstantynopola, Aleksandrii, Antiochii i Jerozolimy⁴⁰.

Wypada jednak zauważyć, że za głowę Cerkwi prawosławnej w Rosji uznawany był car. W czasach rządów Piotra Wielkiego doszło do poważnych zmian funkcjonowania Kościoła prawo-

³⁸ Stanowisko patriarchy Aleksandrii był wówczas nieobsadzane, aczkolwiek w literaturze niekiedy wskazuje się, że także i on brał udział w tym akcie. Na soborze postanowiono również, że patriarchat moskiewski będzie zajmował w świecie prawosławnym piąte miejsce po Konstantynopolu, Aleksandrii, Antiochii i Jerozolimie. Mimo powstania patriarchatu moskiewskiego metropolia kijowska nadal podlegała Konstantynopolowi. M. Blaza, *Terytoria kanoniczne...*, op.cit., s. 43–58; M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3: *Czasy nowożytne, 1517–1758*, Warszawa 1989, s. 122.

³⁹ Pentarchia to koncepcja głosząca, że władza religijna nad chrześcijanami należy do pięciu patriarchów pozostających w jedności wiary oraz mających te same prawa na obszarze podległym ich władzy. Koncepcja pentarchii wywodziła się z koncepcji akomodacji, która zakładała dopasowanie struktur organizacji kościelnych do istniejących struktur państwowych. Od strony teologicznej wywodzono jedność patriarchów od pięciu zmysłów, mistycznego ciała Chrystusa, podkreślając, że ich jedność może zapewnić ważność ustaleń soborów powszechnych. Hierarchie patriarchatów określono na czwartym soborze Chalcedońskim. J.N.D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, Warszawa 1988, passim; H. Chadwick, *Die Kirche der antiken Welt*, Berlin–New York 1972, s. 239; J. Grzywaczewski, *Sobór Chalcedoński. Kontekst historyczny, teologiczny, następstwa*, „Vox Patrum” 2012, t. 58, nr 32, s. 137–179.

⁴⁰ W kwestii organizacji Cerkwi prawosławnej oraz znaczenia patriarchatu zob. J. Sobczak, *Struktura organizacyjna Cerkwi prawosławnej*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2018, nr 4 (19), s. 7–38; idem, „Teren kanoniczny” Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego a prawo do wolności sumienia i wyznania, [w:] *Europejski system ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Toruń 2016, s. 577–598.

ślawnego w Rosji. Po śmierci patriarchy Adriana w 1700 r. Piotr długi czas nie zwoływał soboru, a następnie w 1721 r. w miejsce patriarchy powołano Kolegium Duchowne, które następnie przyjęło nazwę Świętego Synodu. Duchowni zasiadający w nim mieli obowiązek złożenia przysięgi na wierność monarsze. W 1722 r. ustanowiono urząd oberprokuratora przeznaczony dla osób świeckich, który nadzorować miał przebieg posiedzeń Synodu. Zmiany zaakceptował w 1723 r. Jeremiasz III patriarcha Konstantynopola. Towarzyszyło temu szereg zmian o charakterze organizacyjnym i fiskalnym⁴¹. Dalsze reformy zmierzające do ograniczenia przywilejów Cerkwi nastąpiły w czasach Katarzyny I, która zreorganizowała synod, zmniejszając liczbę duchownych w gronie jego członków, zreorganizowano przy tej okazji system kształcenia duchownych⁴².

Cerkiew prawosławna wyraźnie popierała od XVI w. działania carów dążących do powiększenia terytorium Rosji. Rola religijna Cerkwi łączyła się z narodową, stając się jednym z elementów rosyjskiej tożsamości. Obniżenie w 1721 r. statusu Cerkwi przez zniesienie przez cara Piotra I patriarchy i podporządkowanie hierarchii cerkiewnej Świętemu Synodowi nie zmieniło sytuacji, gdyż rosyjska Cerkiew pozostała nadal Kościołem państwowym, mającym zapewnić jedność społeczeństwu i moralne poparcie ustrojowi⁴³. Święty Synod znajdował się pod kontrolą oberprokuratorury, którą zarządzał oberprokurator mianowany przez cara. Miał on nieograniczone możliwości wpływania na

---

⁴¹ M.in. zwolniono duchownych z tajemnicy spowiedzi w odniesieniu do „grzechu złych myśli”, skierowanych przeciwko władcy, dokonano sekularyzacji majątków kościelnych, wprowadzono system kontroli finansów klasztorów, nakładając na nie obowiązek prowadzenia szpitali i przytułków. A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. 2, Warszawa 2005, s. 48–51, 130.

⁴² A. Curanović, *Czynnik religijny...*, op.cit., s. 73.

⁴³ В. Цыпин, *Церковное право. Взаимоотношения церкви и государства в России. Исторический очерк*, Киев 2012, <http://lucl.kiev.ua/imageos/Lavra/B06/184.pdf> [dostęp: 19.01.2020].

kształt struktur cerkiewnych, określając politykę państwa w stosunku do Cerkwi. W okresie od XVII w. do końca XIX w. Rosja była jednak państwem wielowyznaniowym, w której ludność prawosławna nie stanowiła nawet połowy mieszkańców Imperium. Niemniej pamiętać należy, że ówczesne prawo nakładało na duchownych szereg obowiązków w zakresie prawa rodzinnego i cywilnego⁴⁴. Od początku trwała też polityka nawracania, której kres położyła Katarzyna II. Dopiero 17 kwietnia 1905 r. ukazał się ukaz carski o umocnieniu pryncypiów tolerancji⁴⁵. Po ukazaniu się ukazu od prawosławia odeszło ponad 200 tys. wiernych, w tym byli to głównie wyznawcy islamu, katolicy, w nieco mniejszym stopniu luteranie.

W zaistniałej sytuacji Cerkiew spadła do roli instytucji państwowej wychowującej poddanych w posłuszeństwie, krzewiącej ideały patriotyzmu, legitymującej władzę carów i wykładającej integrującą ideę duchową. Dla przyjmujących prawosławie przewidziano ulgi zwolnienia od podatku przez trzy lata od chrztu, jednorazowe wynagrodzenie. Zachęcało to Cerkiew do prowadzenia działań chrystianizacyjnych, którym towarzyszyła rusyfikacja. Carowie traktowali misyjną aktywność Cerkwi jako instrument rozszerzenia wpływów państwa rosyjskiego. W efekcie tych działań autorytet Cerkwi spadał, powstawały negujące istniejący porządek sekty, koła dyskusyjne, loże masońskie. Niemniej w 1812 r. duchowni prawosławni przekonywali społeczeństwo do potrzeby ochrony cara i ojczyzny. Wykorzystując aspiracje Cer-

---

⁴⁴ В.К. Пинкевич, *Проблемы веротерпимости и национальный вопрос в России в начале XX в.*, [w:] *Актуальные проблемы гармонизации межнациональных отношений на муниципальном уровне*, Москва 2013, passim.

⁴⁵ Указ о укреплении начал веротерпимости, „Полное собрание законов российской империи от 1905 г.,” Санкт-Петербург 1908, t. 25, nr 26125, s. 258–262; Я.А. Канторович, *Законы о вере и веротерпимости: С приложением свода разъяснений по кассационным решениям Сената*, Санкт-Петербург 1899.

kwi zlikwidowano odrębną metropolię kijowską oraz struktury powstałego w wyniku unii brzeskiej Kościoła unickiego, a także autokefalię prawosławnej Cerkwi w Gruzji⁴⁶. Zgodzić się należy z A. Curanović, że w trakcie istnienia Świętego Synodu, Cerkiew spełniania misję cywilizacyjną, przyczyniając się do unifikacji Rosji, pełniąc jednocześnie funkcję instrumentu utrzymującego ustrojowy *status quo*, gdyż „legitymowała, indoktrynowała, mobilizowała, wychowywała, kształciła i ewangelizowała w interesie państwa rosyjskiego”⁴⁷. Wypada zauważyć, że w 1917 r. Wszechrosyjski Zjazd Duchownych Prawosławnych wykluczył możliwość oddzielenia Kościoła od państwa, przyznając prawosławiu pozycję najważniejszej religii Imperium Rosyjskiego. Podkreślono przy okazji, że nie tylko car, lecz także minister do spraw wyznań winien wyznawać religię prawosławną⁴⁸.

Od wybuchu rewolucji październikowej nowe władze, przyjmując zasadę sekularyzacji państwa, ustanowiły rozdział państwa i Kościoła, gwarantując, przynajmniej oficjalnie, swobodę wyznania. Wydane zostały liczne akty normatywne pozbawiające duchowieństwo prawa do posiadania ziemi, prowadzenia szkół, zlikwidowano także szereg klasztorów. Ogłoszono konfiskatę majątków kościelnych i zadeklarowano przejęcie przedmiotów liturgicznych na potrzeby państwa. Cerkiew została obłożona 81% podatkiem. Zakazano remontowania świątyń, z których większość została zburzona, wprowadzono ograniczenia w przyjmowaniu do nowicjatów, odmawiano rejestracji duchow-

⁴⁶ Zob. R. Król-Mazur, *Rola prawosławnego Autokefalicznego Apostolskiego Kościoła Gruzińskiego w konfliktach na Kaukazie Południowym*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2006, nr LI (2), s. 115–150; D. Zadura, *Kościół narodowy w historii Gruzji – od źródeł do okresu sowieckiego*, „Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies” 2009, nr 19, s. 134–136; G. Peradze, *Problemy historii początków kościoła gruzińskiego*, [w:] idem, *Dziela zebrane*, t. 2, Warszawa 2011, s. 7–25.

⁴⁷ A. Curanović, *Czynnik religijny...*, op.cit., s. 87–88.

⁴⁸ О.Ю. Василева, Н.А. Трофимчук, *История Религий в России*, s. 201–211.

nych⁴⁹. Zawarty w Konstytucji z 1936 r. katalog gwarancji wolności religijnych nie zmienił położenia Cerkwi. Jednocześnie doszło do szeregu schizm i pojawienia się licznych sekt religijnych.

W 1917 r. restytuowano postanowieniami Soboru Lokalnego urząd patriarchy, powierzając tę funkcję metropolicie moskiewskiemu Tichonowi, określając go mianem „patriarchy moskiewskiego i całej Rosji”. Miał on reprezentować rosyjską Cerkiew prawosławną przed organami władzy świeckiej, dbać o jego sytuację, udzielać rad duchowych biskupom i kierować listy pasterskie do ogółu wiernych. W 1943 r. metropolita kruticki i kołomieński Sergiusz zaproponował zmianę tytułu na patriarcha moskiewski i całej Rusi. Była to bardzo ważna zmiana, gdyż w tytulaturze odnosiła się do terytorium zamieszkiwanego nie tylko przez Rosjan, lecz także Ukraińców i Białorusinów. Rosyjskie władze polityczne i państwowe zaakceptowały tę zmianę. W 1945 r. określono ustrój wewnętrzny Cerkwi. Zmiany w tym zakresie przyniósł 1988 r., kiedy podporządkowano patriarchę Soborowi Lokalnemu i Soborowi Biskupów, przyznając mu prawo zwoływania posiedzeń Świętego Synodu oraz przewodniczenia jego pracom. Do obowiązków patriarchy zaliczono utrzymywanie stosunków z innymi Cerkwiami autokefalicznymi, czyniąc go także odpowiedzialnym za szkolnictwo teologiczne. Uznano, że urząd patriarchy jest dożywotni. Wyboru nowego patriarchy może dokonywać Sobór Lokalny spośród biskupów Cerkwi rosyjskiej, będących obywatelami ZSRR, mającymi co najmniej 40 lat i legitymujących się wykształceniem teologicznym oraz dobrą opinią wśród duchowieństwa i wiernych. Kolejna zmiana nastąpiła w 2000 r. kiedy uchwalono nowy, wewnętrzny statut

---

⁴⁹ K. Blecharczyk, *Rola rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w polityce Władimira Putina*, [w:] *Czynnik religijny w polityce wewnątrzpaństwowej i międzynarodowej na przełomie drugiego i trzeciego tysiąclecia*, red. M. Marczevska-Rytko, Lublin 2016, s. 181; H. Kowalska, *Współczesnej dzieje i problemy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej*, [w:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, red. L. Suchanek, Kraków 2001, s. 9–12.

Cerkwi. Stwierdzono wówczas niejako dodatkowo, że patriarcha jest odpowiedzialny za wdrażanie w życie postanowień soboru i synodu, ma nawiązywać kontakty z przywódcami religijnymi innych wyznań oraz zwierzchnikami pozostałych prawosławnych Kościołów autokefalicznych. Do jego obowiązków należą nominacje biskupów, przewodniczących wydziałów synodalnych i rektorów szkół duchownych, dbanie o jedność hierarchii duchownej. Ponadto potwierdza on regulaminy wewnętrzne podległych rosyjskiemu Kościołowi prawosławnemu eparchii⁵⁰, egzarchatów⁵¹ i Cerkwi autonomicznych.

⁵⁰ Eparchie w Kościele prawosławnym były odpowiednikami istniejących w chrześcijaństwie zachodnim diecezji. Terytorium eparchii podlegało metropolii. Wyższą jednostką administracyjną, podległą także metropolii była archieparchia. И.С. Бердников, *Краткий курс церковного права Православной Греко-российской Церкви, с указанием главнейших особенностей католического и протестантского церковного права, составленный Профессором И.С. Бердниковым*, Казань 1888, s. 165–169; Еп. Никодим (Милош), *Правила Святой Православной Церкви с толкованиями*, т. 1, s. 359–393; П.В. Гидулянов, *Восточные Патриархи в период четырех первых Вселенских Соборов*, Ярославль 1908; И.К. Смолич, *История Русской Церкви. 1700–1917 гг.*, cz. 1, s. 263–288; Т.В. Барсов, *О каноническом элементе в церковном управлении*, Москва 1882; Т. Барсов, *Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания*, т. I, Санкт-Петербург 1885; В. Богоявленский, *Епархиальные съезды духовенства, их деятельность и значение*, Омск 1902; М. Горчаков, *О тайне супружества*, Санкт-Петербург 1880; Н. Григорович, *Обзор учреждения в России архиерейских православных кафедр со времени введения штатов по Духовному ведомству. 1764–1866*, Санкт-Петербург 1866; Н. Дурново, *Девяностолетие российской иерархии, епархии и архиереи (988–1888)*, Москва 1888.

⁵¹ Egzarchat jest jednostką kościelnego podziału administracyjnego, występującego w wielu Kościołach prawosławnych oraz w katolickich Kościołach wschodnich. Termin ten wywodzi się z Cesarstwa Bizantyjskiego, gdzie egzarchami tytułowano namiestników cesarskich najważniejszych prowincji. Współcześnie mianem egzarchatu określa się obszar położony poza głównym terenem działania danego Kościoła, poddany władzy kanonicznej, przedstawiciela patriarchy noszącego tytułu egzarchy. Termin „egzarcha” wcześniejszy niż określenie „patriarcha”, obecnie jest częstokroć uznawany w Europie za synonim „biskupa”. Egzarchaty prawosławne podporządkowane są metropoliom, okręgom metropolitarnym, którymi zarządzają metropolie, a niekiedy tylko egzarchowie z tytułem biskupa lub arcybiskupa. Egzarcha-

Po upadku Związku Radzieckiego rosyjska Cerkiew prawosławna otrzymała z powrotem liczne nieruchomości, utracone po rewolucji październikowej, świąta kościelne uzyskały status państwowy. Wprowadzono także do szkół religię, zakazując ateistycznej propagandy z budżetu państwa lub funduszy publicznych. W efekcie na Soborze Jubileuszowym w 2000 r. patriarcha Aleksy podkreślił konieczność współpracy Cerkwi z władzami państwowymi w walce z rozkładem społecznym, zanikiem wartości i kryzysem moralności⁵². W 2004 r. prezydent Władimir Putin wziął udział w obradach Świętego Synodu, podkreślając konieczność współpracy państwa z Cerkwią i wskazując na historyczną rolę prawosławnej Cerkwi. Kilka dni później wprowadzono poprawki do Kodeksu cywilnego, ustanawiając prawo wieczystej własności do ziemi, na której znajdują się budynki świątynne i cerkiewne gospodarstwa rolne. Prezydent Federacji odegrał też istotną rolę w zjednoczeniu Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Patriarchatu Moskiewskiego z Rosyjską Prawosławną Cerkwią za Granicą istniejącą od 1927 r. W efekcie doszło do zjednoczenia obu Cerkwi w 2007 r. Dwa lata później patriarcha Cyryl stwierdził, że Rosyjska Cerkiew Prawosławna zobowiązana jest do podjęcia wszelkich działań mających na celu zabezpieczenie interesów Rosji na arenie międzynarodowej oraz „umacniania tradycyjnych wartości”, z których najważniejsza jest idea „Wielkiej Rosji”. W ten sposób doszło do zjednoczenia celów Cerkwi ze sformułowaną przez Władimira Putina koncepcją „rosyjskiego świata”, w myśl której jest on wspólną przestrzenią

---

ty istnieją także we wschodnich Katolickich kościołach. W czasach ZSRR w skład Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej wchodziły: ukraiński egzarchat (1921–1939, 1945–1990); zachodnioeuropejski egzarchat (1931–1990), północnoamerykański egzarchat (później egzarchat Ameryki Północnej i Południowej 1933–1970); środkowoeuropejskie egzarchat (1946–1948 i 1960–1990), wschodnioazjatycki egzarchat (1946–1962); egzarchat Centralnej i Południowej Ameryki (1970–1992). Ponadto istniejący nadal białoruski egzarchat utworzony w 1989 r.

⁵² H. Kowalska, *Współczesne dzieje...*, op.cit., s. 15.

kulturową wszystkich państw, w których dominuje język rosyjski, m.in. Rosji, Ukrainy, Białorusi, Kazachstanu i Mołdawii⁵³. Koncepcja współpracy między strukturami państwa a Cerkwią realizuje więc z jednej strony koncepcję prawosławnej cywilizacji, wyrażanej przez Cerkiew, z drugiej zaś założenia „rosyjskiego świata” formułowane przez W. Putina. Zauważyć przy tym należy, że Rosyjska Cerkiew Prawosławna uczestniczy wprawdzie w działalności ruchu ekumenicznego, ale wydaje się być sceptyczna wobec kierunku rozwoju chrześcijaństwa zachodniego⁵⁴.

Upadek komunizmu spowodował na obszarze byłego ZSRR, a w szczególności na terenie Federacji Rosyjskiej nie tylko rozprzężenie polityczne, ustrojowe i gospodarcze, lecz także swoistą pustkę światopoglądową. System ateistyczny narzucany społeczeństwu z wielkim nakładem sił i środków poniósł klęskę. Wywołało to potrzebę poszukiwania nowej ideologii. Znalezienie jej nie było i nie jest wcale rzeczą prostą. Pojawiła się konieczność określenia nowego systemu wartości i symboli. Ożywienie idei nacjonalistycznych, koncepcji słowianofilów⁵⁵,

---

⁵³ Владимир Путин встретился с первоиерархом Русской православной церкви за рубежом митрополитом Лавром, <http://kremlin.ru/events/president/news/29418> [dostęp: 19.01.2020]; Г. Друзенко, *Геополитика от Патриарха: Царство Небесное vs „Русский мир”*, <http://web.archive.org/web/20091117114312/http://www.zn.ua/1000/1550/67745> [dostęp: 19.01.2020].

⁵⁴ M. Składanowski, *Tradycja i polityka. Współczesna rosyjska prawosławna krytyka reformacji na przykładzie sporu o autorytatywność tradycji*, „Studia Nauk Teologicznych” 2018, t. 13, s. 93–107.

⁵⁵ R. Paradowski, *Idea Rosji – Euroazji i naukowy nacjonalizm Lwa Gumilowa. Próba rekonstrukcji ideologii euroazjatyizmu*, Warszawa 1996, zwłaszcza s. 23–102; idem, *Euroazjatyckie Imperium Rosji w studium idei*, Toruń 2001; idem, *Kościół i władza. Ideologiczne dylematy Iwana Iljina*, Poznań 2003, s. 73 i n.; R. Bäcker, *Міжывоены еўразыятызм: ад інтэлектуальнай кантрактурацыі да тэталітарызму?*; idem, *Дзеіе еўразыятызму*, [w:] *Міжы Еўропą а Азją. Ідея Расіі–Еўразіі*, red. S. Grzybowski, Toruń 1998, s. 29–47; idem, *Еўвалуцыя еўразыятызму. Ад футурыстычнага постсловафіліства да „нацыяналістычнага” тэталітарызму*, [w:] *Міжы Еўропą а Азją. Ідея Расіі–Еўразіі*, red. S. Grzybowski, Toruń 1998, s. 47–63; I. Massaka, *Podstawy*

a nawet przywołanie haseł wręcz faszystowskich⁵⁶, popularnych w niektórych kręgach rosyjskich, nie było jednak w stanie porwać całego społeczeństwa – z natury wieloetnicznego. Odwołanie się do wspólnoty języka i potrzeby jego ochrony okazywało się niewystarczające. W tej sytuacji alternatywą okazało się odwołanie do religii i jej aksjologii⁵⁷.

---

filozoficzne eurazjatyizmu. Lew Karsawin, [w:] Między Europą a Azją. Idea Rosji–Eurazji, red. S. Grzybowski, Toruń 1998, s. 63–100; eadem, Eurazjatyzm: z dziejów rosyjskiego misjonizmu, Wrocław 2001, s. 55–117, 197–213; J. Sobczak, Idea Eurazji w rosyjskiej myśli politycznej, „Europa Wschodu i Zachodu” 1997, nr 1, s. 34–38; A. Lazari, Eurazjatyzm – światopogląd konfliktogenny, [w:] Konflikty etniczne. Źródła, typy, sposoby rozstrzygnięcia, red. I. Kabzińska-Stawarz, S. Szynkiewicz, „Biblioteka Etnografii Polskiej” 1996, nr 51, s. 255–260; J. Diec, Cywilizacje bez okien. Teoria Mikołaja Danilewskiego i późniejsze koncepcje monadycznych formacji socjokulturowych, Kraków 2002, s. 91–107, 211–232; J. Bratkiewicz, Rosyjscy nacjonaliści w latach 1992–1996. Od detradycjonalizacji do retradycjonalizacji, Warszawa 1998, s. 29–190; L. Suchanek, Rosja–Europa–Azja. Euroazjaniści, ich poprzednicy i kontynuatorzy, [w:] Między Europą a Azją. Idea Rosji–Eurazji, red. S. Grzybowski, Toruń 1998, s. 9–29; A. de Lazari, O mentalności korzeniach antyetynosów, [w:] Między Europą a Azją. Idea Rosji–Eurazji, red. S. Grzybowski, Toruń 1998, s. 101–109.

⁵⁶ P.J. Sierdzan, *Czerwono-brunatni. Sojusz radykalizmu lewicy i prawicy w Rosji współczesnej*, Warszawa 2010, s. 39–49, 151–214, 327–286; R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 109–116, 133 i n.; idem, *Rosyjski faszyzm*, „Slavia Orientalis” 2001, t. L, nr 4, s. 615–629; J. Tomaszewicz, *Czerwony i czarny. Z dziejów narodowych komunizmów Eurazji*, [w:] idem, *Nowe idee dla nowej ery, Między anarchizmem a faszyzmem*. Pyskowice 2000; K. Tyszka, *Nacjonalizm w komunizmie*, Warszawa 2004, s. 123; T. Bodio, *Między romantyzmem i pragmatyzmem*, Warszawa 1999, s. 132.

⁵⁷ W literaturze zauważa się, że religia prawosławna „stanowiła już istniejący program i projekt gotowy do użycia w przestrzeni kulturowo-religijnej i politycznej”. T. Olejasz, T. Stępniewski, *Prawosławie jako element konstytutywny „dyplomacji konfesyjnej” Federacji Rosyjskiej wobec wybranych państw obszaru poradzieckiego*, [w:] *Religia i polityka na obszarze Europy Wschodniej, Kaukazu i Azji Centralnej*, red. T. Stępniewski, Lublin–Warszawa 2013, s. 111–140; T. Olejasz, P. Bryliński, *Uwarunkowania ideologiczno-konfesyjne polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej wobec obszaru WNP*, [w:] *Federacja Rosyjska – Wspólnota Niepodległych Państw*, t. 2, red. T. Kapuśniak, Lublin–Warszawa 2011, s. 144; A. Agadżanin, *Religijny pluralizm w Rosji prawosławnej. Polityczne kontrowersje i ich społeczne podłoże*, [w:] *Religia w perspektywie XXI wieku*, red. I. Borowik, Kraków 1995, s. 88 i n.

Co najmniej od czasów „pierestrojki” zauważalny jest renesans rosyjskiej religijności⁵⁸, co zdaje się łączyć z przekonaniem o odzyskiwaniu przez Rosję historycznej tożsamości i „prawdziwej tradycji kulturowej”. Władze publiczne skorzystały przy tym z okazji, aby wykorzystać Cerkiew i jej instytucje do budowy nowej tożsamości kulturowej współczesnego społeczeństwa, rewitalizowanej w oparciu o dawną, historyczną tradycję. W tej sytuacji Cerkiew stała się symbolem narodowej i etnicznej tożsamości Rosji, czynnikiem spajającym mieszkańców nie tylko Federacji Rosyjskiej, ale prawosławnych Rosjan poza jej granicami⁵⁹.

Rosyjska Cerkiew Prawosławna stoi na stanowisku, że Federacja Rosyjska jest państwem prawosławnym z mniejszościami narodowymi i religijnymi. Świadectwem tej postawy jest doktryna społeczna rosyjskiej Cerkwi⁶⁰, w której wyraźnie wskazuje się, że Rosja jest prawosławną wspólnotą wiary i dlatego prawosławie ma prawo kształtować jej ideologię⁶¹. W literaturze zauważa się, że Rosyjska Cerkiew Prawosławna zdaje się stać na gruncie narodu nacjonalizmu kulturowego, definiującą kulturę rosyjską poprzez tożsamość religijną. Miejsce obywatelstwa bądź wspólnoty etnicznej, podstawą tożsamości ma

---

⁵⁸ Niekiedy tłumaczone jest to obserwowanym przez historyków i socjologów zjawiskiem bliskości ideowej pokoleń dziadków i wnuków, które nie doczekało się jednak przekonywujących analiz psychologicznych.

⁵⁹ W literaturze zauważa się, że odniesienie się do religii jest elementem konstytuującym nacjonalizm rosyjski. Dla wielu ruchów społeczno-politycznych prawosławie jako tradycyjna religia w państwie jest główną siłą moralną społeczeństwa. Jednak stoją one na stanowisku, że żadna religia, także prawosławna, nie może mieć statusu religii państwowej. A. Wierzbicki, *Rosja. Etniczność i polityka*, t. 5, Warszawa 2011, s. 112 i n.

⁶⁰ *Основа социальной концепции Русской Православной Церкви*, 13–16 августа, Москва 2000, s. 7.

⁶¹ A. Верховский, *Религия и конструирование российской «национальной идеи» в начале века*, [w:] *Демократия вертикали*, red. A. Верховский, Москва 2006, s. 175–177.

być w tym ujęciu kultura i wiara prawosławna⁶². W ten sposób Cerkiew zdaje się zmierzać pod hasłami obrony tradycji do odbudowy imperium sakralno-politycznego i rosyjsko-prawosławnego „terenu kanonicznego”⁶³. Od określenia „teren kanoniczny” należy odróżnić pojęcie „terytorium kanoniczne”⁶⁴.

---

⁶² А. Верховский, *Религиозные организации и возможности идеологического проектирования в путинской России*, [w:] *Двадцать лет религиозной свободы в России*, red. А. Малашенко, С. Филатов, Москва 2009, s. 173.

⁶³ Samo pojęcie „terenu kanonicznego” funkcjonuje we współczesnej eklezjologii prawosławnej, zwłaszcza w pracach autorów związanych z patriarchatem moskiewskim. Terminem tym oznacza się obszary, które niezależnie od obecnej sytuacji politycznej powinny być podporządkowane określonym prawosławnym Kościołom autokefalicznym. Wypada zwrócić uwagę, że pojęcie „teren kanoniczny” zostało wypracowane przez hierarchię Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Obejmuje ono – co wydaje się rzeczą paradoksalną – obszar byłego Związku Radzieckiego, nad którym patriarchat moskiewski chce utrzymać zwierzchnictwo, protestując przeciwko próbom uniezależnienia się Kościołów prawosławnych na Białorusi, Ukrainie, w Mołdawii, Estonii, a także, co umyka zwykle uwadze, na Litwie i Łotwie. Współbrzmi to z głoszoną przez Kreml doktryną wypychania obcych wpływów z obszaru postradzieckiego. J. Sobczak, *Struktura organizacyjna Cerkwi prawosławnej w państwach Azji Środkowej*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2018, nr 4 (19), s. 7–38. Za twórcę teorii „terenu kanonicznego” uważa się metropolitę petersburskiego i ładowskiego Jana Snyczowa. Zob. M. Ławreszuk, *Prawosławie wobec tendencji nacjonalistycznych i etnofiletystycznych. Studium teologiczno-kanoniczne*, Warszawa 2009, s. 91–101. Pojęciem „terenu kanonicznego” posiłkuje się także patriarchat konstantynopoliński, Serbski Kościół Prawosławny oraz Grecki Kościół Prawosławny. Stanowisko Greckiego Kościoła Prawosławnego w zakresie terenu kanonicznego skutkowało orzeczeniem ETPCz w zakresie prozelityzmu. *Kokkinakis przeciwko Grecji*, skarga nr 14307/88, wyrok z dnia 25 maja 1993 r., <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57827> [dostęp: 19.01.2020]; *Larissis i inni przeciwko Grecji*, wyrok z dnia 24 lutego 1998 r., skargi nr 23372/94 26377/94 26378/94, <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58139> [dostęp: 19.01.2020].

⁶⁴ „Terytorium kanoniczne” obejmuje nie tylko aktualną przynależność jurysdykcyjną danego obszaru, lecz także odniesienia historyczne, a więc to, czy w przeszłości jakieś ziemie nie przynależały do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Za twórcę teorii „terenu kanonicznego” uważa się metropolitę petersburskiego i ładowskiego Jana Snyczowa. Zob. J. Sobczak, „*Teren kanoniczny*” *Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego...*, op.cit., s. 577–598. Do terytorium kanonicznego Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej zaliczono obszar, który

Jednocześnie niektórzy przedstawiciele Cerkwi podjęli próbę

z powodów kulturalnych, historycznych i językowych w sposób trwały związany jest z patriarchatem moskiewskim. M. Ławreszuk, *Prawosławie wobec...*, op.cit., s. 93. Te teoretyczne rozważania zostały zaakceptowane w statucie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, przyjętym przez sobór biskupów w 2000 r., w którym stwierdzono, że „teren kanoniczny” Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej obejmuje obszar Federacji Rosyjskiej, Ukrainy, Białorusi, Litwy, Łotwy, Estonii, Mołdawii, Azerbejdżanu, Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu. Протоиерей Всеволод Чаплин, *Понятие канонической территории в межправославном, межхристианском и церковно-общественном контексте*, http://www.religare.ru/2_48189.html [dostęp: 19.01.2020]; *Русская каноническая территория*, http://www.catholic-church.org/church-unity/r_c_t_r.htm [dostęp: 19.01.2020]; M. Ławreszuk, *Prawosławie wobec...*, op.cit., s. 94. Zauważyć należy, że w ten sposób sobór biskupów niejako stanął na stanowisku przeczącym upadkowi ZSRR, nie przyjmując wyraźnie do wiadomości powstania na jego gruzach nowych państw, z których część odzyskując niepodległość po zaborze w wyniku II wojny światowej stała się członkami Unii Europejskiej, wchodząc także do struktur NATO (Litwa, Łotwa, Estonia). Z punktu widzenia Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej terytorium byłego ZSRR jest religijnie niepodzielne i istnieje nadal w takim kształcie, w jakim funkcjonowało przed rozpadem. Koncepcja terenu kanonicznego zakłada z jednej strony niemożność tworzenia na obszarze tego terenu prawosławnych Kościołów autokefalicznych, z drugiej strony przeczy możliwości powstawania na terenie kanonicznym Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej struktur organizacyjnych innych Kościołów chrześcijańskich, w tym zwłaszcza Kościoła rzymskokatolickiego. Warto zauważyć, że koncepcja terenu kanonicznego istnieje także w bardziej restrykcyjnej „terytorium kanonicznego” odmianie, zgodnie z którą obszarem kanonicznym Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego są także te ziemie, które w przeszłości podlegały patriarchatowi moskiewskiemu. Stanowisko takie formułował m.in. patriarcha Moskwy Cyryl. A. Зауцкий, *Игрок глобального масштаба. 60-летие митрополита Кирилла через призму украинских церковных проблем* <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=49589> [dostęp: 19.01.2020]. Cyryl propagował koncepcję Świętej Rusi. Twierdził on, że współcześnie Świętą Ruś tworzą Rosja, Białoruś i Ukraina, co jest przeszkodą tworzenia na obszarze tych dwóch ostatnich państw autokefalicznych Kościołów prawosławnych. A. Matreńczyk, *Jednoczy nas matka ruskich miast*, „Przegląd Prawosławny” 2008, nr 8 (278), s. 32–33; A. Matreńczyk, *Bóg i Cerkiew nakładają na mnie ciężki krzyż*, „Przegląd Prawosławny” 2009, nr 3 (285), s. 2–4; A. Matreńczyk, *Biała Ruś przyjmuje patriarchę*, „Przegląd Prawosławny” 2009, nr 10 (292), s. 43–44. W okresie sprawowania urzędu przez patriarchę Cyryla dokonano zmian w strukturze administracyjnej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. W dniu 27 lipca 2011 r. Święty Synod tego Kościoła erygował środkowoazjatycki okręg metropolitalny, a wkrótce potem szereg metropolii i eparchii, m.in. w egzarchacie białoruskim. Egzarchat białoruski Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej obejmuje tery-

zbudowania hierarchii wspólnot wyznaniowych i etnicznych, gloryfikując prawosławie⁶⁵.

torium Republiki Białoruś i powstał decyzją biskupów rosyjskiego Kościoła. W ten sposób patriarchat moskiewski wydaje się rościć pretensje do obszaru dzisiejszej Rzeczypospolitej, na którym działa Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, lecz którego struktury w przeszłości do 1924 r. podlegały patriarchatowi moskiewskiemu. Zabiegi o uzyskanie autokefalii po I wojnie światowej trwały praktycznie rzecz biorąc od lutego 1920 r. Przeciwwstawiał im się patriarcha Moskwy Tichon, pragnący utrzymać Kościół prawosławny w przedrewolucyjnym kształcie mimo zmian na mapie politycznej. Wobec stanowiska patriarchatu moskiewskiego rząd podjął wysiłki w kierunku uznania autokefalii przez patriarchę w Konstantynopolu. Nastąpiło w wyniku decyzji Grzegorza VII z dnia 13 listopada 1924 r., którą to następnie podtrzymał następca Grzegorza VII Konstantyn VI w orędziu z dnia 13 lutego 1925 r. Autokefalii tej, udzielonej przez Patriarchę w Konstantynopolu, nie uznawały władze patriarchatu moskiewskiego. Zob. M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989, s. 124–125. W literaturze polskiej najczęściej przemilcza się fakt, że w czerwcu 1948 r. po aresztowaniu w dniu 25 lutego 1948 r. metropolity Dionizego i cofnięciu przez prezydenta KRN Bolesław Bieruta zgody na pełnienie godności zwierzchnika Kościoła prawosławnego w Polsce (MP 1948, nr 38, poz. 154) decyzją Ministra Administracji Publicznej z dnia 26 kwietnia 1948 r. powołano Tymczasowe Kolegium Rządzące Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego pod przewodnictwem abp. Tymodeusza (MP 1948, nr 45, poz. 229), które wyrzekło się autokefalii otrzymanej od patriarchy konstantynopolitańskiego Grzegorza VII, otrzymując w zamian za to autokefalię uchwaloną przez Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego 22 czerwca 1948 r. w dokumencie zatytułowanym „Akt ponownego zjednoczenia Polskiego Kościoła Prawosławnego z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym i o nadaniu autokefalii”. Por. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce...*, op.cit., s. 682. Tekst dokumentu nadającego autokefalię Archiwum Akt Nowych, Zespół Ministerstwa Administracji Publicznej, nr 10 (43), por. także: „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” 1948, nr 6–12, s. 3–4. Zauważyć należy, że po usunięciu ze stanowiska metropolity Dionizego stanowisko to objął nie którykolwiek z polskich arcybiskupów prawosławnych, lecz desygnowany przez patriarchę Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego arcybiskup lwowski i tarnopolski Makary (Oksijuk), który przybył do Polski dopiero 5 lipca 1951 r. O zniesieniu autokefalii otrzymanej od Grzegorza VII nie wspomina w swojej ważnej dla problematyki sytuacji prawnej Kościołów i związków wyznaniowych monografii M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku państwa do kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004.

⁶⁵ Na szczycie tej hierarchii usytuowano prawosławie i co ciekawe „naród prawosławny”, niżej religie tradycyjne: islam, buddyzm, judaizm, następnie religie nietradycyjne, do których zaliczono katolicyzm i odłamy

Cerkiew wyraźnie pod wpływem koncepcji Lwa Gumilowa buduje więc pojęcie „cywilizacji prawosławnej”, pojmowanej jako sojusz innych Cerkwi kanonicznych lub narodów tradycyjnie związanych z prawosławiem, zorientowanych na Rosję⁶⁶. Jako wróg prawosławnego nacjonalizmu został wskazany liberalny Zachód jako *superetnos*. Sojusznikami natomiast są narody islamskie pod warunkiem, że nie osłabiają etnicznego prawosławia.

Rosyjski Kościół Prawosławny patriarchatu moskiewskiego jest niewątpliwie największą wspólnotą wyznaniową w Rosji, odgrywając istotną rolę w procesie samoidentyfikacji kulturowej narodu rosyjskiego. Cieszy się przy tym znaczącym autorytetem społecznym w Rosji jako instytucja z wielowiekową historią, podkreślając ciągłość rosyjskiej państwowości. Mimo uprzywilejowanej pozycji Cerkwi nie udało się jednak zrealizować postulatu powszechnej katechizacji prawosławnej w szkołach oraz osiągnąć wpływ na prowadzenie polityki historycznej. Bliskie stosunki z władzami politycznymi Rosji spotykają się z krytyką części wiernych⁶⁷.

Z powyższego wynika, że związki między władzami politycznymi Federacji Rosyjskiej a Rosyjską Cerkwią Prawosławną są głębokie. Wyraźnie rysuje się wspólnota celów obu podmio-

---

protestantyzmu – wraz z wyznającymi je wspólnotami etnicznymi. Oczywiście zdziwienie muszą budzić te ostatnie odróżnienia, gdzie katolicy zaliczeni zostali do wyznań nietradycyjnych, przy czym jakby nie zauważono, że obok Polaków, Włochów katolikami są także m.in. Hiszpanie, Portugalczycy, Irlandczycy, liczne narody latynoamerykańskie, znacząca część Niemców, Austriaków, Litwinów, Francuzów, Amerykanów. Zob. A. Wierzbicki, *Rosja. Etniczność i polityka...*, op.cit., s. 125.

⁶⁶ E. Шумилова, Е. Ходжаева, *Особенности становления гражданской идентичности мусульман в Татарстане*, [w:] *Гражданский этнические и религиозные идентичности в современной России*, red. В. Марун, Москва 2006.

⁶⁷ K. Chawryło, *Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji*, „Prace OSW” 2015, nr 54, s. 6.

tów, zwłaszcza w wymiarze geopolitycznym, chociaż nie da się zaprzeczyć także istnienia tożsamyh wartości, przynajmniej w warstwie aksjologicznej. Niezależnie od tego czy któryś z tych aktorów politycznych traktowany jest przez drugiego instrumentalnie, nie da się zaprzeczyć, że terytorialny wymiar oceny sytuacji międzynarodowej musi budzić zaniepokojenie po stronie polskiej.

Bibliografia

Akty normatywne

Указ о укреплении начал веротерпимости, „Полное собрание законов российской империи от 1905 г.,” Т. 25, Санкт-Петербург 1908, nr 26125.

Materialy

Основа социальной концепции Русской Православной Церкви, 13–16 августа, Москва 2000.

Literatura

Abraham W., *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904.

Agadżanin A., *Religijny pluralizm w Rosji prawosławnej. Polityczne kontrowersje i ich społeczne podłoże*, [w:], *Religia w perspektywie XXI wieku*, red. I. Borowik, Kraków 1995.

Andrusiewicz A., *Cywilizacja rosyjska*, t. 2, Warszawa 2005.

Andrusiewicz A., *Mit Rosji*, t. 2, Rzeszów 1994.

Bäcker R., *Ewolucja eurazjatyizmu. Od futurystycznego post-słowianofilstwa do „nacjonalistycznego” totalitaryzmu*, [w:] *Między Europą a Azją. Idea Rosji – Eurazji*, red. S. Grzybowski, Toruń 1998.

- Bäcker R., *Międzywojenny Eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakturalacji do totalitaryzmu?*, [w:] *Między Europą a Azją. Idea Rosji – Eurazji*, red. S. Grzybowski, Toruń 1998.
- Bäcker R., *Dzieje eurazjatyizmu*, [w:] *Między Europą a Azją. Idea Rosji – Eurazji*, red. S. Grzybowski, Toruń 1998.
- Bäcker R., *Rosyjski faszyzm*, „Slavia Orientalis” 2001, t. L, nr 4.
- Bäcker R., *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007.
- Banaszak M., *Historia kościoła katolickiego*, t. 3: *Czasy nowożytne, 1517–1758*, Warszawa 1989.
- Blaza M., *Terytoria kanoniczne – zagrożeniem czy szansą dla jedności?*, „Przegląd Powszechny” 2000, nr 1 (941).
- Blecharczyk K., *Rola rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w polityce Władimira Putina*, [w:] *Czynnik religijny w polityce wewnątrzpaństwowej i międzynarodowej na przełomie drugiego i trzeciego tysiąclecia*, red. M. Marczevska–Rytko, Lublin 2016.
- Bodio T., *Między romantyzmem i pragmatyzmem*, Warszawa 1999.
- Bratkiewicz J., *Rosyjscy nacjonaści w latach 1992–1996. Od detradycjonalizacji do retradycjonalizacji*, Warszawa 1998.
- Chadwick H., *Die Kirche der antiken Welt*, Berlin–New York 1972.
- Chawryło K., *Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji*, „Prace OSW” 2015, nr 54.
- Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934.
- Chojnicka K., *Cerkiew i car. Prawosławie rosyjskie w reformach Piotra Wielkiego*, Kraków 2011.
- Chojnicka K., *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008.

- Curanović A., *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010.
- Diec J., *Cywilizacje bez okien. Teoria Mikołaja Danilewskiego i późniejsze koncepcje monadycznych formacji socjokulturowych*, Kraków 2002.
- Fijałek J., *Biskupstwa greckie na ziemiach ruskich od połowy XIV w. na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny” 1897, R. XI.
- Grzywaczewski J., *Sobór chalcedoński. Kontekst historyczny, teologiczny, następstwa*, „Vox Patrum” 2012, t. 58, nr 32.
- Kelly J.N.D., *Początki doktryny chrześcijańskim*, Warszawa 1988.
- Kolankowski L., *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1, Warszawa 1930.
- Kowalska H., *Współczesnej dzieje i problemy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej*, [w:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, red. L. Suchanek, Kraków 2001.
- Król-Mazur R., *Rola prawosławnego Autokefalicznego Apostolskiego Kościoła Gruzińskiego w konfliktach na Kaukazie Południowym*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2006, nr LI (2).
- Kulska J., *Faith-based diplomacy. Religia jako czynnik funkcjonalny w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Religia w stosunkach międzynarodowych*, red. A.M. Solarz, H. Schreiber, Warszawa 2012.
- Kumor B., *Problem jedności Kościoła na Rusi z Kościołem katolickim do końca XII w.*, [w:] *Teologia i kultura duchowa w starej Rusi*, red. J. Gajek, W. Hryniewicz, Lublin 1993.
- Lazari A., *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1996.
- Lazari A., *Eurazjatyzm – światopogląd konfliktogenny*, [w:] *Konflikty etniczne. Źródła, typy, sposoby rozstrzygnięcia*,

- red. I. Kabzińska-Stawarz, S. Szynekiewicz, „Biblioteka Etnografii Polskiej” 1996, nr 51.
- Lazari A., *O mentalności korzeniach antyetynosów*, [w:] *Między Europą a Azją. Idea Rosji – Eurazji*, red. S. Grzybowski, Toruń 1998.
- Ławreszuk M., *Prawosławie wobec tendencji nacjonalistycznych i etnofiletystycznych. Studium teologiczno-kanoniczne*, Warszawa 2009.
- Matreńczyk A., *Biała Ruś przyjmuje patriarchę*, „Przegląd Prawosławny” 2009, nr 10 (292).
- Matreńczyk A., *Bóg i Cerkiew nakładają na mnie ciężki krzyż*, „Przegląd Prawosławny” 2009, nr 3 (285).
- Matreńczyk A., *Jednoczy nas matka ruskich miast*, „Przegląd Prawosławny” 2008, nr 8 (278).
- Massaka I., *Eurazjatyzm: z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001.
- Massaka I., *Podstawy filozoficzne Eurazjatyzmu. Lew Karsawin*, [w:] *Między Europą a Azją. Idea Rosji – Eurazji*, red. S. Grzybowski, Toruń 1998.
- Meyendorff J., *Powszechność świadectwa a tożsamość Kościoła lokalnego w prawosławiu rosyjskim (988–1988)* [w:] *Teologia i kultura duchowa w starej Rusi*, red. J. Gajek, W. Hryniewicz, Lublin 1993.
- Michalak K., *Powrót koncepcji Trzeciego Rzymu*, „Doctrina. Międzynarodowy Przegląd Humanistyczny” 2004, nr 1.
- Michalak K., *Renesans koncepcji Trzeciego Rzymu*, [w:] *Studia politologiczne i historyczne: księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bronisławowi Pasierbowi*, red. Cz. Osękowski, J. Macała, Zielona Góra 2005.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Warszawa 2006.

- Mokry W., *Więzi łączące Ruś Kijowską i Halicko-Wołyńską z Rzymem w okresie X–XV w.*, [w:] *Teologia i kultura chrześcijańska dawnej Rusi*, red. S.J. Koza, Lublin 1988
- Olejasz T., Stępniewski T., *Prawosławie jako element konstytutywny „dyplomacji konfesyjnej” Federacji Rosyjskiej wobec wybranych państw obszaru poradzieckiego*, [w:] *Religia i polityka na obszarze Europy Wschodniej, Kaukazu i Azji Centralnej*, red. T. Stępniewski, Lublin–Warszawa 2013.
- Olejasz T., Bryliński P., *Uwarunkowania ideologiczno-konfesyjne polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej wobec obszaru WNP*, [w:] *Federacja Rosyjska – Wspólnota Niepodległych Państw*, red. T. Kapuśniak, t. 2, Lublin–Warszawa 2011.
- Paradowski R., *Idea Rosji – Euroazji i naukowy nacjonalizm Lwa Gumilowa. Próba rekonstrukcji ideologii euroazjatyizmu*, Warszawa 1996.
- Paradowski R., *Euroazjatyckie Imperium Rosji w studium idei*, Toruń 2001.
- Paradowski R., *Kościół i władza. Ideologiczne dylematy Iwana Iljina*, Poznań 2003.
- Paszkievicz H., *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1925.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.
- Peradze G., *Problemy historii początków kościoła gruzińskiego*, [w:] G. Peradze, *Dzieła zebrane*, t. 2, Warszawa 2011.
- Poppe A., *Państwo i kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1988.
- Poppe A., *Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI w.*, [w:] W. Hryniewicz, J.S. Gajka, *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, Lublin 1993
- Przeczyszewski P., *Prawosławie rosyjskie: wyzwania i problemy (analiza)*, <http://ekai.pl/wydarzenia/raport/x16735/prawoslawie-rosyjskie-wyzwania-i-problemy-analiza/?print=1>.

- Romanowski D., *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*, Kraków 2013.
- Serczyk W.A., *Europa środkowa i wschodnia u schyłku XVI w. (uwarunkowania międzynarodowe)*, [w:] *Unia Brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994.
- Sieradzan P.J., *Czerwono-brunatni. Sojusz radykalizmu lewicy i prawicy w Rosji współczesnej*, Warszawa 2010.
- Składanowski M., *Tradycja i polityka. Współczesna rosyjska prawosławna krytyka reformacji na przykładzie sporu o aurytarytatywność tradycji*, „Studia Nauk Teologicznych” 2018, t. 13.
- Sobczak J., *Idea Eurazji w rosyjskiej myśli politycznej*, „Europa Wschodu i Zachodu” 1997, nr 1.
- Sobczak J., *Struktura organizacyjna Cerkwi prawosławnej*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2018, nr 4 (19).
- Sobczak J., *Struktura organizacyjna Cerkwi prawosławnej w państwach Azji Środkowej*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2018, nr 4 (19).
- Sobczak J., *„Teren kanoniczny” Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego a prawo do wolności sumienia i wyznania*, [w:] *Europejski system ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Toruń 2016.
- Suchanek L., *Rosja – Europa – Azja. Euroazjaniści, ich poprzednicy i kontynuatorzy*, [w:] *Między Europą a Azją. Idea Rosji – Eurazji*, red. S. Grzybowski, Toruń 1998.
- Tomasiewicz J., *Czerwony i czarny. Z dziejów narodowych komunizmów Eurazji* [w:] J. Tomaszewicz, *Między faszyzmem a anarchizmem. Nowe idee dla nowej ery*, Pyskowice 2000.
- Trajdos T.M., *Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-li-*

- tewskim u schyłku XIV i pierwszej ćwierci XV w.*, „Balcanica Posnanensia. Acta et studia” 1985, t. 2.
- Trepanier L., *Political Symbols in Russian History, Church, State and the Quest for Order and Justice*, New York–Toronto–Plymouth 2007.
- Tyszka K., *Nacjonalizm w komunizmie*, Warszawa 2004.
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.
- Widuch H.J., *Konstantynopol stolicą ekumenicznego patriarchatu 325–870*, Katowice 1988.
- Wierzbicki A., *Rosja. Etniczność i polityka*, t. 5, Warszawa 2011.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku państwa do kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004.
- Zadura D., *Kościół narodowy w historii Gruzji – od źródeł do okresu sowieckiego*, „Pro Georgia. Journal of Kartvelological studies” 2009, nr 19.
- Zaikin W., *Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. do Unii Lubelskiej*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, Lwów 1930, R. X, nr 3.
- Андреева Л., *Религия и власть в России*, Москва 2001.
- Барсов Т.В., *О каноническом элементе в церковном управлении*, Москва 1882.
- Барсов Т.В., *Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания*, Т. I, Санкт-Петербург 1885.
- Бердников И.С., *Краткий курс церковного права Православной Греко-российской Церкви, с указанием глав-*

- нейших особенностей католического и протестантского церковного права, составленный Профессором И.С. Бердниковым, Казань 1888.*
- Богоявленский В., *Епархиальные съезды духовенства, их деятельность и значение*, Омск 1902.
- Василева О.Ю., Трофимчук Н.А., *История Религий в России*, Москва 2004.
- Верховский А., *Религия и конструирование российской «национальной идеи» в начале века*, [в:] *Демократия вертикали*, ред. А. Верховский, Москва 2006.
- Верховский А., *Религиозные организации и возможности идеологического проектирования в путинской России*, [в:] А. Малашенко, С. Филатов, *Двадцать лет религиозной свободы в России*, Москва 2009.
- Гидулянов П.В., *Восточные Патриархи в период четырех первых Вселенских Соборов*, Ярославль 1908.
- Горчаков М., *О тайне супружества*, Санкт-Петербург 1880.
- Григорович Н., *Обзор учреждения в России архиерейских православных кафедр со времени введения штатов по Духовному ведомству. 1764–1866*, Санкт-Петербург 1866.
- Д<урново> Н., *Девятисотлетие российской иерархии, епархии и архиепископов (988–1888)*, Москва 1888.
- Друзенко Г., *Геополитика от Патриарха: Царство Небесное vs „Русский мир”*, <http://web.archive.org/web/20091117114312/http://www.zn.ua/1000/1550/67745>.
- Канторович Я.А., *Законы о вере и веротерпимости: С приложением свода разъяснений по кассационным решениям Сената*, Санкт-Петербург 1899.
- еп. Никодим (Милош), *Правила Святой Православной Церкви с толкованиями*, т. 1.
- Пинкевич В.К., *Проблемы веротерпимости и националь-*

- ный вопрос в России в начале XX в.*, [в:] *Актуальные проблемы гармонизации межнациональных отношений на муниципальном уровне*, Москва 2013.
- Скрынников Р.Г., *Государство и церковь на Руси XIV–XVI вв. Подвижники русской церкви*, Новосибирск 1991.
- Смирнов М.Ю., *Российское общество между мифом и религией*, Петербург 2006.
- Смолич И.К., *История Русской Церкви. 1700–1917 гг.*, cz. 1.
- Цыпин В., *Церковное право. Взаимоотношения церкви и государства в России. Исторический очерк*, Киев 2012, <http://lucl.kiev.ua/imageos/Lavra/B06/184.pdf>.
- Чаплин В., *Понятие канонической территории в межправославном, межхристианском и церковно-общественном контексте*, http://www.religare.ru/2_48189.html.
- Русская каноническая территория*, http://www.catholic-church.org/church-unity/r_c_t_r.htm.
- Шумилова Е., Ходжаева Е., *Особенности становления гражданской идентичности мусульман в Татарстане*, [в:] *Гражданский этнические и религиозные идентичности в современной России*, ред. В. Магун, Москва 2006.

Abstrakt

Rola religii w kształtowaniu tożsamości, w życiu społeczeństw i państw jest niezaprzeczalna. Nie można także zaprzeczyć wpływu religii i instytucji wyznaniowych na kształt stosunków międzynarodowych. W Rosji carskiej powiązanie państwa z Cerkwią było szczególnie bliskie i stało się istotnym mitem historycznym. Legło także u podstaw sakralizacji władzy. Władcy Rosji wykorzystali istniejącą pod koniec XVI w. sytuację polityczną dla ustanowienia patriarchatu moskiewskiego, co nastąpiło z pogwałceniem ówczesnie obowiązujących zwyczajów i przepisów. Późniejsze zmiany znoszące patriarchat jeszcze bardziej wiązały Rosyj-

ską Cerkiew Prawosławną z Carstwem Rosyjskim. W XIX w. Cerkiew stała się instytucją państwową, wychowującą oddanych w posłuszeństwie, krzewiącą ideały patriotyzmu, legitymującą władzę carów i wykładającą integrującą ideę duchową. Mimo działań sekularyzacyjnych i prześladowania Cerkwi po rewolucji udało jej się przetrwać. W okresie radzieckim reaktywowano też urząd patriarchy moskiewskiego. Po upadku ZSRR i powstaniu Federacji Rosyjskiej nastąpił renesans rosyjskiej religijności, a władze publiczne skorzystały z okazji, aby wykorzystać Cerkiew do budowy nowej tożsamości narodowej. Rosyjska Cerkiew Prawosławna ma wyraźne cele geopolityczne, które okazują się być zbieżne z głoszonymi przez władze polityczne. Putinowska koncepcja „rosyjskiego świata” współgra z cerkiewną koncepcją tak terenu kanonicznego, jak i terytorium kanonicznego. Oba podmioty wyraźnie zabiegają o zachowanie i umocnienie sfer wpływów, które wydają się być całkowicie identyczne.

Słowa kluczowe: Cerkiew prawosławna, terytorium kanoniczne, teren kanoniczny, religia, koncepcja Trzeciego Rzymu, patriarchat, sekularyzacja, Rosja, koncepcja rosyjskiego świata

Abstract

The role of religion in identity creation, in societies and states is undeniable. One cannot also deny the influence of religions and religious institutions on the shape of international relations. In period of Russian Empire, the connection between the state and the church had been particularly close and became an important historical myth. It also laid the foundation for the sacralization of state power. The rulers of Russia used the political situation existing at the end of the 16th century to establish the Moscow Patriarchate, which occurred in violation of the customs and regulations in force at that time. Subsequent changes abolishing the patriarchate tied the Russian Orthodox Church even further to the Russian Empire. In the nineteenth century, the Orthodox Church became a state institution that brought up the devoted obedient, promoted the ideals of patriotism, legitimized the power of the tsars and lectured on the integrating spiritual idea. Despite the secularization and persecution of the Orthodox Church after the revolution, it managed to survive. During the Soviet period, the position of the Moscow Patriarch was reactivated. After the fall of the USSR and the establishment of the Russian Federation, there was a renaissance of Russian religiosity and

public authorities took the opportunity to use the church to create a new national identity. The Russian Orthodox Church has explicit geopolitical goals, which appear to be consistent with those preached by the political authorities. Putin's concept of the "Russian world" harmonizes with the Orthodox Church's concept of canonical territory. Both entities clearly strive to preserve and strengthen their spheres of influence, which seem to be completely identical.

Keywords: Orthodox Church, canonical territory, religion, the concept of the Third Rome, patriarchy, secularization, Russia, the concept of the Russian world

Prawosławie a media – przypadek regulacji rosyjskich

Wolność wyrażania swoich poglądów – prezentowania treści ma zasadnicze znaczenie w sferze życia publicznego, zwłaszcza politycznego i wiąże się ściśle z innymi wolnościami konstytucyjnymi wyrażającymi wolność działania jednostki w życiu publicznym, odnosi się to również do wolności wyznania i uczestniczenia publicznego swojej religii. W warunkach rozwoju społeczeństwa sieci¹, w przestrzeni komunikacji elektronicznej, do najważniejszych zasad rządzących w świecie mediów cyfrowych należy zaliczyć: wolność prasy i innych środków społecznego przekazu, wolność wyrażania swoich poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji, wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także wolność korzystania z dóbr kultury i wolność religii. W obszarze realizacji tej ostatniej wolności coraz częściej ewangelizację przeprowadza się, wykorzystując nowoczesne, cyfrowe środki społecznego przekazu. Należy przy tym zauważyć, iż cyfryzacja, która przeobraziła system funkcjonowania mediów, oraz zagrożenia z nią związane (np. cyberterrorizm) stanowią także uzasadnienie dla ograniczeń w zakresie praw i wolności człowieka. Obszar mediów cyfrowych może stać się też miejscem realizacji własnej koncepcji funkcjonowania społeczeństwa sieci, niekoniecznie oparty na

---

¹ Zob. J.van Dijk, *Spoleczne aspekty nowych mediów*, Warszawa 2010.

zasadach państwa demokratycznego. Zwłaszcza w tak newralgicznej kwestii wolności wyznania, w tym także związanej z nią ewangelizacji. Ograniczenia wolności wyznania w mediach cyfrowych stoją w sprzeczności z zasadą demokratycznej woli suwerennego państwa realizującego własny interes publiczny, zwłaszcza w odniesieniu do kwestii o charakterze kulturowym, gdzie szczególnie poważnie trzeba podchodzić do równie fundamentalnej zasady wolności słowa. Przykładem takich ograniczeń są regulacje rosyjskie związane z ewangelizacją w mediach cyfrowych.

Prawosławie jako religia państwowa

Elementy systemu powiązań państwa i wolności wyznania dostrzec można w niektórych europejskich państwach demokratycznych, w których konstytucyjnie wprowadzono religię państwową (Norwegia), religię dominującą (religia prawosławna w Grecji) lub religię narodową (w Danii Kościół Ewangelicko-Luterański jest Kościołem narodowym), a także w takich, w których piastowanie określonych wysokich stanowisk państwowych należy do wyznawców religii państwowej (monarchowie w Wielkiej Brytanii, Norwegii lub Danii). W innych konstytucjach znajdują się natomiast określenia akcentujące zakaz istnienia Kościoła państwowego, wyznania państwowego czy religii państwowej (Niemcy, Hiszpania, Litwa). Z kolei w nielicznych konstytucjach znajdujemy współcześnie pojęcie „państwa świeckiego” na określenie relacji między państwem a Kościołami (związkami wyznaniowymi) a figuruje ono w Konstytucji Francji z 1958 r., także w Konstytucjach Albanii i Rosji.

Według Fundacji Opinia Publiczna (FOM) w 2013 r. 64% Rosjan wyznało rosyjskie prawosławie, 1% należało do innych wyznań chrześcijańskich, 6% było muzułmanami, 1% obejmuje

pozostałe religie (judaizm, buddyzm, hinduizm), 4% nie określiło swojej przynależności religijnej, a około 25% było niewierzących. Obecnie wciąż niemal trzy czwarte Rosjan uważa się za prawosławnych chrześcijan. Tylko jednak cztery procent Rosjan chodzi regularnie do cerkwi i uczestniczy w liturgii. W dniu 6 lipca 2016 r. Prezydent Federacji Rosyjskiej podpisał ustawę federalną nr 374 o zmianie federalnej ustawy o zwalczaniu terroryzmu i wybranych aktach prawnych Federacji Rosyjskiej w sprawie stworzenia dodatkowych środków mających na celu przeciwdziałanie terroryzmowi i ochronie bezpieczeństwa publicznego (ustawa federalna nr 374, PRAVO.GOV.RU (7 lipca 2014 r.) (oficjalna publikacja w języku rosyjskim). W kwietniu 2016 r. Irina Yarovaya wraz z Aleksiejem Puszkowem, Nadieżdą Gerasimową i senatorem Victorem Ozerowem wprowadzili projekt prawodawstwa, które zaostriżyć miało kary za ekstremizm i terroryzm. Nowa ustawa zawiera szereg przepisów mających wpływ na działalność organizacji religijnych, zwłaszcza mniejszościowych grup religijnych i związanych z nimi zagranicznych organizacji religijnych. Ustawa weszła w życie 20 lipca 2016 r.²

Według SOVA Center, rosyjskiej organizacji praw człowieka, zmiany ustawowe mogą wpływać na funkcjonowanie niezarejestrowanych grup religijnych, jak również zarejestrowanych protestantów i innych mniejszych grup chrześcijańskich. Amerykańska Komisja ds. Międzynarodowej Wolności Religijnej oświadczyła, że „pod pozorem walki z terroryzmem”, ta

---

² Zmiany wprowadzone nową ustawą związane są z nowymi obowiązkami różnych uczestników rynku teleinformatycznego i wymagają m.in. od operatorów telekomunikacyjnych przechowywania nagrań rozmów telefonicznych, wiadomości tekstowych i informacji na temat ruchu internetowego użytkowników do sześciu miesięcy. Obowiązki miały wejść w życie w dniu 1 lipca 2018 r., jednak senator Anton Belyakov przedłożył propozycję przesunięcia daty rozpoczęcia regulacji do 2023 r. ze względu na ogromną ilość danych i braku technologii ich przechowywania.

ustawa „udzieli władzom szerokich uprawnień do ograniczenia swobód obywatelskich, w tym ustanowienia szerokich ograniczeń praktyk religijnych, które bardzo utrudniłyby działalność grupom religijnym” (Komunikat prasowy, Amerykańska Komisja ds. Międzynarodowej Wolności Religijnej, Rosja: USCIRF potępia stosowanie przepisów antyterrorystycznych [8 lipca 2016 r.], Strona internetowa USCIRF.)

Wolność wyznania jako reguła w państwie demokratycznym

We współczesnym katalogu podstawowych praw i wolności jednostki w społeczeństwie demokratycznym wolność wyznania występuje zwykle łącznie z wolnością sumienia. Art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, przyjętej 10 grudnia 1948 r. przez Organizację Narodów Zjednoczonych, stanowi, że każdy człowiek ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie lub wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów (rytuałów). Tak pojmowana wolność wyznania znalazła wyraz również w art. 18 ust. 1 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, otwartego do podpisu w Nowym Jorku 19 grudnia 1966 r.³ Art. 18 ust. 2 Paktu podkreśla, że nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru. Z kolei w art. 18 ust. 3 Paktu przewidziano, że wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego,

---

³ Dz. U. 1977, nr 38, poz. 167.

porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób. Gwarancję wolności myśli, sumienia i wyznania ustanawia także art. 9 EKPC oraz art. 10 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej⁴.

Podkreślić tu należy, że charakter fundamentalny konstytucyjnych gwarancji związanych m.in. z ochroną godności ludzkiej uzasadnia ograniczenie niektórych wolności, a nawet nakazuje silniejszą ochronę, realizowaną za pomocą sankcji karnych. Stanowisko takie znajduje potwierdzenie również w aktach prawa międzynarodowego, w szczególności w przepisach art. 10 oraz art. 17 Konwencji o Ochronie praw człowieka i podstawowych wolności⁵ oraz w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) i Trybunału Sprawiedliwości UE (TSUE). Należy podkreślić, że ograniczenia wolności słowa, czyli w omawianym przypadku ograniczenia związane z prezentowaniem określonych treści, o charakterze religijnym są możliwe w demokratycznym państwie po spełnieniu określonych przesłanek. Podstawą ograniczeń musi być norma prawna uzasadniana konstytucyjnie określonymi celami interesu publicznego. Europejski Trybunał Praw Człowieka zaznaczał, iż w swych orzeczeniach, że określona w art. 9 Konwencji „wolność myśli, sumienia i wyznania” jest jednym z fundamentów pluralistycznego społeczeństwa demokratycznego. W wyroku z 25 maja 1993 r. Trybunał stwierdził: „W sposób ujęty w art. 9 Konwencji wolność myśli, sumienia i wyznania jest jedną z podstaw «społeczeństwa demokratycznego» w rozumieniu Konwencji. Jest ona, w swoim religijnym wymiarze, jednym z najistotniejszych elementów tworzących tożsamość wyznawców i ich koncepcję życia, ale

⁴ Dz.Urz. UE 326, 26.10.2012, s. 391–407.

⁵ EKPC – Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami Nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem Nr 2 (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284 z późn. zm.).

jest też wartością dla ateistów, agnostyków, sceptyków i osób indyferentnych w stosunku do wiary. Pluralizm, nieodłączna cecha społeczeństwa demokratycznego, o którą walczone na przestrzeni wieków, zależy od tego. Podczas gdy wolność wyznania jest przede wszystkim sprawą sumienia jednostki, pociąga ona także za sobą, *inter alia*, wolność do «uzewnętrzniania swojego wyznania». Świadczenie słowem i czynem (o prawdach swojej wiary) jest powiązane z istnieniem przekonań religijnych⁶. Trybunał podkreślał także, że rola państwa winna polegać na pełnieniu funkcji bezstronnego i neutralnego organizatora praktykowania różnych religii wyznań i przekonań. Państwo nie powinno dokonywać oceny legalności przekonań religijnych oraz sposobów ich wyrażania. Rolą państwa jest zapewnienie tolerancji i pluralizmu; zapewnienie równowagi sprawiedliwej, unikającej nadużywania pozycji dominującej jakiejś grupy wyznaniowej, chroniącej grupy mniejszościowe. W wyroku z 10 listopada 2005 r.⁷ Trybunał stwierdził między innymi: „Należy podkreślić rolę Państwa jako neutralnego i bezstronnego organizatora praktykowania różnych religii, wyznań i przekonań i wskazać, że rola ta ma zasadnicze znaczenie dla porządku publicznego, harmonii wyznaniowej oraz tolerancji w demokratycznym społeczeństwie. Obowiązku neutralności i bezstronności Państwa nie da się pogodzić z jakimkolwiek uprawnieniem po stronie Państwa do oceny legalności przekonań religijnych oraz sposobów, w jaki są one wyrażane. Obowiązek ten wymaga, aby Państwo zapewniło wzajemną tolerancję pomiędzy przeciwstawnymi grupami. W związku z tym rolą organów władzy w takich okolicznościach nie jest usunięcie przyczyny napięcia poprzez wyeliminowanie pluralizmu wyznaniowego, lecz zapewnienie, iż konkurujące grupy tolerują się

---

⁶ Sprawa *Kokkinakis przeciwko Grecji*, nr 14307/88.

⁷ Sprawa *Leyla Sahin przeciwko Turcji*, nr 44774/98.

wzajemnie. Pluralizm, tolerancja i otwartość to cechy charakteryzujące nowoczesne państwo obywatelskie. Pluralizm i demokracja muszą być także oparte na dialogu i duchu kompromisu, z konieczności pociągających za sobą szereg ustępstw po stronie jednostek lub grup jednostek, które to ustępstwa są uzasadnione w celu zachowania i promowania wartości demokratycznego społeczeństwa. W przypadku gdy takie «prawa i wolności» znajdują się w katalogu praw i wolności gwarantowanych przez Konwencję i jej Protokoły, należy uznać, iż potrzeba ich ochrony może prowadzić Państwa do ograniczenia innych praw i wolności także chronionych w Konwencji. To właśnie stałe poszukiwanie równowagi pomiędzy podstawowymi prawami każdej osoby stanowi fundament »demokratycznego społeczeństwa«. Trybunał stwierdził także, iż „nie jest możliwym wypracowanie jednolitego europejskiego stanowiska w przedmiocie znaczenia religii w społeczeństwie, a znaczenie lub wpływ publicznego wyrażania swych przekonań religijnych będzie się różnić w zależności od miejsca i sytuacji. Regulacje w tej sferze będą się w konsekwencji różnić w zależności od kraju, zgodnie z krajową tradycją oraz wymogami nakładanymi przez potrzebę ochrony praw i wolności innych oraz potrzebę utrzymania porządku publicznego. W związku z tym wybór i forma, którą winny takie regulacje przybierać, muszą zostać pozostawione w gestii zainteresowanych Państw, jako iż będą one zależeć od danej sytuacji krajowej”⁸. Na temat różnic pojęciowych związanych z wolnością sumienia, wyznania i religii wypowiedzieli się Jacek Sobczak oraz Maria Gołda-Sobczak zaznaczając także, że „wolność sumienia i wyznania (religii) z natury rzeczy zakłada,

---

⁸ Przepisy gwarantujące wolność wyznania występują powszechnie w konstytucjach państw demokratycznych. Zob. P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku*, Warszawa 2008, s. 126–127; J. Szymanek, *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 2006, nr 2, s. 39–40.

że pewne formy zachowań, które stanowią o realizacji tej wolności, muszą być zabezpieczone przez państwo. Przedmiotem ochrony jest każda uzewnętrzniona forma wyrażania wolności religijnej, a katalog gwarancji wolności religijnej jest otwarty i odnosi się do różnych dziedzin życia społecznego, w obszarze których zakazana jest wszelka dyskryminacja z powodu przekonań religijnych⁹.

Modele rozdziału państwa oraz Kościołów i innych związków wyznaniowych są zróżnicowane w różnych państwach. Wszelkie rozwiązania prawne mieszczące się w ramach tak szeroko rozumianego modelu można nadal kwalifikować jako rozwiązania funkcjonujące w ramach szeroko pojętego państwa świeckiego. Jednak od drugiej połowy XX w. nie akcentuje się już „antywyznaniowości”, lecz tzw. neutralność religijną.

Rosyjskie przepisy przeciw ewangelizacji

Główne zmiany w ustawie o organizacjach religijnych przedstawiono w art. 8 ustawy nr 374, który stanowi, iż działalność misyjna nie może być prowadzona w imieniu zagranicznej organizacji religijnej (ustawa nr 374, art. 8, § 1). Literatura i materiały drukowane, audio i wideo wydane przez organizację religijną i rozpowszechniane w ramach pracy misyjnej muszą być oznaczane przez organizację wyznaniową i nosić jej nazwę (Idem, § 2). Obecnie obowiązujące przepisy dają organizacjom religijnym wyłączne prawo do zapraszania cudzoziemców do wykonywania dla nich pracy misyjnej zgodnie z ustawodawstwem federalnym. Zgodnie z tym zapisem „Organizacje religijne mają wyłączne prawo do zapraszania cudzoziemców w celu prowadzenia działal-

---

⁹ J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia” 2012, nr 19/1, s. 27–65.

ności zawodowej religijnej, w tym pracy misyjnej, na podstawie umów o pracę lub umów cywilnoprawnych zawartych z tymi organizacjami” (Idem, § 3). Nowy rozdział o „działalności misyjnej” dodany do ustawy o organizacjach religijnych jako działalność misyjną określa takie działania jak pracę stowarzyszenia religijnego mającą na celu rozpowszechnianie informacji o własnych przekonaniach religijnych wśród ludzi, którzy nie są wyznawcami tego stowarzyszenia religijnego, w celu zaangażowania tych osób w członkostwo w stowarzyszeniu religijnym, prowadzonym przez stowarzyszenie religijne lub upoważnione osoby lub podmioty prawne publicznie, przy użyciu środków masowego przekazu, Internetu lub innych środków prawnych (Idem, § 4).

Takie rozszerzenie definicyjne działalności misyjnej spowodowało obawy co do możliwości ewangelizowania we własnych domach. Zapobiegające ewangelizacji przepisy ustawodawstwa wywołały oburzenie i sprzeciw ze strony protestanckiej mniejszości rosyjskiej, która stanowi około 1% ludności Rosji. Nowe prawo może być interpretowane w taki sposób, aby blokować w ewangelizacji inne Kościoły niż Rosyjską Cerkiew Prawosławną działającą przede wszystkim na rzecz etnicznych Rosjan. Te zaostrzone nowe ograniczenia dotyczące mniejszościowych grup religijnych były dodatkiem do już istniejących wymogów na mocy ustawy z 1997 r., które nakładały m.in. obowiązek rejestracji. Należy zaznaczyć, iż przytoczone przepisy prawne zwalniają sprzymierzony z rządem patriarchat moskiewski Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego z zakazów, które stosuje się do wszystkich innych grup religijnych.

Zasady działalności misyjnej w Rosji

Nowo przyjęte reguły umożliwiają osobom wykonywanie działalności misyjnej bez ograniczeń w budynkach religijnych

należących do organizacji religijnych lub legalnie im udostępnianych na działkach, na których znajdują się takie budynki, w budynkach będących własnością organizacji wyznaniowych lub przekazywanych organizacjom religijnym oraz na gruntach będących własnością organizacji religijnych lub przekazywanych organizacjom religijnym; w miejscach pielgrzymek, cmentarzach i krematoriach oraz w budynkach organizacji edukacyjnych historycznie używanych do prowadzenia obrzędów religijnych. Działalność misyjna nie jest dozwolona w pomieszczeniach mieszkalnych lub w budynkach lub na ziemi należącej do innego związku religijnego bez pisemnej zgody kierownictwa tego związku religijnego. Nowa ustawa zmienia również Kodeks mieszkaniowy, zakazując zmiany lokali mieszkalnych na lokale mieszkalne w celu prowadzenia działalności religijnej (Idem, art. 14 § 2) Zgodnie z art. 24.2 ustawy Porządek działalności misyjnej obywatele zaangażowani w działalność misyjną na rzecz grupy religijnej są zobowiązani nieść ze sobą decyzję walnego zgromadzenia grupy religijnej o przekazaniu im właściwego organu określającego szczegóły pisemnego potwierdzenia otrzymania i rejestracji zawiadomienia o utworzeniu i rozpoczęciu działalności określonej grupy religijnej wydanej przez organ terytorialny rejestracyjny. Działalność misyjna na rzecz organizacji religijnej może prowadzić osoba, która jest uprawniona do kierowania organizacją religijną, członkiem jej kolegiального ciała i (lub) duchownym takiej organizacji religijnej. Inni obywatele i osoby prawne są uprawnieni do prowadzenia działalności misyjnej w imieniu organizacji religijnej, jeżeli posiadają dokument wydany przez organ zarządzający organizacji religijnej i potwierdzający upoważnienie do prowadzenia działalności misyjnej w imieniu organizacji religijnej. Dokument ten musi zawierać szczegóły potwierdzającego fakt dokonania wpisu o organizacji religijnej w jednolitym rejestrze państwowym osób prawnych i wydany przez federalny organ

rejestracyjny lub jego władzę terytorialną. Obcokrajowcy i bezpaństwowcy legalnie przebywający na terytorium Federacji Rosyjskiej są uprawnieni do prowadzenia działalności misyjnej: – w imieniu grupy religijnej – tylko na terytorium Federacji Rosyjskiej, w ramach którego działa organ właściwy terytorialnie, przedstawiciel organu rejestracyjnego państwa federalnego, ponadto który wydał pisemne potwierdzenie otrzymania i rejestracji zawiadomienia o utworzeniu i rozpoczęciu działalności określonej grupy religijnej, z zastrzeżeniem dostępności tego dokumentu. Działalność ta może być prowadzona – w imieniu organizacji religijnej – tylko na terytorium podmiotu lub terytoriów podmiotów Federacji Rosyjskiej zgodnie z terytorialnym zakresem działalności określonej organizacji religijnej. Obcokrajowcy, którzy pozostają na terytorium Federacji Rosyjskiej na zaproszenie organizacji religijnej zgodnie z art. 20 ustawy federalnej są uprawnieni do prowadzenia działalności misyjnej tylko w imieniu określonej organizacji religijnej na terytorium podmiotu lub terytoriów podmiotów Federacji Rosyjskiej zgodnie z terytorialnym zakresem ich działalności. Niedozwolone jest prowadzenie działalności misyjnej w imieniu stowarzyszenia religijnego, którego cele i działania są sprzeczne z prawem, w tym zlikwidowanym na mocy decyzji sądu lub którego działalność została zawieszona lub zakazana w sposób i na podstawie przewidzianej w ustawie, ustawie federalnej z 25 lipca 2002 r. N 114-FZ „przeciwdziałaniu działalności ekstremistycznej lub ustawie federalnej z 6 marca 2006 r. N 35-FZ o zwalczaniu terroryzmu.

Nie wolno prowadzić działalności misyjnej, której działania mają na celu:

- naruszenie bezpieczeństwa publicznego i porządku publicznego;
- działalność ekstremistyczną;
- wymuszone zniszczenie rodziny;

- ingerencję w osobowość, prawa i wolności obywateli;
- wyrządzania szkód moralnych, zdrowia obywateli, ustanowione zgodnie z prawem, w tym używania narkotyków i środków psychotropowych, hipnozy lub bezprawnych lub innych bezprawnych czynów w związku z ich działalnością religijną;
- skłonność do samobójstwa lub odmowy z powodów religijnych, udzielenia pomocy medycznej osobom w stanie niebezpiecznym dla życia i zdrowia;
- utrudnianie kształcenia obowiązkowego;
- zmuszanie członków i zwolenników związków wyznaniowych oraz innych osób do zrażenia swojej własności na rzecz związku religijnego;
- utrudnianie zagrożenia życia, zdrowia, mienia, jeżeli istnieje niebezpieczeństwo jego rzeczywistej egzekucji lub użycie gwałtownego wpływu, inne bezprawne działania w celu opuszczenia obywatela związku religijnego;
- zachęcanie obywateli do odmowy wypełnienia zobowiązań cywilnych ustanowionych przez prawo i do popełnienia innych bezprawnych działań.

Ustawa zakazuje działalności misyjnej w imieniu związku wyznaniowego, którego praca w Rosji została zakończona lub zawieszona przez sąd lub uznana za sprzeczną z prawem. Ustawa wyraźnie zabrania prowadzenia pracy misyjnej, która promuje łamanie prawa i porządku lub opowiada się za działaniami ekstremistycznymi; niszczy rodziny; narusza indywidualne prawa i wolności obywateli; ma na celu zaszkodzenie moralności publicznej i zdrowiu człowieka; ogranicza dostęp do edukacji; popiera samobójstwo lub odmowę pomocy medycznej; zmusza swoich członków do przekazania swojej własności stowarzyszeniu religijnemu; korzysta z narkotyków, innych zabronionych substancji lub hipnozy; wymaga wykonywania lubieżnych czynności lub zachęca do wykonywania innych nielegalnych dzia-

łań przez osoby fizyczne. Ustawa nr 374 czyni stowarzyszenia religijne odpowiedzialne za pracę misyjną prowadzoną w ich imieniu lub przez osoby upoważnione przez takie związki religijne i wprowadza nowe wykroczenie na mocy Kodeksu naruszeń administracyjnych. Do tych kar zaliczyć można grzywnę, zajęcie mienia i deportację (jeśli naruszenie zostało dokonane przez cudzoziemca lub bezpaństwowca). Kary są przewidziane także za dystrybucję literatury religijnej i innych materiałów bez właściwego oznaczenia i z naruszeniem zasad dotyczących wykonywania pracy misyjnej. Kara grzywny została powiększona nawet o 1 mln rubli (około 16 tys. USD) w stosunku do obecnych poziomów.

Podsumowanie

Cechą charakterystyczną tzw. systemu powiązań państwa z Kościołami lub związkami wyznaniowymi jest wyznaniowy charakter państwa. W takim modelu państwo opowiada się za określoną religią, która uzyskuje pozycję uprzywilejowaną w stosunku do pozostałych religii. Wyznanie obywateli staje się sprawą publiczną. Prawa do komunikowania formułuje trzy odrębne wolności jednostki, aczkolwiek wzajemnie ze sobą powiązane i współzależne, a mianowicie: wolność wyrażania swoich poglądów, wolność pozyskiwania informacji oraz wolność rozpowszechniania informacji. Przy czym pojęcie „pogląd” należy rozumieć jak najszerszej, tzn. jako wyrażanie opinii, także kontrowersyjnych, ale również informowanie o faktach, także tych „domniemywanych”. Jest to zgodne z zasadą pojmowania wyrażań konstytucyjnych w możliwie najszerszym znaczeniu¹⁰. Z prawem do komunikowania, które stanowi kluczową regułę funk-

---

¹⁰ Por. P. Sarnecki, *Komentarz do art. 54, [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. III, red. L. Garlicki, Warszawa 2003.

cjonowania mediów, związane są inne wolności, w tym wolność wyznania. Każde ograniczenia w komunikowaniu poglądów, także tych religijnych, stanowi wkroczenie w obszar wolności, również tych związanych z wolnością wyznania. Przytoczone powyżej regulacje rosyjskie wyraźnie wskazują, że media cyfrowe mogą stać się zagrożeniem dla koncepcji prawosławia jako dominującej religii państwowej. Kryzys w zakresie wolności słowa i dostępu do informacji jest zjawiskiem postępującym, który można zaobserwować zwłaszcza w Rosji, gdzie krajowe ograniczenia funkcjonowania jednostki w sieci mają istotny wpływ na wartości fundamentalne. Zaprezentowana problematyka regulacji mediów cyfrowych, uzasadnianej walką z terroryzmem, oraz stosowanie instrumentów charakterystycznych dla cenzury prewencyjnej, zakaz dostępu do upowszechniania myśli, w tym także zakaz ewangelizacji w mieszkaniach prywatnych (przede wszystkim za pomocą mediów cyfrowych), potwierdzają tezę, że polityka prowadzona przez władze publiczne w obszarze sieci teleinformatycznej – bardziej lub mniej ofensywna – to sposób na umacnianie potrzeby władzy nawet w najbardziej wolnościowych obszarach. Regulacja świata cyfrowego, w tym również w obszarze wymiany myśli i wolności wyznania, będzie odbywać się z wykorzystaniem poziomu technicznego dostępu do sieci i funkcjonujących w jej oparciu mediów cyfrowych.

Bibliografia

- Dijk J. van, *Spoleczne aspekty nowych mediów*, Warszawa 2010.
- Sarnecki P., *Komentarz do art. 54, [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. III, red. L. Garlicki, Warszawa 2003.
- Sobczak J., Gołda-Sobczak M., *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia” 2012, nr 19/1.

Szymanek J., *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 2006, nr 2.

Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku*, Warszawa 2008.

Abstrakt

Z prawem do komunikowania, które stanowi kluczową regułę funkcjonowania mediów, związane są inne wolności, w tym wolność wyznania. Każde ograniczenia w komunikowaniu poglądów, także tych religijnych stanowi wkroczenie w obszar wolności, również tych związanych z wolnością wyznania. Przykładem regulacji prawnych dotyczącej tej sfery wolności są regulacje rosyjskie, które wyraźnie wskazują, iż media cyfrowe mogą stać się zagrożeniem dla koncepcji prawosławia jako dominującej religii państwowej. Kryzys w zakresie wolności słowa i dostępu do informacji jest zjawiskiem postępującym, który można zaobserwować zwłaszcza w Rosji, gdzie krajowe ograniczenia funkcjonowania jednostki w sieci mają istotny wpływ na wartości fundamentalne. Zaprezentowana problematyka regulacji mediów cyfrowych, uzasadnianej walką z terroryzmem oraz stosowanie instrumentów charakterystycznych dla cenzury prewencyjnej, zakaz dostępu do upowszechniania myśli, w tym także zakaz ewangelizacji potwierdzają tezę, że polityka prowadzona przez władze publiczne w obszarze sieci teleinformatycznej, bardziej lub mniej ofensywna to sposób na umacnianie potrzeby władzy, nawet w najbardziej wolnościowych obszarach. Regulacja świata cyfrowego, w tym również w obszarze wymiany myśli i wolności wyznania, będzie odbywać się z wykorzystaniem poziomu technicznego dostępu do sieci i funkcjonujących w jej oparciu mediów cyfrowych. Wskazane w artykule regulacje uzasadniają te tendencje.

Słowa kluczowe: media cyfrowe, Internet, wolność słowa, wolność wyznania, cenzura

Abstract

Freedom of religion is associated with the right to communicate, which is a key rule in the functioning of the digital media. Any restrictions on communicating views, including religious views, encroach upon the area of freedom of religion. An example of legal regulations regarding

this sphere of freedom are Russian regulations, which clearly indicate that digital media may become a threat to the concept of Orthodoxy as the dominant state religion. The crisis in the area of freedom of speech and access to information is a progressive phenomenon that can be observed especially in Russia, where national restrictions on the functioning of an individual in the network have a significant impact on fundamental values. The issues of regulation of digital media, justified by the fight against terrorism and the use of instruments specific to preventive censorship, the ban on access to the dissemination of thoughts, including the ban on evangelization, confirm the thesis that the policy pursued by public authorities in the area of ICT network, a more or less offensive way is strengthening the need for power, even in the most libertarian areas. The regulation of the digital world, including in the area of exchange of thoughts and freedom of religion, will take place using the level of technical access to the network and the digital media operating on it. The regulations indicated in this article justify these tendencies.

Keywords: digital media, Internet, freedom of speech, freedom of religion, censorship

Grzegorz Bonusiak

Uniwersytet Rzeszowski

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3315-3391>

Czukcze w Federacji Rosyjskiej

Po rozpadzie Związku Radzieckiego uszczuplony i urealniony budżet Federacji Rosyjskiej nie pozwalał na kontynuowanie rozbudowanych uprzednio programów zaludniania rozległych obszarów Syberii, Północy i Dalekiego Wschodu. Uderzyło to w jakość życia i szanse życiowe ich mieszkańców, co doprowadziło do głębokich przemian w strukturze społecznej zarówno w aspekcie demograficznym, jak i etnicznym. Na procesy społeczne nałożyły się zmiany gospodarcze, w tym przesuwanie stref eksploatacji gospodarczej zasobów mineralnych w stronę obszarów coraz bardziej niedostępnych oraz zmiany w procesach zarządzania państwem, poszczególnymi jego regionami i ukształtowanie się na styku państwa i gospodarki nowej, silnej kasty oligarchów. Wspomniane procesy wpłynęły na przemiany sytuacji zamieszkujących Rosję ludów niesłowiańskich, w tym na pozycję społeczną, polityczną i gospodarczą tzw. ludów rdzennych. Celem niniejszego rozdziału jest przedstawienie współczesnej sytuacji Czukczów zamieszkujących Czukotkę, jako wyniku zachodzących procesów przez ostatnie trzy dekady w Federacji Rosyjskiej.

Czukcze wśród ludów Federacji Rosyjskiej

Zgodnie ze spisem powszechnym z 2010 r. wśród obywateli Federacji Rosyjskiej było 15 908 osób deklarujących, że są

Czuckami. Z tej liczby 12 772 osoby zamieszkiwały Czukocki Okręg Autonomiczny, 1496 – Kraj Kamczacki, 670 – Republikę Sach, a 285 – Magadan. Zatem, jak łatwo wskazać, poza Dalekowschodnim Okręgiem Federacyjnym mieszkało zaledwie około 500 Czucków, z czego nieco ponad sto osób w Moskwie¹. Tradycyjnie lud ten dzielił się na dwa odłamy: Czauczu, czyli mieszkających w głębi lądu koczowniczych hodowców reniferów i Ankałym – mieszkających na wybrzeżu łowców morskich ssaków. Jest to lud paleoazjatycki, a jego przedstawiciele są potomkami grup zamieszkujących te obszary przed przybyciem ludów słowiańskich i włączeniem do Imperium Rosyjskiego. Sprawia to, że zgodnie z prawem międzynarodowym Czucków zaliczyć należy do grupy ludów rdzennych świata, a zgodnie z ustawą z 30 kwietnia 1999 r. o ochronie praw małych narodów rdzennych w Federacji Rosyjskiej² należą do kategorii małych narodów rdzennych Syberii, Północy i Dalekiego Wschodu Federacji Rosyjskiej. Do zbioru tego w omawianym państwie kwalifikuje się poza Czuckami jeszcze 40 innych ludów rdzennych, a ich łączna populacja to około 250 tys. osób, co stanowi 0,2% obywateli Rosji³. I choć wydaje się to bardzo niewielkim odsetkiem, to pamiętać należy o dwóch uwarunkowaniach. Po pierwsze, zgodnie z powołaną ustawą wskazana liczba obejmuje wyłącznie małe ludy rdzenne, to jest mniejsze niż 50 tys. osób. Po drugie, nie obejmuje szeregu innych narodów niesłowiańskich

¹ *Размещение населения коренных малочисленных народов Российской Федерации*, [w:] Федеральная служба государственной статистики, *Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года*, s. 2117.

² *Федеральный закон О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации з 30 kwietnia 1999 r.*, Собрание законодательства Российской Федерации от 1999 г., N 18, ст. 2208. Słowo *narod* użyte przez rosyjskiego ustawodawcę nie jest tożsame z polskim rozumieniem tego pojęcia.

³ G. Janusz, *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin 2011, s. 174–181.

o znacznie większej liczebności będących tzw. narodami tytularnymi, a więc posiadających własne jednostki terytorialne, do których zaliczyć można na przykład Jakutów, Buriatów czy Kałmuków. Pamiętać także należy, że regiony leżące poza europejską częścią Federacji Rosyjskiej są słabo zaludnione. Uwaga ta w szczególności dotyczy rejonów północnych i dalekowschodnich. Oznacza to, że nawet niewielka rdzenna populacja może w poszczególnych regionach stanowić znaczny odsetek mieszkańców. Tak właśnie jest w Czukockim Okręgu Autonomicznym, gdzie Czukczycy stanowią około 25% z ogólnej liczby 50 tys. mieszkańców regionu⁴.

O specyfice sytuacji omawianego ludu decydują też uwarunkowania historyczne i kulturowe. Dzięki dalekowschodniemu położeniu i z uwagi na niezwykle trudny klimat Czukotka i Kamczatka były jednymi z ostatnich podbitych terytoriów w procesie ekspansji Imperium Rosyjskiego na wschód i został doń włączony dopiero u schyłku XVII w.⁵ Jednak ustanowienie gubernatora w Anadyrze bynajmniej nie oznaczało faktycznego opanowania półwyspu, a wojny z Czukczami trwały przez kolejne stulecie⁶, kiedy to ich przedstawiciele zdecydowali wreszcie o uznaniu Rosjan za siebie równych. Omawiany lud nigdy nie został ostatecznie podbity i zmuszony do płacenia jasku (podatku) oraz pozostał zgodnie z tradycją wojowniczy, uznając inne mieszkające na Czukotce i w okolicy grupy etniczne za gorsze. Traktowanie z góry i łupieżcze wyprawy dotyczyły przede wszystkim Koriaków i Eskimosów, a także Aleutów. Wiadomo, że aż do schyłku XIX w. przedsięwzięli Czukczycy

⁴ *Население по национальности и владению русским языком по субъектам Российской Федерации*, [w:] Федеральная служба государственной статистики, *Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года*, s. 140–141.

⁵ R.F. Barkowski, *Syberia 1581–1697*, Warszawa 2017, s. 193.

⁶ R. Bessel, N. Guyatt, J. Rendall, *War, Empire and Slavery, 1770–1830*, Berlin–Heidelberg 2010, s. 224.

dalsze eskapady⁷. Znane są wyprawy nadmorskiego odłamu – Ankałym na wybrzeża Ameryki Północnej, w trakcie których dokonywano grabieży i uprowadzeń mieszkańców w niewolę. Wskazuje się, że ostatnia wojna Czukczów z Eskimosami miała miejsce w 1947 r., pod bokiem stacjonujących wokół sił zbrojnych amerykańskich i radzieckich, a jej skutkiem była śmierć kilkudziesięciu osób spośród ludów rdzennych⁸. Istnieje też szereg doniesień o zniewoleniu żeglarzy wszelkich narodowości, którzy na północnych wodach prowadzili połowy wielkich ssaków morskich i w różnych okolicznościach dostali się w ręce omawianego ludu.

Gospodarka Czukotki a źródła utrzymania Czukczów

Czukotka była i jest regionem peryferyjnym Rosji zarówno w sensie geograficznym, jak i mentalnym. Znaczenie tego regionu jest zupełnie niewspółmierne do jego położenia względem centrum administracyjnego państwa i liczby mieszkańców. Decydowały o tym historycznie i obecnie dwa główne uwarunkowania. Pierwszym z nich było graniczne położenie – tylko Cieśnina Beringa oddziela Czukotkę od Alaski, a więc od Stanów Zjednoczonych. W II połowie XX w. oznaczało to, że Czukotka jest rejonem granicznym pomiędzy NATO a Układem Warszawskim, a co więcej i co jest wyjątkowe w skali całego świata – jedynym rejonem Związku Radzieckiego graniczącym z USA. Stąd terytorium Czukockiego Okręgu Autonomicznego znajdowało się pod szczególną ochroną Armii Czerwonej i był tu lokowany szereg instalacji wojskowych.

---

⁷ *Викинги Чукотки, Ethnic.ru, Коренные народы Севера в современном мире*, <http://ethnic.ru/wow/vikingi-chukotki.html> [dostęp: 20.12.2019].

⁸ А. Минина, *Когда советские чукчи воевали с американскими эскимосами*, Кириллица, <https://cyrillitsa.ru/history/58383-kogda-sovetskie-chukchi-voevali-s-ameri.html> [dostęp: 20.12.2019].

Tradycyjnie należało posiadać specjalne pozwolenie wydawane przez NKWD na wjazd, a dla obcokrajowców stanowił właściwie strefę niedostępną. Także obecnie utrzymywany jest specjalny reżim dla osób przybywających z zewnątrz do regionu, oparty o prawne uznanie go za strefę przygraniczną. Stąd obywatel Federacji Rosyjskiej, którego miejsce zamieszkania leży poza Okręgiem musi posiadać dowód tożsamości oraz zezwolenie na wjazd wydane przez Straż Graniczną w Anadyr – stolicy regionu. W odniesieniu do obcokrajowców obowiązuje wymóg posiadania imiennego zaproszenia wydanego przez osobę fizyczną lub prawną z siedzibą na Czukotce, które zostało zatwierdzone przez regionalną FSB. Służba Bezpieczeństwa wydaje takiej osobie zezwolenie na wjazd do strefy przygranicznej i jednocześnie specjalne postanowienie, w którym reguluje wszelkie elementy wizyty, w szczególności wyraźnie wskazane są okres pobytu i miejsca w regionie, w których takiej osobie wolno przebywać⁹. Ciekawostką jest, że należy uzyskać specjalne pozwolenie władz regionalnych, aby móc uzyskać prawo do stałego zamieszkania w Okręgu. O ile szeroko wydawane są zgody czasowe na okres obowiązywania kontraktu dla osób zatrudnionych w przemyśle wydobywczym, o tyle pozwolenia na stałe zamieszkanie wydawane są sporadycznie, a liczba mieszkańców utrzymywana jest od przełomu wieków na niezmiennym poziomie około 50 tys. osób.

Częste wydawanie pozwoleń czasowych związane jest z drugim uwarunkowaniem wpływającym na znaczenie regionu. O ile w okresie podboju, tak jak Syberia miał przede wszystkim dostarczać futer zwierzęcych, o tyle z czasem coraz ważniej-

---

⁹ *Памятка въезжающему на территорию Чукотского автономного округа*, Чукотский автономный округ, <http://xn--80atapud1a.xn--p1ai/vlast/organy-vlasti/apparat-gubernatora-i-pravitelstva/poryadok-iformleniya-razresheniya-na-vezd/pamyatka-vyezshayushchemu.php> [dostęp: 20.12.2019].

szy stał się na Czukotce przemysł wydobywczy. W latach 40. XX w. odnaleziono w regionie złoto oraz złoża rud cyny, miedzi i wolframu. Wraz ze schyłkiem lat 50. rozpoczęła się eksploatacja złóż, przy czym szczególnym zainteresowaniem cieszyło się złoto. Jednak aż do schyłku Związku Radzieckiego wydobywanie rosło powoli. Dopiero prywatyzacja w latach 90. sprawiła, że wydobywanie zaczęło bardzo dynamicznie rosnać. Przekształcenia własnościowe doprowadziły do tego, że złoża i przedsiębiorstwa wydobywcze trafiły w ręce rosyjskich oligarchów, początkowo głównie Michaiła Prochorowa. Jednak w 2001 r. urząd gubernatora Czukockiego Okręgu Autonomicznego objął Roman Abramowicz, który tu właśnie zbudował swój olbrzymi majątek. Należąca do niego korporacja Millhouse Capital dynamicznie zwiększała wielkość wydobycia, by w drugim dziesięcioleciu XXI w. osiągnąć już połowę ogółu wydobycia złota w Rosji¹⁰. Podkreślić jednak należy, że obecnie rozpoznane zasoby złota są na Czukotce na wyczerpaniu, istniejące kopalnie zmniejszają wydobycia, a władze regionu pilnie poszukują środków na nowe badania geologiczne, które pozwoliłyby odkryć kolejne złoża i ponownie zwiększyć jego wolumen¹¹. Obecny gubernator Roman Kopkin w istocie kontynuuje politykę poprzednika budując własny majątek, jednak w daleko większym zakresie uwzględnia też odpowiednie relacje z władzami centralnymi. Gdyby więc spojrzeć na Czukotkę całościowo to należy stwierdzić, że mamy do czynienia z obszarem bogatym w kopaliny i statystycznie jednym z najbogatszych w Federacji Rosyjskiej. Otwartym na pracowników kontraktowych i oferującym wykwalifikowanej kadrze zarobki wielokrotnie wyższe niż średnia krajowa. A jed-

¹⁰ R. Szoszyn, *Czukotka. Gorączka złota po rosyjsku*, „Rzeczpospolita”, 23.08.2013.

¹¹ *Rosja ma poważny problem ze złożami złota. Interweniować musi Putin*, wnp.pl z 23.08.2018 r., <https://www.wnp.pl/gornictwo/rosja-ma-powazny-problem-ze-zlozami-zlota-interweniowac-musi-putin,329154.html> [dostęp: 20.12.2019].

nocześnie zamkniętym na stałą emigrację i rządzonym przez kolejnych gubernatorów budujących swoje majątki na niejasnych stykach pomiędzy władzą a gospodarką.

W istniejącym pejzażu polityczno-gospodarczym Czukotki miejsce ludów rdzennych jest niejednoznaczne. Duża część populacji, zwłaszcza zamieszkującej z dala od wybrzeży, utrzymuje tradycyjny styl życia. Oznacza to, że półkoczownicze pasterstwo reniferów jest wśród nich głównym źródłem dochodów. Oczywiście już w okresie Związku Radzieckiego Czukczowie i przedstawiciele innych ludów rdzennych zamieszkujących w regionie podejmowali się innych zajęć. Jednak ich pochodzenie etniczne łączyło się nieodmiennie z gorszym wykształceniem, a więc i niższymi kompetencjami. Pamiętać także należy o uwarunkowaniach kulturowych, a w szczególności o spojrzeniu na Czukczów ze strony dominujących ludów słowiańskich. Stereotyp utrwalony w setkach dowcipów ukazuje ich jako ograniczonych i zacofanych, a zatem niezdolnych do skomplikowanych czy wymagających myślenia prac¹². Stąd, o ile pracowali poza tradycyjnymi zawodami, to zajmowali niskopłatne i podrzędne stanowiska. Nie stanowiło to problemu w czasach Imperium Rosyjskiego czy pierwszych dekadach Związku Radzieckiego, gdy Czukczowie żyli własnym życiem zgodnie z odwieczną tradycją. Jednak w latach 50. XX w. wiele tradycyjnych osad zostało rozwiązanych, a skupione w nich społeczności przesiedlone do bloków w większych ośrodkach osadniczych¹³. Część członków społeczności pozostawała więc

---

¹² W 2014 r. trzech członków rdzennej społeczności wniosło pozew na drodze cywilnej przeciwko wydawcom *Wielkiego słownika rosyjskiego* o to, że jako jedno ze znaczeń słowa Czukczowie podano „człowiek naiwny i o wąskich horyzontach”. Jednak sąd oddalił pozew. *Chukchi*, Minority Rights Group International, <https://minorityrights.org/minorities/chukchi/> [dostęp: 20.12.2019].

¹³ W Czukockim Okręgu Autonomicznym są zaledwie trzy miasta, zaś największe z nich Andyr – stolica regionu zamieszkiwało 1 stycznia 2019 r.

odseparowana od rodzin wiodąc stada reniferów. Pozostali poszukiwali pracy w większych ośrodkach w zawodach odległych od tradycyjnych zajęć. Nic zatem dziwnego, że trafiali wyłącznie na niższe stanowiska. Równoległe wraz z wyrwaniem z tradycyjnego środowiska i stylu życia narastał wśród Czukczów problem alkoholizmu, typowy dla ludów rdzennych całego świata nagle wyrwanych ze znanej codzienności i skonfrontowanych z wyzwaniem nieznanego im współczesnego świata¹⁴.

Wraz z rozpadem Związku Radzieckiego zakończyła się kosztowna polityka wspierania rozwoju społeczno-gospodarczego Syberii, Północy i Dalekiego Wschodu. Funkcjonujące dotychczas przedsiębiorstwa zaczęły bankrutować lub zmniejszać zatrudnienie, co zepchnęło mieszkańców wielu regionów w bezrobocie¹⁵. Gdy dla przedstawicieli ludów rdzennych zabrakło pracy, a jednocześnie mogli samodzielnie decydować o swym losie, wielu powróciło do rodzimych społeczności. Choć znacjonalizowane w latach 50. stada reniferów były rozkradane i wybijane na mięso, to jednak udało się je utrzymać, a wraz z upływem lat nawet odbudować. W ten sposób doszło do wytworzenia się specyficznej sytuacji, w której w latach 90. XX w. wielu Czukczów zbliżyło się do tradycyjnego sposobu życia, ale jednocześnie ich życie stało się raczej wegetacją poza współczesną gospodarką i bez perspektyw na zmianę sytuacji. Co ciekawe, zmianę sytuacji zawdzięczają ludy rdzenne Czu-

---

zaledwie 15 849 osób. *Численность населения Чукотского автономного округа по муниципальным образованиям на 1 января 2019 года* [online:] Чукотский автономный округ, <http://xn--80atapud1a.xn--p1ai/naselenie/ch-nasel-chao.php> [dostęp: 20.12.2019].

¹⁴ J.B. Minahan, *Ethnic Groups of North, East, and Central Asia: an Encyclopedia*, Santa Barbara 2014, s. 50.

¹⁵ Zniknęły przy tym wszelkie miejsca pracy dla kobiet ludu Czukczów. *Чукчи*, Ассоциация коренных малочисленных народов Севера, Сибири и Дальнего Востока Российской Федерации, <http://raipon.info/peoples/chukchi/chukchi.php> [dostęp: 20.12.2019].

kotki Abramowiczowi¹⁶. Po chaosie czasów prezydentury Jelcyna, Władimir Putin dzięki przychodom z kopalni asygnował znaczne sumy na politykę społeczną. Wśród innych działań środki te skierowane zostały na wsparcie dla Czukczów i przeznaczone na odbudowę hodowli reniferów oraz poprawę jakości życia pasterzy i ich rodzin. I nie dość, że nie zostały one rozkradzione przez regionalnych urzędników, to gubernator kierował na takie działania dodatkowe sumy z budżetu regionalnego, a z czasem z majątku własnych przedsiębiorstw. Także w pierwszym dziesięcioleciu XXI w. faktycznie zwrócono uwagę na postulaty hodowców i wspierających ich organizacji ekologicznych i rozpoczęto wyznaczanie stref przeznaczonych wyłącznie do prowadzenia tradycyjnych dla ludów rdzennych form gospodarowania¹⁷. Zatem te osoby, które chcą kultywować tradycyjny styl życia mają ku temu obecnie odpowiednie środki i warunki, choć jakość ich życia zależy w dużej mierze od polityki społecznej władz regionalnych.

Demografia Czukotki a sytuacja społeczna Czukczów

Jak wspomniano, azjatycka część Związku Radzieckiego objęta była specjalnymi programami wspierania rozwoju społeczno-gospodarczego. Jednak rozpad państwa i chaos lat 90. spowo-

---

¹⁶ E.V. Antonova, T.V. Litvinenko, V.N. Nuvano, *Multiscale Analysis of the Dynamics in Reindeer Herding in Arctic Regions: Geographical Shifts and Intraregional and Local Differences*, „Regional Research of Russia” 2019, vol. 9, nr 1, s. 59.

¹⁷ Zaowocowały one między innymi powołaniem parków narodowych, w tym największego w Rosji Parku Beringia, któremu odpowiada rezerwat położony na Alasce. Strefy wyłącznie tradycyjnego gospodarowania wyznaczone były także w ramach międzynarodowego projektu Rady Arktycznej ECORA. Zob. Arctic Council, *ECORA: an Integrated Ecosystem Management Approach to Conserve Biodiversity and Minimise Habitat Fragmentation in Three Selected Model Areas in the Russian Arctic*, CAFF Technical Report nr 19, kwiecień 2009.

dował, że istniejące wcześniej subsydia przestały być przekazywane przez władze centralne. Pociągnęło to za sobą dynamiczne zmiany demograficzne obejmujące całą Federację Rosyjską. Trudne warunki ekonomiczne doprowadziły do spadku dzietności i obniżenia długości życia mieszkańców, co przełożyło się na depopulację państwa. Ubytku tego nie zrównoważył nawet napływ Rosjan z pozostałych państw powstałych w wyniku rozpadu Związku Radzieckiego¹⁸. Jednocześnie wystąpił odpływ do nowo powstałych państw osób o innej niż rosyjska przynależności etnicznej. Jednak szczególne zmiany demograficzne przyniosły masowe migracje wewnątrz Rosji. Związane one były przede wszystkim z poszukiwaniem lepszej jakości życia w europejskiej części państwa oraz przemieszczaniem się ludności z regionów słabiej rozwiniętych cywilizacyjnie, zwykle o bardziej wymagającym klimacie do tych oferujących pracę i lepszy standard życia. Dotyczyło to nie tylko ludzi młodych i aktywnych. Władze państwowe wdrożyły programy przesiedleń osób starszych, bowiem okazało się, że ich utrzymanie w odległych zakątkach państwa bywa nawet dziesięciokrotnie droższe niż na obszarach lepiej rozwiniętych. Z samej Czukotki w ramach tej akcji odpływało ponad tysiąc osób rocznie, a należy podkreślić, że po zakończeniu jej finansowania przez władze centralne w 2002 r., wciąż była prowadzona z prywatnych funduszy Abramowicza¹⁹. Ogółem, w latach 1991–2001 populacja regionu zmniejszyła się o 51,5%, co było najwyższym wskaźnikiem w skali całego państwa²⁰. O ile jeszcze w 1989 r. liczba ludności Czukockiego Okręgu Autono-

---

¹⁸ P. Eberhardt, *Skład narodowościowy ludności Federacji Rosyjskiej na przełomie XX i XXI wieku*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2016, t. 5, s. 220.

¹⁹ T. Wites, *Wyludnianie Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu*, Warszawa 2007, s. 93–96.

²⁰ Ibidem, s. 37. Warto zaznaczyć, że intensywnie wyludniał się cały Daleki Wschód.

micznego wynosiła ponad 163 tys.²¹ to obecnie spadła, jak wspomniano, poniżej 50 tys. i na takim poziomie jest utrzymywana od prawie dwóch dekad poprzez opisaną wcześniej celową politykę władz regionalnych utrudniających inną niż kontraktowa i czasowa migrację z zewnątrz.

Znaczny ruch migracyjny wewnątrz Federacji obejmował przede wszystkim etnicznych Rosjan. W dużo mniejszym stopniu dotyczył narodów niesłowiańskich, które co najwyżej przemieszczały się wewnątrz zamieszkiwanego regionu. Reguła ta dotyczyła po likwidacji Związku Radzieckiego także Czukczów. Stąd ich udział w populacji regionu wzrósł z nieco ponad 7% do obecnych 25. Dzięki temu Czuczki są obecnie drugą najbardziej liczebną grupą etniczną w regionie, ustępując jedynie Rosjanom, których spis powszechny z 2010 r. ujawnił około 25 tys.²² Jednak sama liczebność nie przydaje im znaczącej siły politycznej czy ekonomicznej. Zaznaczyć należy, że licząc z rodzinami nawet kilka tysięcy osób wciąż związanych jest z koczowniczą hodowlą reniferów, choć liczba samych pasterzy spadła z prawie 2,5 tys. w latach 80. XX w. do 837 w 2001 r.²³ Obecnie wynosi ponad tysiąc osób. Specyfiką Czucotki jest to, że stada należą do dużych firm i obejmują wiele tysięcy zwierząt. Pojedyncze rodziny Czuczków posiadają ich niecałe 4 tys. z ogólnej liczby 160 tys. hodowanych w regionie²⁴. Zatem dla znacznej części rdzennej populacji wciąż dominującymi są tradycyjne źródła utrzymania. Jednak fakt ten sprawia, że dochody i poziom życia większości Czuczków jest

---

²¹ T. Dmochowski, *Zmiany demograficzne na rosyjskiej Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1989–2010*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2013, nr 3, s. 41.

²² *Население по национальности...*, op.cit., s. 140–141.

²³ A. Oskal, J.M. Turi, S.D. Mathiesen, P. Burgess (red.), *EALÁT, Reindeer Herders' Voice: Reindeer herding, traditional knowledge and adaptation to climate change and loss of grazing land*, Alta 2009, s. 99.

²⁴ E.V. Antonova, T.V. Litvinenko, V.N. Nuvano, *Multiscale Analysis...*, op.cit., s. 58.

niższy niż dominującej grupy rosyjskiej²⁵. To przedstawiciele tej drugiej dzierżą władzę w Okręgu obsadzając większość wyższych stanowisk zarówno w administracji, jak i w działających tu przedsiębiorstwach, a jednocześnie ich liczebna przewaga sprawia, że wątpliwa jest zmiana tego stanu rzeczy. Z drugiej strony patrząc, hodowla reniferów jest osią tradycji kulturowej Czukczów, a więc jej rozpowszechnienie jest korzystne dla jej przetrwania i utrzymania odrębności omawianego ludu.

Istotnym elementem odrębności jest znajomość i używanie rodzimego języka. Procesy historyczne i dominacja Słowian sprawiły, że język rosyjski jest wśród omawianego ludu szeroko rozpowszechniony. Brak znajomości tego języka w czasie spisu powszechnego deklarowało zaledwie 70 Czukczów²⁶. Natomiast językiem czukockim włada obecnie około 70% rdzennej populacji, choć jako rodzimy zadeklarowały go w 2010 r. 7473 osoby, podczas gdy na rosyjski jako rodzimy wskazało wówczas 8236 Czukczów²⁷. Po rozpadzie Związku Radzieckiego zaczął być szerzej nauczany. Lekcje prowadzone są we wszystkich szkołach działających w miejscach zamieszkania²⁸, a w latach 90. został wprowadzony również do programu szkół średnich. Nauczycieli kształci się w stolicy regionu w Szkole Pedagogicznej w Anadyr oraz w Państwowym Uniwersytecie Pedagogicznym w Sankt-Petersburgu. Można stwierdzić, że po

---

²⁵ I. Omruvye, N. Parfyonov, V. Matveichev, *At Chukotka's first congress of reindeer herders in 15 years, an optimistic view of the future*, Arctic Today, 29.03.2017, <https://www.arctictoday.com/at-chukotkas-first-congress-of-reindeer-herders-in-15-years-an-optimistic-view-of-the-future/> [dostęp: 20.12.2019].

²⁶ *Население по национальности...*, op.cit., s. 141

²⁷ *Население коренных малочисленных народов Российской Федерации по родному языку*, [w:] *Федеральная служба государственной статистики, Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года*, s. 2165.

²⁸ Jest to ponad 30 szkół podstawowych, w których naukę języka czukockiego pobiera ponad 2 tys. dzieci. A. Wierzbicki, *Rosja. Etniczność i polityka*, Warszawa 2011, s. 54.

latach zanikania sytuacja uległa odwróceniu, a liczba osób używających czukockiego także w życiu codziennym zwiększa się.

Czynnikiem, który silnie wpływa na jakość życia populacji Czukczów jest jej stan zdrowia. Obok powszechnego alkoholizmu, wraz z akcją przesiedleń do bloków w latach 80. poważnym problemem stała się epidemia gruźlicy. Jej szczególne nasilenie wystąpiło w połowie lat 90., kiedy to trudne warunki życia, bieda i bezrobocie sprawiły, że była ona dziesięciokrotnie częściej spotykana wśród członków rdzennej populacji niż w pozostałej części społeczeństwa²⁹. Centralne i regionalne działania rozpoczęte w 1996 r. nieco poprawiły sytuację, jednak w dalszym ciągu wśród chorych na gruźlicę na Czukotce dominują rdzenni mieszkańcy. Wskazuje się, że jest to także jeden z powodów, dla których kobiety należące do rdzennej społeczności chętnie wychodzą za mąż za osoby z innych grup etnicznych. Przyczyną może być chęć poprawy jakości życia i większe prawdopodobieństwo posiadania zdrowych dzieci. Jest to bez wątpienia sytuacja niekorzystna dla przetrwania tej grupy etnicznej. Warto zaznaczyć, że rozpowszechnienie choroby w rdzennej populacji jest często podnoszone przez władze regionalne jako argument za utrzymaniem specjalnego reżimu wjazdu i podróżowania po regionie. Wskazuje się, że zabezpiecza to Czukczów przed wystawieniem na choroby, na które nie są odporni.

Wnioski

Na współczesną sytuację Czukczów w Federacji Rosyjskiej patrzyć można dwojako. Z jednej strony dalej są oni zdominowani przez rosyjską większość i na swym rdzennym terytorium zajmują podrzędną pozycję, co sprawia, że mają niewielki wpływ

---

²⁹ Чукчи, Ассоциация коренных малочисленных народов Севера, Сибири и Дальнего Востока Российской Федерации, <http://raipon.info/peoples/chukchi/chukchi.php> [dostęp: 20.12.2019].

na sytuację polityczną i gospodarczą Czukotki. Ich poziom i jakość życia są niższe niż grupy dominującej, co sprzyja rozpowszechnianiu chorób zakaźnych i alkoholizmu. Znaczna część rdzennej społeczności jest związana z pasterstwem reniferów, które to zajęcie sprawia, że osiągają średnio dochody niższe niż osoby pracujące w innych zawodach. Nie bez znaczenia jest też szeroko rozpowszechniony negatywny stereotyp Czukczy jako osoby zacofanej i mało rozbudowanej. Z drugiej strony, dzięki prowadzonym od przełomu wieków programom wsparcia, ich sytuacja uległa znaczącej poprawie, odbudowano stada reniferów, podniosła się jakość życia, a osoby, które tego chciały mogły wrócić do bliższego tradycji stylu życia. Dzięki temu i w połączeniu z renesansem języka czukockiego przetrwanie ich odrębności kulturowej nie wydaje się obecnie zagrożone. Choć kultura i styl życia rosyjskiej grupy dominującej jest bez wątpienia atrakcyjna i ma w związku z tym dużą siłę przyciągania, to jednak wyraźny jest swoisty renesans tożsamości Czukczów. Jest to w dużej mierze możliwe dzięki subwencjom władz centralnych i regionalnych. Warto zarazem pamiętać, że eksploatacja kopalni na Czukotce dostarcza budżetowi regionalnemu i centralnemu znacznych środków finansowych. A zatem na subwencje można patrzeć jako na udział rdzennej społeczności w dochodach z eksploatacji ich rdzennego terytorium kilka wieków wcześniej włączonego do Imperium Rosyjskiego i z czasem przez Rosjan zdominowanego. W takim spojrzeniu dbałość o jakość życia Czukczów można traktować jako moralne zobowiązanie dawnych kolonizatorów.

Należy podkreślić, że mimo odrębności etnicznej Czukcze są Rosjanami. Zarówno w rozumieniu bycia lojalnymi obywatelami państwa, które zamieszkują, jak i częścią polietnicznego narodu rosyjskiego³⁰. Wprawdzie po rozpadzie Związku Radzieckiego

---

³⁰ Porównaj koncepcję przedstawioną w: A Wierzbicki, *Rosja...*, op.cit., s. 264–266.

w części podmiotów Federacji Rosyjskiej pojawiły się nastroje antyrosyjskie i na przykład w Republice Sacha doszło do wielu incydentów pomiędzy Jakutami a Rosjanami, to jednak na Czukotce takie tendencje były bardzo słabe. Warto w tym kontekście zważyć, że nastroje separatystyczne w całej azjatyckiej części Federacji nigdy nie były szczególnie rozpowszechnione. Stąd uznać można, że obecna sytuacja cechuje się stabilnością. Czukotka jest zasobna w kopaliny i przynosi na tyle duże dochody, że trudno spodziewać się, aby władze otworzyły region i zmniejszyły swoje nim zainteresowanie choćby poprzez oddanie części władzy rdzennym mieszkańcom. Jednocześnie dochody te pozwalają na realizację projektów programów społecznych, co poprawia jakość życia Czukczów i zwiększa ich akceptację istniejącej sytuacji.

Bibliografia

- Antonova E.V., Litvinenko T.V., Nuvano V.N., *Multiscale Analysis of the Dynamics in Reindeer Herding in Arctic Regions: Geographical Shifts and Intraregional and Local Differences*, „Regional Research of Russia” 2019, vol. 9, nr 1.
- Arctic Council, *ECORA: an Integrated Ecosystem Management Approach to Conserve Biodiversity and Minimise Habitat Fragmentation in Three Selected Model Areas in the Russian Arctic*, CAFF Technical Report nr 19, kwiecień 2009.
- Barkowski R.F., *Syberia 1581–1697*, Warszawa 2017.
- Bessel R., Guyatt N., Rendall J., *War, Empire and Slavery, 1770–1830*, Berlin–Heidelberg 2010.
- Chukchi*, Minority Rights Group International, <https://minorityrights.org/minorities/chukchi/>.
- Dmochowski T., *Zmiany demograficzne na rosyjskiej Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1989–2010*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2013, nr 3.

- Eberhardt P., *Skład narodowościowy ludności Federacji Rosyjskiej na przełomie XX i XXI wieku*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 20116, t. 5.
- Федеральный закон О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации з 30 kwietnia 1999 r., Собрание законодательства Российской Федерации от 1999 г., nr 18.
- Janusz G., *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin 2011.
- Minahan J.B., *Ethnic Groups of North, East, and Central Asia: an Encyclopedia*, Santa Barbara 2014.
- Минина А., *Когда советские чукчи воевали с американскими эскимосами*, Кириллица, <https://cyrillitsa.ru/history/58383-kogda-sovetskie-chukchi-voevali-s-ameri.html>.
- Население коренных малочисленных народов Российской Федерации по родному языку*, [w:] Федеральная служба государственной статистики, *Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года*.
- Население по национальности и владению русским языком по субъектам Российской Федерации*, [w:] Федеральная служба государственной статистики, *Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года*.
- Omruvye I., Parfyonov N., Matveichev V., *At Chukotka's first congress of reindeer herders in 15 years, an optimistic view of the future*, Arctic Today, 29.03.2017, <https://www.arctic-today.com/at-chukotkas-first-congress-of-reindeer-herders-in-15-years-an-optimistic-view-of-the-future/>.
- Oskal A., Turi J.M., Mathiesen S.D., Burgess P. (red.), *EALÁT, Reindeer Herders' Voice: Reindeer herding, traditional knowledge and adaptation to climate change and loss of grazing land*, Alta 2009.
- Памятка въезжающему на территорию Чукотского автономного округа*, Чукотский автономный округ, <http://>

xn--80atapud1a.xn--p1ai/vlast/organy-vlasti/apparat-gubernatora-i-pravitelstva/poryadok-oformleniya-razre-sheniya-na-vezd/pamyatka-vyezshayushchemu.php.

Размещение населения коренных малочисленных народов Российской Федерации, [w:] Федеральная служба государственной статистики, *Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года*.

Rosja ma poważny problem ze złożami złota. Interweniować musi Putin, wnp.pl z 23.08.2018 r., <https://www.wnp.pl/gornictwo/rosja-ma-powazny-problem-ze-zlozami-zlota-interweniowac-musi-putin,329154.html>.

Szoszyn R., *Czukotka. Gorączka złota po rosyjsku*, „Rzeczpospolita”, 23.08.2013.

Wierzbicki A., *Rosja. Etniczność i polityka*, Warszawa 2011.

Викинги Чукотки, Ethnic.ru, *Коренные народы Севера в современном мире*, <http://ethnic.ru/wow/vikingi-chukotki.html>.

Wites T., *Wyludnianie Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu*, Warszawa 2007.

Численность населения Чукотского автономного округа по муниципальным образованиям на 1 января 2019 года, Чукотский автономный округ, <http://xn--80atapud1a.xn--p1ai/naselenie/ch-nasel-chao.php>.

Чукчи [online:] Ассоциация коренных малочисленных народов Севера, Сибири и Дальнего Востока Российской Федерации, <http://raipon.info/peoples/chukchi/chukchi.php>.

Abstrakt

W mozaice etnicznej Federacji Rosyjskiej odnaleźć można wiele narodów i ludów o różnej liczebności. Dominują Rosjanie i narody słowiańskie, ale obok nich występuje szereg innych, w tym ludy rdzenne. Jednym z nich są Czucze zamieszkujący dalekowschodnie rubieże pań-

stwa. Niniejsze opracowanie omawia ich współczesne położenie przedstawiając czynniki, które na nie wpłynęły. Wśród nich transformację polityczną i gospodarczą Rosji i Czukotki oraz zmiany demograficzne na obszarze Syberii i Dalekiego Wschodu Federacji Rosyjskiej po rozpadzie Związku Radzieckiego. Czucke utrzymują swą odrębność kulturową choć ich poziom życia jest gorszy niż etnicznych Rosjan. Są też zdominowani przez Słowian na własnym terytorium rdzennym, zarówno demograficznie, jak i politycznie-gospodarczo. Kierowane do nich od początku XXI w. wsparcie finansowe stopniowo poprawia ich jakość życia, a jednocześnie wzmacnia akceptację sytuacji, w jakiej się znajdują.

Słowa kluczowe: Czucke, Czukotka, Rosja – transformacja gospodarcza, transformacja polityczna, demografia, polityka etniczna

Abstract

There is many nations and peoples in the ethnic mosaic of the Russian Federation. Russians and Slavic nations dominate, but next to them there are a number of others, including indigenous peoples. One of them is Chukchi living in the Far East borders. This article presents their contemporary location and the factors that impacted on them. Among them, the political and economic transformation of Russia and Chukotka, as well as demographic changes in the area of Siberia and the Far East of the Russian Federation after the collapse of the Soviet Union. Chukchi maintain their cultural separateness although their standard of living is still worse than that of ethnic Russians. They are also dominated by the Slavs in their native territory in political, economic and demographic aspects. Financial support addressed to them since the beginning of the 21st century slowly improves their life and at the same time strengthen acceptance of the existing situation

Keywords: Chukchi, Chukotka, Russia – economic transformation, political transformation, demography, ethnic policy

II. Azja Centralna

Tadeusz Bodio

Uniwersytet Warszawski

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8873-7434>

Andrzej Wierzbicki

Uniwersytet Warszawski

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5493-164X>

Badania transformacji ustrojowej w państwach Azji Centralnej*

Uwagi wstępne

Idea badań politologicznych nad przemianami politycznymi w Azji Centralnej zrodziła się w Instytucie Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego w latach 90. XX w. w warunkach wzrastającego zainteresowania współpracą z nowo powstałymi państwami postradzieckimi i ogromnego deficytu wiedzy o regionie, w którym zamieszkiwała znacząca diaspora polska. W 1997 r. powstał międzyuczelniany zespół naukowy prowadzący – wspólnie z uczonymi z Kazachstanu, Kirgistanu, Uzbekistanu i Tadżykistanu – badania nad przemianami w państwach regionu¹. Zespół powstał z inicjatywy Tadeusza Bodio, który był także kierownikiem międzynarodowego programu badawczego. Jego trzon stanowili Wojciech Jakubowski, Krzysztof Kozłowski, Andrzej Wierzbicki i Piotr Załęski.

---

* Niniejsze opracowanie w pierwotnej wersji zostało opublikowane pt. *Research on systemic transformation in the countries of Central Asia*, „Polish Political Science Yearbook” 2020.

¹ Szczegółowo na temat genezy badań: *Put' v Aziû. Beseda c profesorom Tadeuszem Bodio* (Przemysław Deres), „Novaâ Polša” 2003, nr 5 (42).

W niniejszym opracowaniu pragniemy przybliżyć, z dzisiejszej perspektywy, niektóre rezultaty działalności naukowej tego zespołu. Kreślimy też krótką historię prowadzonych badań, wskazujemy na ich cele oraz etapy realizacji – odwołując się w tekście m.in. do uprzednich publikacji, w których przedstawiono niektóre kwestie związane z ich organizacją². Wypowiedź o realizowanych programach naukowych traktujemy jako próbę syntezy ważniejszych efektów dotychczasowych badań, a także głos środowiska politologicznego w dyskusji nad przemianami w państwach Azji Centralnej, które od kilku dekad budują swój niepodległy byt. Nie mniej ważne są pragmatyczne walory tych badań dla Polski i innych państw Unii Europejskiej ze względu na ich zaangażowanie w procesy demokratyzacji życia społeczno-politycznego i gospodarczego w Azji Centralnej oraz wzrost znaczenia regionu w geopolityce światowej.

Trudność konceptualizacji, organizacji i realizacji programu badawczego polegała m.in. na tym, że był to nieomal „dziewiczy” i oddalony o kilka tysięcy kilometrów teren eksploracji naukowej, a komunikacja z ośrodkami naukowymi regionu była niesłychanie utrudniona. Nie dysponowano naówczas stosowną infrastrukturą finansowo-materialną, Internetem, zaś politologowie nie wykazywali zainteresowań transformacją w Azji Centralnej. W Instytucie, i nie tylko, sceptycznie odnoszono się do szans realizacji programu naukowego. Jednak fascynacja regionem, losami rodaków w pięciu jego państwach i pasja badawcza okazały się silniejsze...

---

² Zob. T. Bodio, *Z badań nad transformacją systemową w państwach Azji Centralnej*, „Studia Politologiczne” 2008, vol. 12, s. 22 i n; T. Bodio, W. Jakubowski, P. Załęski, *Współczesne polskie badania nad Azją Centralną, Azja Centralna. Problemy historii i współczesności. Centralna Azja. Problemy historii i współczesności*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo Edukacyjne” 2007, 2–4 (11–13); A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej* (Wstęp), Warszawa 2008 i inne opracowania z serii edytorskiej „Współczesna Azja Centralna”.

Cele badań

Podstawowe założenia międzynarodowego projektu badawczego powstały w 1998 r. Celem projektu były badania nad transformacją systemową w państwach Azji Centralnej ze szczególnym uwzględnieniem związków historycznych, politycznych, kulturalnych i naukowych państw tego regionu z Polską. W założeniach konceptualnych przyjęto, że program powinien po pierwsze, kompensować deficyt wiedzy o historii i współczesności politycznej Azji Centralnej; po drugie, kreować szeroko rozumianą współpracę Polski z tymi krajami; po trzecie, promować naukę polską w regionie, tworzyć dobry klimat dla intensyfikacji kontaktów naukowych i budowy bazy instytucjonalnej takiej współpracy z lokalnymi ośrodkami badawczymi; po czwarte, tematyka badań winna uwzględniać potrzeby dydaktyczne ośrodków naukowych, ale także oczekiwania służb zagranicznych i gospodarczych kraju, ludzi biznesu zainteresowanych regionem.

Program zakładał kilka etapów badawczych. Pierwsze z nich miały służyć sformułowaniu diagnozy przekształceń systemowych w nowo powstałych państwach: Kazachstanie, Kirgistanie, Uzbekistanie, Tadżykistanie i Turkmenistanie³. Na każdym z tych etapów zaplanowano realizację siedmiu bloków tematycznych:

- 1. Historyczne uwarunkowania procesów transformacyjnych w Azji Centralnej** (historie narodowe – od etnogenezy do tożsamości narodowej; pierwsze organizmy państwowe i ewolucja ustrojów politycznych; kultura polityczna i tradycje państwowe; Polacy w historii państw

---

³ W ramach prezentowanego programu opracowano także podtemat badawczy „Przywództwo polityczne w państwach Azji Centralnej”, który miał m.in. przybliżać modele przywództwa i sylwetki najważniejszych polityków regionu.

regionu; deportacje i losy Polaków w czasach stalinowskich; Azja Centralna oczyma Polaków w świetle pamiętników i innych świadectw pisanych);

2. **Teoria i praktyka transformacji ustrojowej** (droga do niepodległości i odrodzenia narodowego; modele modernizacji państw; ich specyfika transformacyjna; periodyzacja transformacji; realizacja reform politycznych; reżimy polityczne i klanowe mechanizmy polityki; problemy demokratyzacji życia społecznego; szanse i zagrożenia transformacji ustrojowej; koncepcje bezpieczeństwa wewnętrznego);
3. **System polityczny** (systemy konstytucyjno-prawne w państwach; systemy polityczne i uwarunkowania ich rozwoju; systemy organów władzy publicznej; systemy partyjne i ruchy społeczne; przywództwo i elity polityczne, opozycja polityczna; systemy środków masowego przekazu; prawa i wolności obywatelskie: teoria i praktyka);
4. **Spółeczeństwo** (modernizacja struktur społecznych: zderzenia tradycji ze współczesnością; struktury rodowo-plemienne oraz ich wpływ na życie społeczno-polityczne i gospodarcze; procesy demograficzne; warunki życia i ochrona socjalna ludności; narody i mniejszości narodowe; Polonia i jej życie codzienne; polityka narodowościowa i językowa; religie i życie religijne; polityka wyznaniowa; socjalizacja i edukacja polityczna; islam w życiu społeczno-politycznym);
5. **Kultura** (specyfika kulturowa narodów Azji Centralnej i jej wpływ na kulturę światową; dziedzictwo i wyzwania cywilizacyjne; dialog kultur i cywilizacji w regionie; dylematy tożsamościowe; tradycje kultury politycznej; kultura i demokratyzacja życia społecznego; dynamika zmian kultury etnicznej; życie kulturalne po odzyskaniu niepodległości);
6. **Gospodarka** (bogactwa naturalne i potencjał gospodar-

czy państw regionu; szlaki komunikacyjne i transport; modele i strategie transformacji gospodarczej; etapy budowy gospodarki rynkowej; rynek pracy; system bankowy; rynek papierów wartościowych; rynek ubezpieczeniowy; polityka inwestycyjna i warunki dostępu do rynku; polityka handlowa i handel zagraniczny);

- 7. Polityka zagraniczna** (geopolityczne i geoekonomiczne uwarunkowania pozycji międzynarodowej państw Azji Centralnej; polityczno-gospodarcze znaczenie dla regionu rozwoju systemu transazjatyckich szlaków transportowych; priorytety polityki zagranicznej; współpraca polityczno-gospodarcza z organizacjami międzynarodowymi; stan i perspektywy rozwoju stosunków polityczno-gospodarczych Polski z państwami Azji Centralnej; państwa regionu w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego; współpraca państw Azji Centralnej z ONZ, OBWE i innymi organizacjami w walce z międzynarodową przestępczością zorganizowaną).

Kolejne etapy wiązały się z badaniami monotematycznymi członków zespołu, zgodnie z ustaloną specjalizacją, oraz rekapitulacją uzyskanych wyników z analizy transformacji politycznej w pięciu państwach Azji Centralnej.

Organizacja i metoda badań

Realizacja programu ze względu na specyfikę państw Azji Centralnej wymagała opracowania adekwatnych metod i optymalnej agendy działań⁴. Przyjęto założenie, że badania będą prowadzone przy ścisłej współpracy z przedstawicielami nauki i życia publicznego państw regionu. Dzięki temu przemiany

---

⁴ Częściowo założenia te przedstawiono w cytowanych już opracowaniach.

transformacyjne miały być wyjaśniane „od wewnątrz” – przez uczonych i praktyków życia publicznego w danym państwie regionu oraz „od zewnątrz” – przez autorów polskich. Założono także, że podejście to pozwoli pokonać ówczesną barierę dostępu do informacji naukowej, lepiej poznać przemiany w regionie.

W procesie opracowania programu zdawano sobie sprawę z niebezpieczeństw natury metodologicznej, pojęciowo-terminologicznej i interpretacyjnej wynikających z nieuchronnego zderzenia dwóch konwencji uprawiania nauki – wyrastających z tradycji europejskiej i azjatyckiej. Tym bardziej, że nierzadkie europocentryczne interpretacje przemian zachodzących w Azji Centralnej przynosiły więcej szkody niż pożytku. Podobnie było z azjocentryzmem, który wyraźnie się ujawniał w badaniach naukowców z państw regionu. Inne niebezpieczeństwa wiązały się m.in. z cenzurą i autocenzurą, potencjalnymi konsekwencjami dla badaczy z Azji Centralnej za udział w programie, czego niektórzy z nich zresztą doświadczyli.

Narastające trudności natury instytucjonalnej we współpracy z ośrodkami naukowymi w Azji Centralnej, próby blokowania tej współpracy ze strony władz niektórych państw regionu w ich początkowej fazie udało się rozwiązać dzięki m.in. pomysłowi, aby w ramach projektu, o ile to będzie możliwe, wydać dwie publikacje, z których pierwsza (na ogół autorstwa prezydenta danego państwa) prezentowałaby oficjalną wykładnię polityki i problemów transformacyjnych, a druga – była dziełem wyjaśniającym transformację z perspektywy naukowców oraz działaczy wywodzących się z różnych opcji politycznych. Pomysł okazał się skuteczny w praktyce badawczej. W projekcie spotkały się więc dwie wizje uprawiania nauki: „azjatycka” i „europejska”. Próby pewnej syntezy tych konwencji zawierają w wydanych tomach wspólne artykuły – autorów polskich z kazachskimi, kirgiskimi, uzbeckimi, tadżyckimi, rosyjskimi

itp. W celu zagwarantowania odpowiedniej prezentacji wyników badawczych programu powstała specjalna seria edytorska „Współczesna Azja Centralna”⁵.

Badania obejmowały pięć państw o niepowtarzalnej specyfice, będących w różnych stosunkach wzajemnych, uwikłanych w spory dotyczące m.in. historii, dziedzictwa cywilizacyjnego, kulturowego i granic. W rezultacie na każdym etapie realizacji programu trzeba było zaczynać od nowa, poczynając od nawiązania kontaktów, poszukiwania kompromisu między zadaniami badawczymi a możliwościami ich urzeczywistnienia w konkretnych warunkach.

Sporo trudności, zwłaszcza na pierwszych etapach pojawiło się w sferze konceptualizacji badań, adaptacji niektórych elementów zaplecza metodologicznego do ich specyfiki. Warto zważyć, że był to okres tworzenia koncepcji badań nad *transformacją posttotalitarną*, weryfikacji na gruncie politologii zachodniej wielu paradygmatów obciążonych piętnem europocentryzmu, także nietrafnych diagnoz i prognoz w danym zakresie. Z kolei w Azji Centralnej politologia była dopiero tworzona i rozwijana, nierzadko „zaangażowana politycznie” i na „smyczy władzy” preferującej tworzenie „nowej metodologii badań” uwzględniającej regionalną specyfikę cywilizacyjną oraz „narodowe modele transformacji”. W rezultacie podejmowano wysiłki na rzecz doprecyzowania siatki pojęciowo-terminologicznej (korzystając m.in. z rad wybitnego językoznawcy prof. Jerzego Bralczyka), także związane z adekwatnym doбором metod badawczych. Wypracowano też wyjściowe dyrektywy badawcze, które przewijają się w wydanych pracach. Jedna z nich zakłada, że *alfabet* i *gramatyka* badań politologicznych w regionie zaczyna się od historii i tradycji kulturowych (co nie było łatwym zabiegiem bacząc na lokalną politykę historyczną), inna prefe-

---

⁵ Seria edytorska „Współczesna Azja Centralna” powstała z inspiracji kierownika międzynarodowego programu badawczego – Tadeusza Bodio.

rowała podejście procesualne w badaniach nad przenikaniem lokalnych tradycji z modernizacją polityczną, jeszcze inne – podejście integralne, transgresyjne, etnopolityczne itd.

Historia poszczególnych etapów, uwzględniająca m.in. tematykę, organizację i realizację badań jest opisana szczegółowo we wprowadzeniu do każdej z pięciu monografii zbiorowych. Historie te są specyficzne – zależnie od kraju, poziomu demokratyzacji życia, związków polityki z nauką, kultury naukowej itp.

Kluczowe efekty badań (lata 1997–2009)

Projekty naukowe środowiska Instytutu Nauk Politycznych UW⁶

W latach 1997–2000 zrealizowany został pierwszy etap programu badawczego, poświęcony transformacji Kazachstanu. W jego ramach opublikowano dwie monografie. Pierwsza z nich autorstwa Nursułtana Nazarabajewa pt. *U progu XXI wieku* (Warszawa 1997, ss. 221, redaktorzy wydania polskiego: Tadeusz Bodio, Wojciech Jakubowski) była pierwszym opracowaniem w literaturze polskiej prezentującym oficjalną wykładnię modelu transformacji Kazachstanu⁷. Warto odnotować, że prezydent N.A. Na-

⁶ Projekt „Współczesna Azja Centralna” stał się podstawą powołania Zakładu Badań Wschodnich Instytutu Nauk Politycznych Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego kierowanego przez prof. Tadeusza Bodio. W związku z reformą struktur uczelni w 2019 r. powołano w ramach Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych UW Katedrę Studiów Wschodnich, którą kieruje prof. Andrzej Wierzbicki. Badania nad historią instytucji politycznych Azji Centralnej są prowadzone natomiast przez Katedrę Historii Politycznej.

⁷ Warto odnotować, że członkowie zespołu byli redaktorami naukowymi dwóch innych publikacji N. Nazarabajewa. Pierwsza zatytułowana *Бейбітшілік – бар жаскылыққа балама бола алатын сөз (Pokój – słowo, które określa wszystko)*, Wyd. Barnardinum, Peplin 2000 (red. naukowa: T. Bodio, W. Jakubowski) była prezentowana w Sejmie RP z udziałem pre-

zarbajew uczestniczył w prezentacji książki na Uniwersytecie Warszawskim, gdzie wygłosił programowe wystąpienie na temat możliwych kierunków rozwoju współpracy polsko-kazachstańskiej. Wizyta ta zaowocowała m.in. otwarciem Ambasady Kazachstanu w Warszawie, nawiązaniem współpracy między uniwersytetami w Warszawie i Ałmacie, intensyfikacją stosunków gospodarczych itp.

Kolejną była monografia zbiorowa pod redakcją naukową Tadeusza Bodio i Adama Wojtaszczyka pt. *Kazachstan. Historia – Społeczeństwo – Polityka* (Warszawa 2000, ss. 500), która była swoistym kompendium wiedzy o budowie pełnego kontrastów państwa w pierwszej dekadzie jego niepodległości. Jej autorzy wywodzili się z 34 ośrodków badawczych, w tym 20 – z Kazachstanu.

W 2000 r. rozpoczęto kolejny etap badań nad transformacją systemową Uzbekistanu. W jego ramach opublikowano pracę Islama Karimowa pt. *Uzbekistan na progu XXI wieku* (Warszawa, ss. 230, red. Tadeusz Bodio przy współpracy naukowej Adama Wojtaszczyka i Wojciecha Jakubowskiego), która wówczas w znacznym stopniu kompensowała deficyt wiedzy na temat polityki prowadzonej przez elity władzy tego państwa. Jej prezentacja odbyła się z okazji „Dnia Uzbekistanu” na Międzynarodowych Targach Poznańskich z udziałem prezydenta i premiera Polski oraz licznej delegacji władz Uzbekistanu. Druga książka pt. *Uzbekistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka* (Warszawa 2001, ss. 536, red. naukowa Tadeusz Bodio) zawierała wyniki badań nad transformacją tego państwa 39 autorów, w tym 16 z wiodących ośrodków naukowych Uz-

---

zydenta Kazachstanu. Redaktorami naukowymi polskiego wydania kolejnej pracy pt. *Kazachstańska droga* (Oficyna Olszynka, Warszawa–Astana 2007, ss. 317) byli T. Bodio, A. Wierzbicki, P. Załęski. Była to ważna pozycja na rynku księgarskim, prezentowała oficjalną diagnozę 16-letnich dokonani transformacyjnych w Kazachstanie i wskazywała na wyzwania stojące przed tym państwem w kolejnych latach.

bekistanu. Jej prezentacja miała miejsce w Taszkencie z udziałem najwyższych władz Polski i Uzbekistanu. Prezentacji tej towarzyszyła promocja polskich dokonań transformacyjnych i współpracy dwustronnej w środkach masowego przekazu.

Jeszcze w czasie prac nad wydaniem książki o transformacji Uzbekistanu rozpoczęto przygotowania do badań poświęconych specyfice transformacji Tadżykistanu. Prace trwały w latach 2001–2002. W sumie uczestniczyło w nim 46 naukowców, w tym 21 z ośrodków i instytucji państwowych Tadżykistanu. Na bazie przeprowadzonych badań została wydana monografia zbiorowa pt. *Tadżykistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2002, ss. 649, red. naukowa Tadeusz Bodio). Prezentacja książki odbyła się w Duszanbe z udziałem m.in. prezydentów Polski i Tadżykistanu, z których ostatni był współautorem monografii zbiorowej.

Kolejny etap badań, realizowany w latach 2003–2004, traktował o transformacji Kirgistanu. Jego realizacja, przy współpracy z Kirgiskim Uniwersytetem Narodowym im. J. Bałasguna w Biszkeku, przebiegała dość dobrze na tle wielorakich problemów występujących w uprzednich etapach badań. Były one prowadzone w trybie seminaryjnym i konsultacyjnym z udziałem 60 naukowców, w tym 31 z ośrodków naukowych i instytucji Kirgistanu. Wyniki badań zostały przedstawione w książce pt. *Kirgistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka* (Warszawa, 2004, ss. 896, red. naukowa Tadeusz Bodio). Prezentacja książki odbyła się w Belwederze z udziałem prezydenta Kirgistanu przebywającego z oficjalną wizytą w Polsce.

W latach 2004–2005 realizowano projekt poświęcony transformacji politycznej Turkmenistanu. Był on realizowany z udziałem naukowców z ośrodków zagranicznych, lecz bez udziału przedstawicieli danego państwa, mimo że takie próby podjęto. Uczestniczyło w nim 37 badaczy. Wyniki projektu zostały przedstawione w pracy pt. *Turkmenistan. Historia – Spo-*

łeczeństwo – Polityka (Warszawa 2005, ss. 835, red. naukowa Tadeusz Bodio).

Publikacja monografii zbiorowej o Turkmenistanie wiązała się z finalizacją podstawowych założeń międzynarodowego programu badawczego. Do 2005 r., licząc odrębnie każdy etap, w badaniach uczestniczyło ponad 250 naukowców, w tym 130 z Azji Centralnej. Wśród nich byli akademicy, profesorowie, młodzi pracownicy nauki, a także przedstawiciele życia publicznego. Nie wszystkie powstałe w ramach badań opracowania zostały opublikowane.

Z obecnej perspektywy można stwierdzić, że były to badania pionierskie, a ze względu na uzyskane efekty badawcze, ich zasięg i udział przedstawicieli regionu – unikalne nie tylko w skali europejskiej⁸. Wydane w ich ramach publikacje kreśliły „portrety” pięciu państw Azji Centralnej, które powstały po rozpadzie ZSRR. Przybliżały złożone procesy formowania się narodowych modeli transformacji politycznej w warunkach swoistych zderzeń orientalnej tradycji z napierającą modernizacją i globalizacją. Również wyjaśniały wielorakie i specyficzne konteksty transformacji ustrojowych w poszczególnych państwach – historyczne, kulturowe, religijne, psychologiczne, gospodarcze, międzynarodowe. Wśród tych kontekstów uwagę zwraca m.in. kwestia bezpieczeństwa nowo powstałych państw w konflikto-gennym otoczeniu, polityka klanowa i dramaturgia walki o ich kształt ustrojowy i reformy gospodarcze, w które była wkomponowana trywializacja demokracji przez elity władzy i próby jej wykorzystania na rzecz różnych postaci i odcieni autorytaryzmu

---

⁸ Zob. M. Lamulin, *Istoriâ Kazachstana i Centralnoj Azii v mirovoj orientalistike (k 550-letiu Kazachskogo chanstva)*, Astana 2015, s. 247–252; P. Grochmalski, *Kazachstan. Studium politologiczne*, Toruń 2006, s. 42. Autor m.in. pisze: „Pod względem rozmachu i wartości poznawczej prawdziwie pionierskim dziełem wydaje się seria politologicznych prac opracowanych w ramach międzynarodowego programu badawczego »Współczesna Azja Centralna«... Jest to dzieło wyjątkowe w skali świata...”; por. publikowane recenzje opracowań.

– zależnie od państwa. W pracach ukazał się także cykl artykułów opisujących sytuację diaspory polskiej⁹ oraz stosunki polityczno-gospodarcze i kulturalne Polski z państwami regionu.

Innym ważnym osiągnięciem zrealizowanych projektów naukowych jest dystans poznawczy do *europocentryzmu* i *azjatocentryzmu*, otwartość na argumenty i poszukiwania paradygmatów i metodologii uwzględniającej osobliwość historyczno-kulturowe, polityczno-gospodarcze i psychologiczne regionu. Wiedza ta wzbogacała warsztat metodologiczny, poszerzała perspektywy badań nad teorią i praktyką transformacji posttotalitarnej. Konkludując można stwierdzić, że książki o Azji Centralnej w swojej syntezie składają się na kompendium wiedzy o państwach Azji Centralnej, napisanym przez Polaków wspólnie z Kazachami, Kirgizami, Uzbekami i Tadżykami.

Realizacja zasadniczego celu programu pozwoliła przejść do kolejnego etapu – monotematycznych badań nad ważniejszymi aspektami transformacji politycznej w Azji Centralnej. Był to zarazem okres, w którym współautor badań – wówczas doktorant (promotor prof. Tadeusz Bodio), a obecnie samodzielny pracownik nauki – Piotr Załęski finalizował pracę nad dysertacją. Rozprawa została obroniona z wyróżnieniem na Uniwersytecie Warszawskim i opublikowana pt. *Elity władzy politycznej Kazachstanu* (Warszawa 2006, ss. 313) w serii

---

⁹ Warto w tym miejscu odnotować, że współautorem cyklu opracowań o diasporze polskiej był prof. Szodmonkul Pirimkulov z Uniwersytetu w Samarkandzie, autor wydanej w 2006 r. książki w j. uzbeckim pt. *СУГУН ҚИЛИНГАН ПОЛЯК ФУҚАРОЛАРИ ЎЗБЕКИСТОНДА (1941–1946)*, w tłumaczeniu: *Deportowani polscy obywatele w Uzbekistanie (1941–1946)*. Jest to niezwykle cenna monografia napisana na podstawie unikalnych dokumentów i materiałów archiwalnych, opatrzona 37-stronicowym, zredagowanym przez T. Bodio streszczeniem w j. polskim. Jej prezentacja odbyła się na Uniwersytecie Warszawskim. Praca w pełnej wersji miała się ukazać w serii edytorskiej w j. polskim. W trakcie oddania jej do druku pojawiły się jednak problemy, nazwijmy je „formalnymi”, niezależnymi od autora i wydawcy polskiego. Nie chcąc narażać autora na potencjalne konsekwencje ostatecznie zrezygnowano z jej druku.

edytorskiej „Współczesna Azja Centralna”. Była to praca pionierska. Wyróżniała ją oryginalna koncepcja i metodologia – zwłaszcza jeśli uwzględni się specyfikę obiektu badań. Wywód badawczy ogniskował się wokół hipotezy, zakładającej, że swoiste zderzenia tradycji z modernizacją polityczną tworzą tę przestrzeń wielorakich uwarunkowań i skomplikowanych zależności, która implikuje procesy wyłaniania i funkcjonowania elit władzy Kazachstanu. Autor wyjaśnił osobliwości tego procesu, wskazując na genezę i ewolucję elit władzy od chanatów kazaskich poprzez okres kolonizacji rosyjskiej i sowietyzacji do proklamowania niepodległości i budowy podstaw nowoczesnego państwa. Opisując prawne i pozaprawne mechanizmy rekrutacji, funkcjonowania i cyrkulacji elit władzy oraz wskazując na decydującą rolę prezydenta w tym procesie naszkicował komplementarny obraz elit władz Kazachstanu. Badając tendencje ewolucji elit władzy na osi „autorytaryzm” – „demokracja” i mechanizmy polityki klanowej m.in. słusznie konstatawał, że mimo umacniania autorytaryzmu prognozowana przez wielu badaczy rewolucja aksamitna w Kazachstanie nie zawita do tego państwa, zaś zmiany na szczytach władzy będą wiązały się z pokoleniową wymianą elit. Z perspektywy minionych lat prognoza ta okazała się trafna.

W latach 2006–2007 były prowadzone badania poświęcone węzłowym problemom przestępczości zorganizowanej i porządku prawno-politycznego w państwach Azji Centralnej. Rezultatem tych pierwszych była opatrzona obszernym wstępem Tadeusza Bodio monografia Sławomira Redo pt. *Zwalczanie przestępczości zorganizowanej w Azji Centralnej* (Warszawa 1977, ss. 313). Dzieło zostało napisane przez eksperta ONZ ds. zapobiegania przestępczości i wymiaru sprawiedliwości, przez wiele lat pracującego w regionie. W pracy stanowiącej przedmiot postępowania habilitacyjnego, autor – dystansując się od niebezpieczeństw, jakie niesie europocentryzm i azjatocentrym

– wskazuje m.in. na podłoże historyczno-kulturowe przestępczości zorganizowanej, jej mechanizmy i współczesne konteksty w regionie. Wyjaśnia dlaczego w pierwszych latach niepodległości tych państw przestępczość zorganizowana miała charakter systemowy. Ujawnia wpływ konfliktów w systemach prawa, zwyczajowego, religijnego i stanowionego na zachowania przestępcze i niską skuteczność jej przeciwdziałania przez instytucje państwowe. Wiele uwagi poświęcił specyfice przestępczości w każdym z pięciu państw, dowodząc m.in., że nierzadko to, co jest *przestępcze* w optyce międzynarodowej wcale nie musi tak być postrzegane przez lokalne społeczności ze względu na ich mentalność, tradycje itp. Badania obejmowały m.in. nielegalne migracje, handel ludźmi, bronią, narkotykami, pranie „brudnych pieniędzy” i korupcję. Ich podstawę stanowiła bogata baza faktograficzna i dane statystyczne. Te ostatnie zaskakują m.in. skalą i dynamiką przestępczości, w tym szarej strefy i jej wpływie na transformację polityczno-gospodarczą. Przedstawioną w pracy diagnozę uzupełnia krytyczna analiza programów pomocowych ONZ i innych organizacji w zakresie przeciwdziałania przestępczości zorganizowanej w regionie. Cenny jest zwłaszcza bogaty katalog rekomendacji pozwalających na realizację bardziej skutecznej polityki w zakresie walki z przestępczością zorganizowaną.

Efekty prowadzonych przez zespół studiów nad porządkiem prawno-politycznym państw Azji Centralnej prezentuje m.in. monografia Tadeusza Bodio i Tadeusza Mołdawy pt. *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność* (Warszawa 2007, ss. 607). Jej autorzy skoncentrowali uwagę badawczą na procesach budowy porządku konstytucyjnego w państwach regionu. Wskazują na polityczno-prawne uwarunkowania proklamowania niepodległości, okoliczności uchwalenia pierwszych ustaw zasadniczych i przeprowadzenia kluczowych reform konstytucyjnych. Ich analiza prowadziła do wniosku, że ustawy

zasadnicze państw Azji Centralnej mają cechy tzw. *konstytucji tranzytowych*, kumulujących problemy i konflikty a zarazem odzwierciedlających taktyczne kompromisy elit w walce o władzę. Były one nie tyle wyznacznikiem systemów politycznych, ich stabilności i konsolidacji, ile funkcją tych systemów, a ściślej potrzeb i interesów elit władzy nieposiadających klarownej wizji ustrojowej. W każdym z państw budowa porządku polityczno-prawnego miała swoją specyfikę, choć występowały też podobieństwa ujawniające się m.in. w preferencjach dla legitymizacji różnych postaci autorytaryzmu. W monografii ujawnia się także konsekwencje uwikłania transformacji ustrojowej państw regionu w nierzadkie konflikty prawa stanowionego, zwyczajowego i religijnego. Istotną wartością jest to, że książka zawiera wszystkie akty prawne o niepodległości i suwerenności państwowej oraz przetłumaczone na j. polski konstytucje państw regionu. Wiele specyficznych norm prawnych ważnych z perspektywy politologicznej zostało opatrzonych komentarzem. Była to publikacja o walorach diagnostyczno-prognostycznych – pionierska w naszej części Europy i miała istotne znaczenie dla rozwoju dalszych badań nad transformacją porządku prawno-ustrojowego państw Azji Centralnej.

Badania nad porządkiem ustrojowo-politycznym w Azji Centralnej były kontynuowane w kolejnych latach. Koncentrowały się one na reformach konstytucyjnych w latach 2007–2009. Warto zważyć, że był to okres dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości prawno-ustrojowej państw regionu. Wówczas podjęto również prace nad przygotowaniem publikacji w j. angielskim, która prezentowałaby na forum międzynarodowym komplementarne wyniki badań nad porządkiem prawno-ustrojowym w państwach Azji Centralnej. Ich rezultatem była wydana pod red. naukową Tadeusza Bodio i Tadeusza Mołdawy monografia pt. *Constitutional Reforms in Central Asian States* (Warszawa 2009, ss. 330).

Równolegle był realizowany projekt badawczy pt. „Integracja i bezpieczeństwo regionu Azji Centralnej”. Uczestniczyło w nim 36 badaczy, w tym zdecydowaną większość stanowili młodzi naukowcy z ośrodków naukowych Kazachstanu i Kirgistanu. Wyniki badań zostały opublikowane w monotematycznym tomie „Studiów Politologicznych” wydanym pod red. naukową Tadeusza Bodio, Andrzeja Wierzbickiego i Piotra Załęskiego pt. *Problemy transformacji, integracji i bezpieczeństwa państw Azji Centralnej*, Warszawa 2008, vol. 12, ss. 422, w j. polskim, angielskim i rosyjskim). Podstawą założeń programu była teza, że państwa Azji Centralnej wkraczają w fazę swoistego „przesilenia transformacyjnego”, które będzie skutkowało redefinicją dotychczasowych priorytetów przemian ustrojowych. W optyce badaczy owe przesilenie było naturalną konsekwencją końca epoki „starych” elit postkomunistycznych i coraz bardziej zauważalnej zmiany pokoleniowej. W polityce, nauce, kulturze, biznesie i innych sferach pojawiały się generacje, które nie były obciążone przeszłością radziecką. Ich mentalność, aspiracje i oczekiwania zdecydowanie różniły się od pokolenia „przełomu politycznego”. Proces „rozchodzenia się” mentalności pokoleniowej i generacyjnej w państwach przywiązanych do tradycji najbardziej widoczny był w kręgach młodej inteligencji, której część zdecydowała się na karierę naukową. W pracy podjęto próbę prezentacji poglądów głównie tej części inteligencji Kazachstanu i Kirgistanu na fundamentalne kwestie związane z dalszą transformacją, bezpieczeństwem i integracją regionu.

W latach 2007–2008 grupa badaczy Zakładu Badań Wschodnich INP UW realizowała także grant badawczy *Etnopolityczne uwarunkowania funkcjonowania elit władzy w postradzieckiej Azji Centralnej* (Tadeusz Bodio – kierownik, współautorzy: Andrzej Wierzbicki, Piotr Załęski). Został on przyznany w postępowaniu konkursowym przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa

Wyższego. Efektem przeprowadzonych badań, w tym wizyty studyjnej w Azji Centralnej, były m.in. kolejne dwie monografie opublikowane w serii „Współczesna Azja Centralna”.

Pierwsza książka, zatytułowana *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską* (Warszawa 2008, ss. 489) została napisana przez Andrzeja Wierzbickiego i stanowiła podstawę postępowania habilitacyjnego. Oryginalność tego studium polegała m.in. na analizie porównawczej etnopolityki w państwach regionu (z wyłączeniem Tadżykistanu). Analiza ta została poprzedzona rozważaniami nad etnopolityką i jej zapleczem metodologicznym, które miały znaczący wpływ na popularyzację w politologii polskiej danego kierunku badań. W książce została zweryfikowana hipoteza zakładająca, że etnopolityka w tureckojęzycznych państwach Azji Centralnej jest zdominowana przez proces narodotwórczy, któremu dynamikę nadaje budowa państwowości narodowej. Autor m.in. dowodził, że w pierwszym okresie niepodległości wystąpiły silne tendencje etnocentryczne, związane z odzyskaniem poczucia odpowiedzialności tureckojęzycznych narodów tytularnych za państwo. Etnocentryzm prowadził do etniczacji ustroju państwowego poprzez etnokrację, konserwację struktur rodowo-plemiennych w organach władzy i politykę językową. Stanowiło to istotną barierę konsolidacji narodowej, alienującą władzę od ludności tytularnej i marginalizującą politycznie ludność nietytularną. Z przeprowadzonych badań także wynikało, że w tureckojęzycznych państwach regionu występują dwa modele etnopolityki. Pierwszy, charakterystyczny dla Kazachstanu i Kirgistanu wyróżniał się wysokim statusem języka rosyjskiego jako oficjalnego, aktywnością prezydenta – najważniejszego aktora w systemie stosunków międzyetnicznych, tworzeniem projektów narodu obywatelskiego i instytucjonalizacją dialogu międzyetnicznego. Przyjęcie tego modelu etnopolityki było implikowane: 1) wysokim odsetkiem ludności nietytularnej,

w tym słowiańskiej; 2) tradycyjną otwartością i tolerancją koczowników do innych wspólnot etnicznych; 3) wcześniejszym na tle pozostałych tureckich narodów tytularnych (Uzbeków, Turkmenów) osiedlaniem się ludności napływowej w regionie spowodowane zbliżonymi do miejsc dotychczasowego zamieszkania warunkami klimatyczno-przyrodniczymi; 4) wyższym poziomem demokracji, a w przypadku Kazachstanu także wysokim tempem wzrostu gospodarczego. W etnopolityce Kazachstanu i Kirgistanu występował znaczący dysonans pomiędzy etnopolityką deklaratywną (fasadową) i realną. Przy tym deklarowanym odgórnie ideom formowania narodu i patriotyzmu obywatelskiego towarzyszył oddolny „pełzający nacjonalizm etniczny”. Odmienne modele były realizowane w Uzbekistanie i Turkmenistanie. Wyróżniały się one silnym autorytaryzmem, brakiem regulacji określających status prawny obecnego w regionie języka rosyjskiego, wyższym poziomem etnokracji. W obu państwach zamieszkiwał mniejszy odsetek ludności nietytularnej. Wywód badawczy zawarty w pracy prowadził do wniosku, że procesy etnopolityczne w regionie oscylowały między paradygmatami: a) narodu rdzennego; b) etno-symbolizmu azjatyckiego – narodu jako wspólnoty etnicznej; c) modernistycznego – narodu jako wspólnoty obywatelskiej. Co także istotne, w rozprawie wskazuje na tendencje rozwoju tych procesów w kolejnych latach.

Druga monografia nosiła tytuł: *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – Modernizacja – Etnopolityka* (Warszawa 2008, ss. 308). Jej autorami byli Tadeusz Bodio i Piotr Załęski. Badania zawarte w książce były osadzone na założeniu, że tradycja, modernizacja i etnopolityka wyznaczają swoisty „trójkąt problemowy”, wokół którego ogniskują się procesy zachodzące w elitach władzy państw Azji Centralnej. Z analizy tych procesów wynikało, że mechanizmy wyłaniania i funkcjonowania elit władzy formowane są w warunkach swoistych zderzeń tradycji z moderniza-

cją. Charakter owych zderzeń w istotnym stopniu implikowała polietniczna specyfika regionu i trybalizm. Te ostatnie czynniki na tyle skutecznie interweniowały w przemiany społeczno-polityczne, że w konfrontacji tradycji z modernizacją polityczną wygrywała ta pierwsza. Elity zdając sobie sprawę z siły tradycji oraz potrzeb modernizacji i globalizacji starały się oddziaływać na ten proces, balansując między skrajnościami tak, aby utrzymać się przy władzy i nie dopuścić do kryzysów skutkujących konfliktami (etnicznymi, regionalnymi, religijnymi itp.). Zarazem ich „modernizacyjne zanurzenie w przeszłość” polegało głównie na selektywnym wyłuskiwaniu tych składników z dziedzictwa kulturowego, które legitymizowały i umacniały ich panowanie i dostarczały „tworzywa” do budowy „narodowych modeli transformacji” w państwach wielonarodowych. W modelach tych coraz bardziej otwarcie negowano idee „modernizacji-demokratyzacji” na rzecz „modernizacji otwartej i wielosektorowej” z preferencjami dla autorytaryzmu.

W studiach nad transformacją Azji Centralnych wiele uwagi poświęcano problematyce „rewolucji aksamitnych” w przestrzeni poradzieckiej. Na seminariach poświęconych tej tematyce jeszcze w trakcie mających miejsce w 2005 r. wydarzeń w Kirgistanie, określonych mianem „rewolucji tulipanów”, zastanawiano się czy są one powstaniem narodowym, puczem klanów czy rewolucją z eksportu? Wnikliwe studia nad tym zagadnieniem prowadził m.in. Krzysztof Kozłowski. Ich efektem była rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. Tadeusza Bodio i obroniona z wyróżnieniem w 2008 r. Opublikowano ją pt. *Rewolucja Tulipanów w Kirgistanie. Geneza – przebieg – następstwa* (Warszawa 2009, ss. 281). Wywód badawczy zawarty w pracy koncentrował się wokół hipotezy zakładającej, że „rewolucja tulipanów” była przejawem obywatelskiego nieposłuszeństwa w tradycyjnie nieobywatelskim społeczeństwie. Weryfikacja hipotezy była znaczącym wyzwaniem, jeśli uwzględnimy ówczesny stan badań

nad rewolucjami aksamitnymi oraz ich zapleczem teoretyczno-metodologicznym. Sama rewolucja – na co słusznie wskazywał autor – była pełna paradoksów. Miała m.in. miejsce w najbardziej demokratycznym państwie Azji Centralnej; w jej rezultacie pozbawiono władzy najbardziej demokratycznego prezydenta w regionie; z kolei obalony prezydent pomógł opozycji legalnie przejąć władzę; ta z kolei zaskoczona dynamiką wydarzeń okazała się nieprzygotowana do przejęcia odpowiedzialności za losy państwa. Szczegółowa analiza genezy, przebiegu i konsekwencji rewolucji tulipanów prowadziła do wniosku, że próby radykalnej zmiany ustrojowej, demokratyzacji systemu społecznego na wzór zachodni i podwójne standardy w życiu politycznym skutkowały wybuchem tradycjonalizmu i renesansem podziałów klanowych. W rezultacie kumulujące się sprzeczności i konflikty znalazły ujście w opisywanych wydarzeniach kirgiskich. Zdaniem autora istota tych wydarzeń sprowadzała się do wypowiedzenia przez klany posłuszeństwa legalnym władzom w związku z naruszeniem przez przywódcę państwa tradycyjnego układu sił i odejściem od etosowo-transakcyjnego stylu sprawowania władzy. Była to „rewolucja” wymykająca się klasyfikacjom w tradycji europejskiej, bardziej iluzją demokratycznej rewolucji, za fasadą której skrywał się trybalizm i logika klanowej polityki, co zdają się potwierdzać kolejne lata napięć i walki o władze w tym państwie.

Należy podkreślić, że istotna część badań monotematycznych dotyczących transformacji politycznej w Azji Centralnej była przez naukowców z INP UW publikowana również poza serią edytorską „Współczesna Azja Centralna”. Podejmowane w nich były m.in. zagadnienia teorii i metodologii transformacji politycznej, konsekwencji zderzeń tradycji z modernizacją polityczną, trybalizmu, podziałów socjopolitycznych, przywództwa i elit politycznych, aksamitnych rewolucji, naturze posttotalitarnych paradoksów i demokratyzacji życia spo-

łeczno-politycznego, dyskursu nad historią i współczesnością państw regionu.

W katalogu kilkudziesięciu publikacji podejmujących wskazane wątki warto zwrócić uwagę na opracowanie traktujące o układach klanowych jako specyficznych mechanizmach polityki¹⁰. Była w nim podjęta jedna z pierwszych prób przedstawienia trybalizmu i klanowych mechanizmów polityki w państwach regionu, która dała impuls dla krajowych badań nad tymi fenomenami. Z kolei w artykule pisanim w jeszcze w czasie wydarzeń marcowych 2005 r. w Kirgistanie¹¹ zweryfikowano założenie, że w państwie tym doszło do „puczu klanów” walczących o władzę. Z badań wynikają także interesujące wnioski dla interpretacji rewolucji aksamitnych na Bliskim Wschodzie.

W państwach Azji Centralnej idee demokracji nierzadko były traktowane instrumentalnie dla rozwiązania nabrzmiałych problemów stanowiących efekt sygnalizowanych już zderzeń tradycji z modernizacją polityczną, także konfliktów w układach klanowo-religijnych związanych z władzą. W danym kontekście zwraca uwagę m.in. opracowanie pt. *Paradoksy polityki posttotalitarnej (na przykładzie Azji Centralnej)* opublikowany w monografii zbiorowej pod red. M. Karwata pt. *Paradoksy polityki* (Warszawa 2007). Wskazuje się w nim, że paradoksy polityczne w swojej dialektyce „istoty” i „pozorów” są szczególnym rodzajem refleksji, operują kontrastem, niekiedy także symboliką. Bazują na rozumowaniu logicznym, ale także odwołują się do racjonalizacji, stereotypów i uprzedzeń politycznych. Często są wytworem falsyfikacji historii i występują w postaci metafor pobudzających wyobraźnię polityczną. Są więc wdzięcznym

---

¹⁰ Zob. T. Bodio, *Układy klanowe jako mechanizm polityki (na przykładzie państw Azji Centralnej)*, [w:] *Metafory polityki* 3, red. B. Kaczmarek, Warszawa 2005,

¹¹ Zob. idem, *Kirgistan: powstanie narodowe czy pucz klanów?*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo Edukacyjne” 2005, nr 1 (2).

instrumentem pozwalającym zrozumieć dramaturgię transformacji, ale także obnażyć „rzekome prawdy” retoryki politycznej, asymetrię, a nawet antynomię między „grą słów” a realiami życia społecznego w Azji Centralnej. Autor identyfikuje i analizuje te paradoksy.

* * *

Wyniki badań nad transformacją państw Azji Centralnej miały również związek z procesem nauczania studentów w postaci wykładów, seminariów i konwersatoriów. Od 2001 r. prowadzony był wykład „Azja Centralna. Historia – społeczeństwo – polityka”. W 2003 r. do programu nauczania INP wprowadzono zajęcia fakultatywne dotyczące psychologicznych i politycznych aspektów międzynarodowej przestępczości zorganizowanej, a w 2005 r. wprowadzono do planów studiów INP wykład fakultatywny traktujący m.in. o etnopolitycznych warunkowaniach transformacji państw Azji Centralnej. Wreszcie w 2012 r., w istotnym stopniu na bazie prowadzonych badań, uruchomiono nowy kierunek kształcenia: studia euroazjatyckie. Znaczna część prac magisterskich powstałych w ramach tych studiów dotyczyła Azji Centralnej.

Projekty naukowe Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieyszтора

Niektóre z badań centralnoazjatyckich zostały wydane przez inne ośrodki akademickie w kraju i zagranicą¹². W tej grupie

---

¹² Przykładowo w czasopismach: „Evrazijskoje Soobščestvo – Eurasian Community”, Institut Razvitiâ Kazachstana; „Politika i Obščestvo”, „Obščestvenno-političeskij naučnyj žurnal Kyrgyzskogo Nacionalnogo Universitieta”; „El Farabi. Filosofijalyk-Cajasattanylyk Žene Ruchani-Tanymdyk Žurnal” („Filosovsko-politologičeskoy i Duchovno-poznavatielnyj Žurnal”), Institut Filozofii i Politologii; „Sajasat. Infomatcionno-analoiticeskij Žurnal”; „International Research Society. Politics. Economics”, Instytut Badań Społeczno-Politycznych w Kazachstanie; strona internetowa CentrAsia.

publikacji warto wskazać na trzy pozycje afiliowane przy Akademii Humanistycznej w Pułtusku. Pierwsza była zatytułowana *Azja Centralna. Problemy historii i współczesności. Centralna i Azia. Problemy istorii i sovriemennosti*, wydanej w j. polskim i rosyjskim (numer monograficzny czasopisma „Społeczeństwo i Polityka. Pismo Edukacyjne” 2007, nr 2–4 [11–13], ss. 376) pod redakcją T. Bodio, Wojciecha Jakubowskiego i P. Załęskiego. Praca zawierała 34 opracowania naukowców z Kazachstanu i Kirgistanu, prezentujących najnowsze kierunki badań nad historią państwowości, tradycjami religijnymi i trybalnymi, modernizacją polityczną, systemami politycznymi i społeczeństwem obywatelskim¹³. Publikacja odzwierciedlała ówczesną aktywność zespołu badawczego w zakresie współpracy naukowej z ośrodkami naukowymi Kazachstanu i Kirgistanu. Druga z monografii zbiorowych pt. *Transformacja społeczeństwa i władzy postradzieckiej Azji Centralnej. Studia i rozprawy* („Społeczeństwo i Polityka” 2008, nr 10, ss. 302), wydana pod red. Tadeusza Bodio, W. Jakubowskiego i A. Wierzbickiego była w znacznym stopniu swoistą antologią publikowanych wcześniej tekstów w pismach politologicznych Akademii Humanistycznej, koncentrujących się głównie na barierach i wyzwaniach transformacyjnych, związanych z demokratyzacją i budową społeczeństwa obywatelskiego. Charakteryzowane prace można uznać za dwugłos – badaczy z Polski i ośrodków naukowych Azji Centralnej w ówczesnej debacie nad transformacją w regionie. Trzecia publikacja pt. *Trybalizm a władza w Azji Centralnej* (Pułtusk 2008, ss. 390) autorstwa Andrzeja Wierzbickiego i Piotra Załęskiego została wydana również przy współudziale uczelni w Pułtusku. Stanowiła syntezę wieloletnich badań autorów nad etnopolityką, władzą i trybalnymi mechanizmami polityki. Rozważania

---

¹³ Artykuły opublikowano w j. rosyjskim z ich streszczeniami w j. polskim opracowanymi przez dr. P. Załęskiego i dr. A. Wierzbickiego.

w pracy koncentrowały się wokół hipotezy, w myśl której polityka państw Azji Centralnej zdominowana jest przez trybalizm. Autorzy wyjaśniają naturę trybalizmu, wskazują na jego genezę, ewolucję i współczesne oblicza. Wnikają w skomplikowane sieci powiązań rodowo-plemiennych i klanowych oraz ich specyfikę. Wskazują na ich uwarunkowania subetniczne i etnoterytorialne, związki różnych mutacji trybalizmu z władzą, jej funkcjonowaniem. Ukazują konsekwencje tych relacji dla procesów narodowo i państwowotwórczych, dowodząc, że trybalizm odcisnął piętno na funkcjonowaniu systemów politycznych, w każdym z państw regionu w specyficznej formie. Prowadził do etniczacji państw i nadprezentacji dominujących grup, co stanowiło barierę dla konsolidacji narodowej i marginalizacji politycznej ludności nietytularnej.

Problematyka centralnoazjatycka w ramach projektu naukowego „Przywództwo, elity i transformacja w krajach WNP”

Wraz z zaawansowaniem badań nad Azją Centralną i zdobytymi doświadczeniami pojawiły się inspiracje do tworzenia nowych projektów. W rezultacie 2009 r. uruchomiono kolejny międzynarodowy program pt. „Przywództwo, elity i transformacja w krajach WNP”. Rozszerzono w nim zakres badań, które miały obejmować także pozostałe państwa przestrzeni poradzieckiej oraz koncentrować się na transformacji systemów władzy, elit i przywództwa politycznego. Uruchomienie tego projektu wiązało się m.in. z generalną konstatacją wynikającą z badań nad Azją Centralną, że władza i elity polityczne są tym najbardziej konfliktogennym ogniwem, w którym jak w soczewce kumulują się problemy transformacyjne państw regionu i szerzej – przestrzeni poradzieckiej. Po rozpadzie ZSRR elity te w głównym stopniu

zdecydowały o wyborze modeli transformacji w tych państwach, a w kolejnych latach – zależnie od koniunktury politycznej – o korektach i metodach ich realizacji. W rezultacie w ciągu dwóch dekad w państwach poradzieckich uformowała się bogata mozaika modeli przywództwa i elit politycznych. Modele te łączą spuścizna totalitarna, zarazem różnią się one i przejawiają się w różnych postaciach oraz formach. Podstawowym celem badań była próba wnikięcia w mechanizmy wyłaniania i funkcjonowania modeli przywództwa i elit politycznych, ujawnienia ich specyfiki i roli w życiu społecznym. Efekty danych badań są prezentowane w serii edytorskiej „Władza – elity – przywództwo”, w ramach której do 2020 r. opublikowano 13 tomów.

Odnotujmy, że w pierwszym tomie pt. *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań* (Warszawa 2010, ss. 570) ukazały się dwa opracowania autorstwa Tadeusza Bodio odnoszące się do Azji Centralnej. Pierwsze z nich traktowało o teorii i metodologii badań przemian politycznych w Azji Centralnej. Podjęto w nim próbę syntezy i oceny rozwoju zaplecza teoretyczno-metodologicznego wykorzystywanego w badaniach nad transformacją, elitami i ich przywódcami politycznymi. Ocena ta wskazuje na silne i słabe strony politologii zachodniej oraz tej uprawianej w ośrodkach naukowych Azji Centralnej. Wynika z niej m.in. ograniczony zasięg uniwersalności, a nawet nieadekwatności wielu stosowanych przez jednych i drugich podejść do badań nad transformacją, elitami i przywództwem, potrzeba doskonalenia aparatu terminologiczno-pojęciowego. Warto odnotować, że wzrastającej krytyce zachodniej politologii w regionie, zwłaszcza w Kazachstanie i Kirgistanie nierzadko towarzyszą postulaty poszukiwania „nowej metodologii” uwzględniającej „samoistność cywilizacyjną” Azji Centralnej i jej specyfikę kulturową. Z kolei drugie opracowanie, nawiązujące do debaty cywilizacyjnej w regionie, zatytułowane *Wyjaśnienie cywiliza-*

cyjne w badaniach transformacji państw Azji Centralnej zawiera propozycje jednego z możliwych podejść do badań nad transformacją regionu, bazującego na paradygmacie cywilizacyjnym oraz dyrektywach transgresji i integralności. Model ten odrzucał popularne jednoliniowe koncepcje „transformacji-demokratyzacji”, jak i założenie, że autorytaryzm jest warunkiem koniecznym przejścia państw regionu do demokracji.

Drugi tom w sygnalizowanej serii¹⁴, wydany pod redakcją Tadeusza Bodio i Wojciecha Jakubowskiego pt. *Przywódstwo i elity polityczne w krajach WNP* (Warszawa 2010, ss. 607), zawiera pięć opracowań, traktujących o etnokracji i etnoelitach w Azji Centralnej (Tadeusz Bodio), parlamentach państw regionu (Jarosław Szymanek), elitach partyjnych Kazachstanu i Kirgistanu (Wojciech Jakubowski, Piotr Załęski), islamie w Kazachstanie (Piotr Fajfer) i transformacji systemu administracji w tym kraju (Lyaila Ivatova Sapar Achmedov, Nurlan Uranchaev). Warto podkreślić, że w sygnalizowanych tomach podjęto m.in. próbę wyjaśnienia dlaczego w państwach Azji Centralnej odrzucono paradygmat „transformacji-demokratyzacji” na wzór zachodni na rzecz własnych narodowych modeli transformacji i demokratyzacji z czytelnymi preferencjami dla azjatyckich modeli transformacji i ich zaplecza metodologicznego. W danym kontekście należy zauważyć, że w latach 90. XX w. znaczna część opracowań europejskich promując wartości demokratyczne zarazem preferowała implementację tych modeli ustrojowych w regionie, które zostały wypracowane w innym kręgu kulturowym i dla innych społeczeństw z ich historią, gospodarką itp. W rezultacie były one nierzadko obarczone piętnem europocentryzmu, nie doceniano w nich specyfiki regionu i niezbyt trafnie diagnozo-

---

¹⁴ O problemie konceptualizacji badań: T. Bodio, W. Jakubowski, *Z problematyki badań nad przywództwem i elitami w krajach WNP*, [w:] *Przywódstwo i elity polityczne w krajach WNP*, t. 2, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Warszawa 2010, s. 17–36.

wano priorytety transformacyjne nowo powstałych państw. Dla tych państw demokracja była „dobrem reglamentowanym”, o ile nie naruszała interesów elit władzy. Najważniejsze były strategie przerwania, zachowania suwerenności, stabilności, bezpieczeństwa, zgody narodowej, wyjścia z kryzysu gospodarczego. Tych niebezpieczeństw uniknięto w badaniach programowych nad transformacją państw Azji Centralnej, w niemałym stopniu dzięki udziałowi w nich naukowców z regionu. Badania te – co już zostało podkreślone – programowo doceniały lokalną specyfikę, zaś samą transformację polityczną sytuowały w procesach występujących na osi „tradycja”–„modernizacja”. Były to założenia metodologiczne, które w danym okresie wyróżniały opisywany program badawczy, zaś czas zweryfikował słuszność przyjętych założeń konceptualnych.

Projekty instytucjonalizacji współpracy naukowej Polski i Kirgistanu

Początek drugiej dekady XXI w. przyniósł szereg inicjatyw intensyfikacji współpracy naukowej Polski i Kirgistanu. Ich moderatorem było środowisko skupione wokół programu „Współczesna Azja Centralna”. W latach 2010–2013 realizowano cztery projekty:

- „Kirgistan, Problemy kulturowe i społeczno-polityczne” (realizacja w latach 2010–2011) – projekt Oddziału Politologii i Problemów Zarządzania Państwowego Narodowej Akademii Nauk Republiki Kirgiskiej¹⁵;
- „Seminarium Metodologiczne Nauk o Polityce” (realizacja w latach 2011–2013) – projekt Instytutu Filozofii

---

¹⁵ Kierownikiem projektu ze strony polskiej był P. Załęski. Efektem naukowym była monografia W. Jakubowski, P. Załęski (red.), *Kirgistan. Problemy kulturowe i społeczno-polityczne*, Biszkek–Warszawa 2011.

i Studiów Społeczno-Prawnych Narodowej Akademii Nauk Republiki Kirgiskiej¹⁶;

- „Organizacja Międzynarodowego Kirgisko-Polskiego Centrum Studiów Euroazjatyckich” (realizacja w latach 2012–2013) – projekt Kirgiskiego Uniwersytetu Państwowego im. I. Arabaeva w Biszkeku¹⁷;
- projekt naukowy Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztor i Biszkeckiego Uniwersytetu Humanistycznego im. K. Karasaeva „Społeczeństwo i Polityka” (realizacja w latach 2012–2018), obejmujący wspólne wydawanie kwartalnika naukowego w formule wielojęzycznej¹⁸ (*International Scientific Project of Pultusk Academy of Humanities named after A. Gieysztor and Bishkek Humanities University named after K. Karasaev*). Wymiernym owocem projektu było wydanie osiemnastu woluminów¹⁹, co sytuuje tę inicjatywę w gronie efektywnych przedsięwzięć naukowych.

Kontynuacja studiów nad Azją Centralną

Wśród publikacji z ostatnich lat należy odnotować m.in. opracowania Piotra Załęskiego, zwłaszcza skupiające się na toczącym

---

¹⁶ Kierownikiem projektu ze strony polskiej był W. Jakubowski. Efektem naukowym była monografia W. Jakubowski, Ł. Zamęcki, P. Załęski (red.), *Nauki o polityce. Wybrane problemy teoretyczno-metodologiczne*, Biszkek–Pułtusk 2013. Przedmowę do pracy napisał dyrektor Instytutu Filozofii i Studiów Społeczno-Prawnych Narodowej Akademii Nauk Republiki Kirgiskiej prof. Osmon Togusakov.

¹⁷ Mimo starań obu stron nie udało się przezwyciężyć problemów finansowych, co skutkowało wyhamowaniem prac placówki.

¹⁸ Publikowano teksty w językach kongresowych, z przewagą j. rosyjskiego i j. angielskiego.

¹⁹ Współmoderatorkami projektu ze strony Uniwersytetu Karasaeva były mgr Gul`majram Moldosanova i dr Elena Breslavskaja.

się dyskursie różnych grup społecznych wokół historii i współczesności państw regionu. W tym kontekście zwraca uwagę publikacja pt. *Władza polityczna w dyskursie nacjonalistów kirgiskich* („Lud” 2015, t. 99), szczególnie w świetle wzrastających w ostatnich latach tendencji nacjonalistycznych w Kirgistanie i innych państwach regionu. Krytyczna analiza tego dyskursu ujawniła, że negatywna opinia transformacji kirgiskiej w kręgach nacjonalistycznych wiąże się nie tylko z typowymi trudnościami transformacyjnymi i towarzyszącymi im patologiami, lecz ma także podłoże historiozoficzne i światopoglądowe. W opinii nacjonalistów model ustrojowy państwa powinien odpowiadać duchowości narodu kirgiskiego, zaś realizowane przez władze reformy są zaprzeczeniem owej duchowości.

Wśród innych publikacji zwraca uwagę artykuł Andrzeja Wierzbickiego pt. *Etnonimia jako polityka w Azji Centralnej (studium – przypadek Kazachstanu)*, dotyczący procesu narodotwórczego w Kazachstanie w kontekście dwóch jego koncepcji narodu – etnokulturowej i politycznej, których zderzenie nastąpiło na początku budowy niepodległej państwowości i ma związek z nazewnictwem obu typów wspólnot – Kazach i Kazachstańczyk. Odpowiedni etnonim odgrywa istotną rolę w procesie państwowotwórczym. Polityczna funkcja etnonimu polega na wskazaniu, o jaką wspólnotę narodową chodzi – ograniczoną do kryteriów etnokulturowych czy też polityczno-obywatelską. To szczególnie istotny problem w państwach wieloetnicznych, które powstały w granicach byłych radzieckich republik związkowych.

W 2011 r. została opublikowana monografia dr. Piotra Załęskiego pt. *Kultura polityczna więzi w Azji Centralnej (przypadek Kirgistanu na tle państw regionu)*. Jest to oryginalna i obszerna, licząca 492 strony praca, napisana w ramach grantu habilitacyjnego przyznanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Podejmuje kwestie fundamentalne z obszaru kultury politycznej, której narracja budowana jest na oryginalnym

modelu nazwanym „kultura polityczna więzi”. Autor weryfikuje tezę, że w Kirgistanie i pozostałych państwach regionu funkcjonuje i przeważa kultura polityczna więzi. Definiuje „kulturę polityczną więzi”, wskazuje na typologie tych więzi i szczegółowo je analizuje odwołując się do bogatych danych empirycznych oraz badań terenowych. Wnika w subtelną i trudno uchwytną naturę tych więzi, zwłaszcza nieformalnych, ukazuje ich podłoże historyczne, tło kulturowe, konteksty etnoregionalne, symbolikę i mechanizmy funkcjonowania. Ujawnia ich rolę w procesach postawotwórczych i zachowaniach politycznych. Charakterystyka bogatego spektrum tych więzi w swojej syntezie kreśli dominujący wzór kultury politycznej w Kirgistanie. Więzi te okazują się naczelną wartością dla lokalnych społeczności, implikują ich postawy i zachowania, rzutują na kształt i funkcjonowanie systemów politycznych²⁰.

W 2011 r. problematyka Azji Centralnej pojawiła się w publikacji wydanej przez Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie²¹.

W 2012 r. odbyło się w INP UW seminarium poświęcone konstytucji i przestrzeganiu praw człowieka w Uzbekistanie. W trakcie dyskusji z udziałem naukowców z Uzbekistanu podjęto decyzję o uruchomieniu wspólnego projektu badań pt. „Polska–Uzbekistan: konstytucja i prawa człowieka”. Projekt pod kierownictwem prof. Tadeusza Bodio i prof. Akmała Saidova był realizowany do 2016 r. przy współpracy z Narodowym Centrum Praw Człowieka w Uzbekistanie i Ambasady Republiki

---

²⁰ Por. także: W. Jakubowski, P. Załęski, *Postawy społeczeństwa Kirgistanu wobec partii politycznych*, [w:] *Kirgistan. Problemy kulturowe i społeczno-polityczne*, red. W. Jakubowski, P. Załęski, Biszkek–Warszawa 2011, s. 395–420.

²¹ W. Jakubowski, *Partie polityczne i organizacje społeczne Turkmenistanu*, [w:] *Oblicza olsztyńskiej politologii*, t. V: *Studia i szkice politologiczne: sprawy międzynarodowe*, red. J. Filipkowski, T. Gajowniczek, B. Kosiba, D. Radziszewska-Szczepaniak, Olsztyn 2011, s. 215–230.

Uzbekistanu w Warszawie. Wyniki badań były prezentowane na cyklicznych seminariach z udziałem studentów. Ich tematyka koncentrowała się wokół uwarunkowań budowy społeczeństwa obywatelskiego w Uzbekistanie oraz polskich doświadczeń w tym zakresie. Wymiernym efektem projektu była m.in. publikacja na temat systemu wyborczego²² oraz udział polskich ekspertów (dr. Adama Marszałka, prof. Stanisława Sulowskiego, prof. Tadeusza Bodio), w wyborach parlamentarnych i prezydenckich w Uzbekistanie, wystąpienia w środkach masowego przekazu Uzbekistanu oceniające przebieg wyborów.

Również w 2012 r., pod kierunkiem Andrzeja Wierzbickiego, był realizowany międzynarodowy program badawczy poświęcony procesom formowania się tożsamości mniejszości etnicznych w państwach Azji Centralnej. Wyniki badań opublikowano w pracy wydanej pod red. naukową Valentyny D. Kurgańskiej, Andrzeja Wierzbickiego i Piotra Załęskiego pt. *Tożsamość, postawy społeczno-polityczne i separatyzmy mniejszości etnicznych na obszarze poradzieckim / Идентичности, социально-политические ориентации и сепаратизмы этнических меньшинств на постсоветском пространстве* (Warszawa 2013, ss. 289).

W 2014 r. została obroniona na Uniwersytecie Warszawskim (pod kierunkiem naukowym W. Jakubowskiego) praca doktorska Eleny Breslavskiej, aktywnej uczestniczki projektów centralnoazjatyckich UW i Akademii Humanistycznej pt. *Tradycja i modernizacja w systemie politycznym Kirgistanu*²³.

---

²² Zob. A. Saidov, *Zakonodatelstwo o wyborach v Uzabekistanie: novejsije tendenciji*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2016, vol. 2 (11); idem, *Konstitucii Rzespubliki Polshi glazami uzbeckogo jurysty*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2014, vol. 6 (41).

²³ Cenne inspiracje naukowe badań dr Eleny Breslavskiej wynikały z uczestnictwa w seminariach prof. Tadeusza Bodio, prof. Andrzeja Wierzbickiego i dr. hab. Piotra Załęskiego, co autorka wielokrotnie podkreślała w czasie obrony doktorskiej promotor.

Z kolejnym roku, w ramach kierowanego przez Piotra Załęskiego projektu naukowego pt. „Tożsamość i pamięć historyczna w Azji Centralnej”, prowadzone były studia nad szerokim spektrum zagadnień związanych z pamięcią historyczną i jej wpływem na procesy państwowotwórcze w Kazachstanie, Kirgistanie i Turkmenistanie. Ich wyniki zostały opublikowane w monografii zbiorowej pod red. naukową Valentyny Kurgańskiej, Andrzeja Wierzbickiego i Piotra Załęskiego pt. *Tożsamość i pamięć historyczna w Azji Centralnej / Идентичность и историческая память в Центральной Азии* (Warszawa 2014, ss. 392) w 5. tomie serii edytorskiej „Kultura i Polityka”.

Spośród najnowszych badań zwraca uwagę opracowanie Tadeusza Bodio przybliżające relacje Unii Europejskiej z państwami Azji Centralnej, opublikowane w ramach grantu „Unia Europejska wobec Azji Środkowej”, przyznany przez Narodowe Centrum Nauki Wydziałowi Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu²⁴. Autor analizuje politykę unijną wobec regionu w ostatnim ćwierćwieczu. Wyjaśnia jej dwutorową specyfikę, poczynając od pierwszych kontaktów dyplomatycznych poprzez negocjacje dotyczące podpisania układów o partnerstwie i współpracy do opracowania i wdrożenia w życie strategii politycznej²⁵. Diagnostuje silne i słabe strony tej polityki. Wskazuje przyczy-

---

²⁴ Zob. T. Bodio, *The origin and main trends of the evolution of the European Union's Policy in Central Asia*, [w:] *European Union and Central Asia. Cooperation in Transition*, red. T. Wallas, R. Fiedler, B. Przybylska-Maszner, Berlin 2018 (w pierwotnej postaci opracowanie ukazało się pod tytułem: *Geneza i ewolucja polityki Unii Europejskiej w państwach Azji Centralnej*, [w:] *Unia Europejska wobec Azji Centralnej. Uwarunkowania międzynarodowe i regionalne*, red. R. Fiedler, T. Wallas, Poznań 2016).

²⁵ Warto odnotować, że dana problematyka była także badana przez Oliwię Piskorską (Katedra Historii Politycznej Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych UW). Zob. O. Piskowska, *Unia Europejska – Azja Centralna: zarys stosunków*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo Edukacyjne” 2012, nr 3 (44).

ny słabej skuteczności polityki unijnej tkwiące m.in. w założeniach konceptualnych strategii, instrumentach jej realizacji, podziale środków pomocowych, monitoringu ich wydatkowania. Zwraca uwagę, że lokalne elity potrafiły świetnie zdyskontować środki pomocowe na rzecz umacniania reżimów autorytarnych. W konkluzjach stwierdza, że przed Unią Europejską stoi wyzwanie przewartościowania i znaczących korekt realizowanej strategii. Tym bardziej, że od 2014 r. obserwuje się jeśli nie odejście, to dystansowanie się państw regionu od orientacji proeuropejskiej z korzyścią konkurencyjnych projektów integracyjnych: Eurazjatyckiej Unii Europejskiej oraz chińskiego – „Azji od Szanghaju do Sanki Petersburga”. Warto odnotować, że powyższy kierunek badań znajduje swoją konkretyzację w prowadzonych w latach 2019–2020 studiach nad relacjami konkretnych państw Azji Centralnej (m.in. Kazachstanem i Uzbekistanem) z Unią Europejską²⁶.

W 2020 r. został oddany do druku obszerny artykuł Tadeusza Bodio pt. *Uzbekistan – państwo w totalnej przebudowie* („Nowa Polityka Wschodnia” 2020, nr 3). W opracowaniu została podjęta próba przybliżenia strategii reform realizowanych w ostatnich trzech latach w Uzbekistanie. Autor koncentruje uwagę na analizie realizacji pięciu priorytetów tej strategii: dialogu władzy ze społeczeństwem, kadrach i systemie zarządzania, gospodarce i sferze socjalnej, bezpieczeństwie oraz polityce zagranicznej. Wiele uwagi poświęca przybliżeniu wizerunku głównego architektem tych reform, którym jest prezydent państwa. Podkreśla, że styl sprawowania władzy, w tym realizacji reform przez Szawkata Mirzijojeva wpisuje się w model przywództwa

---

²⁶ Autor aktualnie realizuje kolejny projekt badawczy poświęcony reformom społeczno-politycznym realizowanym przez Szawkata Mirzijojeva, od 2016 r. prezydenta Uzbekistanu. Warto odnotować, że w grudniu 2019 r. w Ambasada Uzbekistanu zorganizowała „okrągły stół” z udziałem parlamentarzystów poświęcony tym reformom oraz wyborom parlamentarnym.

transformacyjnego. Jest to przywództwo reformatorskie, misyjne, służby narodowo-państwowej na miarę oczekiwań i aspiracji społeczeństwa, ale też obarczone dużym ryzykiem bacząc na warunki startowe przebudowy państwa.

Za istotny element promowania naukowej wiedzy o Azji Centralnej należy uznać wkład zespołu autorskiego P. Załęski, O. Piskowska w przygotowanie monografii *Współczesne systemy rządów* wydanej pod redakcją K.A. Wojtaszczyka, W. Jakubowskiego i P. Załęskiego w 2017 r. w ramach serii „Społeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych”. W rozdziale „Systemy rządów republik postradzieckich” scharakteryzowano problem władzy publicznej w krajach centralnoazjatyckich. Dzięki temu opracowaniu problem państw Azji Centralnej coraz częściej „gości” na egzaminie maturalnym z wiedzy o społeczeństwie.

Kontakty z otoczeniem i pragmatyczne efekty badań

Badania Azji Centralnej mają również swój wymiar pragmatyczny. W ich realizacji uczestniczyło kilkadziesiąt ośrodków naukowych, instytucji i organizacji zagranicznych. Były one prowadzone przy wsparciu najważniejszych instytucji w Polsce i państwach regionu, doceniających ich praktyczne znaczenie. W procesie badań został wykreowany dość skuteczny model współpracy uczonych z ówczesną administracją Prezydenta RP i Ministerstwem Gospodarki. Istotną okazała się zwłaszcza pomoc radców handlowych w Kazachstanie, Kirgistanie, Uzbekistanie i Tadżykistanie, współpraca z regionalnym Biurem ONZ, Akademią OBWE w Biszkeku czy Ośrodka Studiów Wschodnich w Warszawie w pozyskaniu materiałów źródłowych.

Z książek i innych opracowań wydanych w serii edytorskiej, które doczekały się kilkadziesiątu recenzji kraju i zagranicą,

korzystali dyplomaci i biznesmeni. Treści i wnioski wpływające z badań były również wykorzystywane przy przygotowaniach wizyt międzypaństwowych, również przez krajowe izby gospodarczo-przemysłowe w celach szkoleniowych. Z badań programowych korzystało także UNIDO i biura handlowe w opracowaniu przewodników dla biznesu polskiego.

Pragmatyczne walory badań doceniano także w Azji Centralnej, co znalazło swoje odzwierciedlenie w fakcie, że w programie uczestniczyli także prezydenci czterech państw, wysocy urzędnicy i specjaliści najważniejszych instytucji gospodarczych, finansowych i in. Na kanwie badań w państwach ukazało się w mediach masowych państw regionu kilkadziesiąt artykułów promujących osiągnięcia polskiej transformacji, zwłaszcza w sferze nauki, kultury i gospodarki. Program badawczy spotkał się pozytywną oceną oraz wsparciem ze strony międzyrządowych komisji gospodarczych (z Kazachstanem, Kirgistanem, Uzbekistanem i Tadżykistanem) ze wskazaniem na potrzebę ich kontynuacji. Praktycznym wyrazem tego wsparcia było m.in. wprowadzenie stosownych zapisów w sprawie realizacji programu badawczego do dokumentów międzyrządowych. Wychodziły one naprzeciw zgłaszanym postulatami kręgów gospodarczych. Były one ważne, bowiem za nimi kryło się przyzwolenie władz państw regionu dla wspólnych badań.

Prezentacje książek na ogół przebiegały w ramach oficjalnych wizyt międzypaństwowych, na targach, konferencjach i seminariach gospodarczych. Walory pragmatyczne realizowanego programu ujawniały się w promocji wizerunku Polski w Azji Centralnej, współpracy gospodarczej z państwami regionu, kompensacji deficytu wiedzy o regionie i przemianach zachodzących w tej części świata, tworzeniu infrastruktury współpracy naukowej z ośrodkami w regionie.

Badania nad Azją Centralną okazały się ważnym impulsem dla wzrostu zainteresowań transformacją regionu w kręgach

naukowych²⁷. Przekładało się ono na kolejne inicjatywy badawcze w danym obszarze, budowę sieci kontaktów naukowych z ośrodkami w regionie, konferencje, seminaria, wymianą studencką²⁸ czy sygnalizowane uruchomienie na Uniwersytecie Warszawskim kształcenia na kierunku „studia euroazjatyckie”. Przykładem innej inicjatywy jest organizowanie przez Wydawnictwo Adam Marszałek w Toruniu unikalnego w skali światowej Międzynarodowego Kongresu Azjatyckiego, integrującego naukowców polskich i zagranicznych badających przemiany zachodzące w Azji Centralnej²⁹ i szerzej na kontynencie azjatyckim. Materiały z Kongresu są publikowane m.in. w serii „Biblioteka Azji i Pacyfiku” oraz piśmie „Nowa Polityka Wschodnia”. Warto odnotować, że od wielu lat aktywnie

²⁷ Taką opinię o programie badawczym wygłosił m.in. Władysław Sokołowski – ambasador Polski w Kazachstanie w latach 2004–2007, znawca i badacz Azji Centralnej podczas prezentacji w Senacie RP wydanej książki pt. *Od chanatu do Republiki. Historyczne uwarunkowania państwowości Kazachstanu* (Wyższa Szkoła Stosunków Międzynarodowych w Chełmie, 2016). W swoim wystąpieniu wskazując na źródła inspiracji wydania książki m.in. stwierdził: „prof. dr hab. Tadeusz Bodio i jego współpracownicy i współautorzy z Uniwersytetu Warszawskiego: profesorowie Andrzej Wierzbicki, Piotr Załęski oraz Tadeusz Mołdawa, Konstanty Wojtaszczyk stworzyli największą i najbardziej liczącą się w nauce polskiej »kazachstańską« bibliotekę politologiczną. Dzieła warszawskiego ośrodka studiów nad Azją Centralną, wydane w minionych ćwierćwieczu, stały się inspiracją dla innych środowisk akademickich, w tym dla WSSMiKS w Chełmie”. Zob. *O historycznych korzeniach i podstawach państwowości Kazachstanu*, <https://www.swpw.eu/o-historycznych-korzeniach-i-wspolczesnych-podstawach-republiki-kazachstanu/> [dostęp: 24.02.2020].

²⁸ W 2003 r. miała miejsce pierwsza wyprawa naukowa studentów Instytutu Nauk Politycznych do państw Azji Centralnej. Studenci odwiedzili wiele uniwersytetów, nawiązali kontakty z Polonią, prowadzili badania terenowe.

²⁹ Warto odnotować, że w 2005 r. kierujący programem badawczym Tadeusz Bodio zgłosił inicjatywę utworzenia Europejskiego Centrum Badań nad Azją Centralną, które miało pełnić funkcje kreatywne i koordynacyjne na rzecz rozwoju współpracy naukowej z państwami regionu. Można uznać, że w pewnym sensie Kongres Azjatycki stanowi materializację tej inicjatywy. W naszej ocenie aktywność Wydawnictwa Adam Marszałek jest obecnie kluczowa w rozwoju i popularyzacji badań nad Azją Centralną w Polsce.

uczestniczymy w projekcie o tematyce azjatyckiej kierowanym przez prof. Joannę Marszałek-Kawę, prezentując własne wyniki badań. W 2020 r. zostanie zorganizowana jego kolejna, siódma edycja Kongresu, na którym odbędzie się m.in. seminarium poświęcone modelom patriotyzmu w państwach regionu.

Bibliografia

- Bodio T., *Kirgistan: powstanie narodowe czy pucz klanów?*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2005, nr 1 (2).
- Bodio T., *Paradoksy polityki posttotalitarnej (na przykładzie Azji Centralnej)*, [w:] *Paradoksy polityki*, red. M. Karwat, Warszawa 2007.
- Bodio T., *The origin and main trends of the evolution of the European Union's Policy in Central Asia*, [w:] *European Union and Central Asia. Cooperation in Transition*, red. T. Wallas, R. Fiedler, B. Przybylska-Maszner, Berlin 2018.
- Bodio T., *Układy klanowe jako mechanizm polityki (na przykładzie państw Azji Centralnej)*, [w:] *Metafory polityki 3*, red. B. Kaczmarek, Warszawa 2005.
- Bodio T., *Z badań nad transformacją systemową w państwach Azji Centralnej*, „Studia Politologiczne” 2008, vol. 12.
- Bodio T. (red.), *Kirgistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2004.
- Bodio T. (red.), *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Warszawa 2010.
- Bodio T. (red.), *Tadżykistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2002.
- Bodio T. (red.), *Turkmenistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2005.
- Bodio T. (red.), *Uzbekistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2001.

- Bodio T., Jakubowski W., *Z problematyki badań nad przywództwem i elitami w krajach WNP*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, t. 2, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Warszawa 2010.
- Bodio T., Jakubowski W. (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Warszawa 2010.
- Bodio T., Jakubowski W., Wierzbicki A. (red.), *Transformacja społeczeństwa i władzy postradzieckiej Azji Centralnej. Studia i rozprawy*, „Społeczeństwo i Polityka” 2008, nr 10.
- Bodio T., Jakubowski W., Załęski P., *Współczesne polskie badania nad Azją Centralną*, [w:] *Azja Centralna. Problemy historii i współczesności. Centralna Azja. Problemy historii i współczesności*, red. T. Bodio, W. Jakubowski, P. Załęski, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2007, nr 2–4.
- Bodio T., Jakubowski W., Załęski P. (red.), *Azja Centralna. Problemy historii i współczesności. Centralna Azja. Problemy historii i współczesności*, red. T. Bodio, W. Jakubowski, P. Załęski, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2007, nr 2–4.
- Bodio T., Mołdawa T., *Constitutional Reforms in Central Asian States*, Warszawa 2009.
- Bodio T., Mołdawa T., *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, Warszawa 2007.
- Bodio T., Wierzbicki A., Załęski P. (red.), *Problemy transformacji, integracji i bezpieczeństwa państw Azji Centralnej*, vol. 12, Warszawa 2008.
- Bodio T., Wojtaszczyk T. (red.), *Kazachstan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2000.
- Bodio T., Załęski P., *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – Modernizacja – Etnopolityka*, Warszawa 2008.
- Grochmaliski P., *Kazachstan. Studium politologiczne*, Toruń 2006.
- Jakubowski W., *Partie polityczne i organizacje społeczne Turk-*

- menistanu*, [w:] *Oblicza olsztyńskiej politologii*, t. V: *Studia i szkice politologiczne: Sprawy międzynarodowe*, red. J. Filipkowski, T. Gajowniczek, B. Kosiba, D. Radziszewska-Szczepaniak, Olsztyn 2011.
- Jakubowski W., Załęski P., *Postawy społeczeństwa Kirgistanu wobec partii politycznych*, [w:] *Kirgistan, Problemy kulturowe i społeczno-polityczne*, red. W. Jakubowski, P. Załęski, Biszkek–Warszawa 2011.
- Jakubowski W., Załęski P. (red.), *Kirgistan, Problemy kulturowe i społeczno-polityczne*, Biszkek–Warszawa 2011.
- Jakubowski W., Zamecki Ł., Załęski P. (red.), *Nauki o polityce. Wybrane problemy teoretyczno-metodologiczne*, Biszkek–Pułtusk 2013.
- Karimow I., *Uzbekistan na progu XXI wieku*, red. nauk. wyd. polskiego T. Bodio, Warszawa 2000.
- Kozłowski K., *Rewolucja Tulipanów w Kirgistanie. Geneza – przebieg – następstwa*, Warszawa 2009.
- Kurgańska V., Wierzbicki A., Załęski P., *Tożsamość, postawy społeczno-polityczne i separatyzmu mniejszości etnicznych na obszarze poradzieckim / Идентичности, социально-политические ориентации и сепаратизмы этнических меньшинств на постсоветском пространстве*, Warszawa 2013.
- Kurgańska V., Wierzbicki A., Załęski P. (red.), *Tożsamość i pamięć historyczna w Azji Centralnej / Идентичность и историческая память в Центральной Азии*, Warszawa 2014.
- Lamulin N., *Istoriâ Kazachstana i Centralnoj Azii v mirovoj orientalististike (k 550-letiu Kazachskogo chanstva)*, Astana 2015.
- Nazarbajew N., *Kazachstańska droga*, red. nauk. wyd. polskiego T. Bodio, A. Wierzbicki, P. Załęski, Warszawa–Astana 2007.

- Nazarbajew N., *U progu XXI wieku*, Warszawa 1997.
- Nazarbajew N., *Бейбітшілік – бар жаскылыққа балама бола алатын сөз (Pokój – słowo, które określa wszystko)*, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Peplin 2000.
- Pirimkulov Sz., *Сургун қилинган поляк фуқаролари Ўзбекистонда (1941–1946)*, Taszkent 2006.
- Piskowska O., *Unia Europejska – Azja Centralna: zarys stosunków*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2012, nr 3 (44).
- Put' v Aziû. Beseda c profesorom Tadeuszem Bodio* (Przemysław Deres), „Nowa Polska” 2003, nr 5 (42).
- Redo S., *Zwalczanie przestępczości zorganizowanej w Azji Centralnej*, Warszawa 1977.
- Saidov A., *Konstitucii Rzespubliki Polszi gładzami uzbeckogo jurysty*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2014, nr 1 (6).
- Saidov A., *Zakonodatielstwo o wyborach v Uzabekistanie: nowejsije tendenciji*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2016, nr 2 (11).
- Sokołowski W., *Od chanatu do Republiki. Historyczne uwarunkowania państwowości Kazachstanu*, Chełm 2016.
- Wierzbicki A., *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008.
- Wierzbicki A., Załęski P., *Trybalizm a władza w Azji Centralnej*, Pułtusk 2008.
- Załęski P., *Elity władzy politycznej Kazachstanu*, Warszawa 2006.
- Załęski P., *Kultura polityczna więzi w Azji Centralnej (przypadek Kirgistanu na tle państw regionu)*, Warszawa 2011.
- Załęski P., *Władza polityczna w dyskursie nacjonalistów kirgiskich*, „Lud” 2015, t. 99.

Abstrakt

W opracowaniu zaprezentowano cele, zadania, organizację, ważniejsze etapy realizacji międzynarodowego programu badań nad transformacją w państwach Azji Centralnej. Badania były prowadzone od 1997 r. przez zespół politologów z Uniwersytetu Warszawskiego we współpracy z przedstawicielami innych uczelni w kraju i za granicą.

Słowa kluczowe: program badawczy, Azja Centralna, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan, transformacja polityczna, tradycja polityczna, modernizacja polityczna, etnopolityka, rewolucje aksamitne, postkomunizm

Abstract

The paper presents the goals, tasks, organization, and milestones of the international research program on systemic transformation in Central Asia. The research has been conducted since 1997 by a team of political scientists from the University of Warsaw in cooperation with representatives of other universities in Poland and abroad.

Keywords: research program, Central Asia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, political transformation, political tradition, political modernization, ethnopolitics, color revolutions, post-communism

Jakub Potulski

Uniwersytet Gdański

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4139-5590>

***One Road One Belt Initiative* a amerykańska strategia wobec Azji Środkowej**

Wstęp

Chińska Republika Ludowa jest państwem, które ze względu na swój szybki rozwój ekonomiczny, a także rosnący potencjał militarny i technologiczny otwarcie aspiruje do grona światowych liderów. Władze chińskie nie kryją swoich ambicji i podkreślają, że ich kraj powinien aktywnie uczestniczyć w kształtowaniu globalnego ładu i dbać o to, aby był on zgodny z chińskimi interesami i chińską wizją świata. W 2014 r. przewodniczący Chin Xi Jinping w swoim przemówieniu wezwał chińskich dyplomatów do opracowania strategii dyplomatycznej odpowiadającej roli Chin jako ważnego państwa, podkreślając przy tym, że Chiny muszą prowadzić dyplomację zgodną z chińską wizją świata¹.

Stopniowy wzrost gospodarczego i politycznego znaczenia Chin w świecie jest przede wszystkim efektem współczesnych tendencji rozwojowych światowej produkcji przemysłowej, a zwłaszcza systematycznego przenoszenia tego rodzaju działalności gospodarczej z państw wysoko rozwiniętych do

---

¹ M.D. Swaine, *Xi Jinping's address to the Central Conference on Work Relating to Foreign Affairs: Assessing and Advancing Major-Power Diplomacy with Chinese Characteristic*, „China Leadership Monitor” 2015, nr 46, s. 5, www.hoover.org/sites/default/files/clm46ms.pdf [dostęp: 20.04.2019].

państw rozwijających się. Od 1953 r. do 2012 r. udział państw wysoko rozwiniętych w światowej produkcji przemysłowej zmniejszył się z ok. 95% do 65%. W tym samym czasie państwa rozwijające się ponad siedmiokrotnie zwiększyły swój udział w produkcji przemysłowej świata, z niecałych 5% w 1953 r. do 35% w 2012 r. Ułatwienia w przepływach kapitału w skali całego globu, duża dostępność środków finansowych, liberalizacja handlu, reformy gospodarcze w państwach rozwijających się spowodowały, że państwo rozwijające się, przede wszystkim z Azji Wschodniej i Pacyfiku, zostały włączone do globalnych łańcuchów wartości i sieci produkcji, co ułatwiło transfer technologii i zapewniło dostęp do rynków zbytu².

Chiny stały się jednym z największych beneficjentów zmian zachodzących w strukturze globalnej produkcji przemysłowej. Państwo to wprowadziło na początku lat 80. XX w. politykę liberalizacji gospodarczej i otwarcia na świat. Polityka gospodarcza władz chińskich okazała się ogromnym sukcesem. O ile światowa produkcja przemysłowa w latach 1990–2010 rosła w średnim rocznym tempie 2,8%, o tyle w latach 1992–2012 średni roczny wzrost produkcji przemysłowej wynosił powyżej 11%³. Szybki wzrost gospodarczy uczynił z Chin jeden z najważniejszych hubów światowego przemysłu i biznesu⁴, pozostają one jednym z liderów gospodarczych świata utrzymując wysokie tempo wzrostu gospodarczego. Wraz z wzrastającą rolą Chin w globalnej gospodarce, zaczęły także rosnąć ambicje przywódców, którzy chcą wzmocnienia pozycji międzynarodowej państwa. Rodzi to pytania o przyszłe miejsce i rolę Chin w globalnym systemie relacji gospodarczo-politycznych.

---

² A. Wróbel, *Geografia ekonomiczna. Międzynarodowe struktury produkcji i wymiany*, Warszawa 2016, s. 179.

³ Ibidem.

⁴ Por. J. Paul, *The rise of China: what, when, where and why?*, „The International Trade Journal”, marzec 2016, s. 1–17.

Znaczenie chińskiego rozwoju na strukturę stosunków międzynarodowych jest przedmiotem zainteresowań badawczych co najmniej od czasów upadku Związku Radzieckiego. Zakończenie zimnej wojny i rozpad jednego z supermocarstw spowodował, że zaczęto poszukiwać odpowiedzi na pytanie jak będzie wyglądał porządek międzynarodowy w XXI w. Już na początku lat 90. Samuel Huntington pisał, że jednym z najważniejszych wydarzeń na świecie w drugiej połowie XX w. będzie gospodarczy rozwój Azji Wschodniej, który zmieni układ sił między Azją a Zachodem, zwłaszcza zaś Stanami Zjednoczonymi. W miarę odnoszenia kolejnych sukcesów gospodarczych Azjaci zaczęli podkreślać odrębność swojej kultury i głosić wyższość swojego systemu wartości i stylu życia w porównaniu z Zachodem i innymi państwami świata. Państwa azjatyckie w coraz mniejszym stopniu skłonne są ulegać żądaniom Stanów Zjednoczonych, potrafią stawiać coraz silniejszy opór naciskom ze strony USA i innych krajów zachodnich⁵. Od tego czasu pojawiła się olbrzymia ilość prac naukowych i publicystki poświęcona próbie zrozumienia wpływu, jaki będzie miał rozwój Chin dla międzynarodowych stosunków politycznych. Pytanie, w jaki sposób wzrost potęgi chińskiej wpłynie na politykę zagraniczną tego państwa oraz na charakter relacji międzynarodowych znajduje się w centrum zainteresowań badaczy stosunków międzynarodowych.

Opracowanie poświęcone jest analizie regionu Azji Środkowej w kontekście rywalizacji chińsko-amerykańskiej. Porównane zostaną chińska i amerykańska strategia wobec regionu tak, aby można było wskazać na istniejące sprzeczności interesów i ewentualne punkty sporne. Wybór Azji Środkowej jako obszaru analizy związany jest z ogłoszeniem przez Chiny inicjatywy *One Belt One Road* (OBOR), która stała się

---

⁵ S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003, s. 161–163.

jednym z elementów strategii międzynarodowej tego państwa. W artykule przyjęto perspektywę realistyczną ze względu na fakt, iż jest to obecnie dominujący sposób opisywania relacji międzynarodowych. Przy czym należy podkreślić, że podejście realistyczne nie jest jedynym uprawnionym i prezentuje dość uproszczoną wizję świata.

Oceny dotyczące skutków wzrastającej roli Chin w świecie nie są jednoznaczne i w dużym stopniu zależą od przyjętej wizji stosunków międzynarodowych. Można wyróżnić dwa podstawowe sposoby myślenia: realizm i liberalizm. Dla realistów wzrost potęgi chińskiej oznacza zagrożenie dla pozostałych państw. W realistycznej wizji świata państwa konkurują ze sobą, starając się realizować swoje własne interesy. W takim ujęciu rosnąca potęga chińska powoduje, że kraj ten zdecydowanie bardziej asertywnie będzie artykułował i bronił swoich interesów, co zmusi Stany Zjednoczone i pozostałe państwa do reakcji na chińskie ambicje. Może to prowadzić do nowej „zimnej wojny” lub też nawet do nowej „wojny hegemonicznej” o dominację w świecie⁶. W liberalnej wizji świata chiński wzrost gospodarczy stanowi szansę dla międzynarodowej wspólnoty na ograniczenie biedy i budowę bardziej zrównoważonego środowiska międzynarodowego, w którym państwa rozwijające się będą miały możliwość rozwoju społeczno-ekonomicznego. Jak zwraca uwagę część publicystów współczesny system międzynarodowy został ukształtowany przez procesy globalizacji, a tym samym globalizacja (integracja rynków, finansów i społeczeństw) zastąpiła zimną wojnę⁷. W odróżnie-

---

⁶ Por. Ch. Glaser, *Will China's rise lead to war?: Why realism does not mean pessimism*, „Foreign Affairs”, marzec/kwiecień 2011, nr 90 (2), s. 80–91; D. Lemke, S. Warner, *Power parity, commitment to change and war*, „International Studies Quarterly” 1996, nr 40 (2), s. 235–260.

⁷ Por. T.L. Friedman, *DOScapital*, „Foreign Policy” 1999, nr 116, s. 110–116; idem, *Lexus i drzewo oliwne. Zrozumieć globalizację*, Poznań 2001.

niu od Niemiec na przełomie XIX i XX w. i Japonii w połowie XX w. Chiny nie stanowią zagrożenia dla międzynarodowego pokoju. Starają się one współpracować z międzynarodowymi instytucjami (ONZ, MFW, Bank Światowy) tak, aby zintegrować państwo ze wspólnotą międzynarodową⁸.

W odróżnieniu od lat 90. XX w. współczesny dyskurs dotyczący sytuacji międzynarodowej został zdominowany przez realizm, co narzuca pewne ramy myślenia o środowisku międzynarodowym i sposoby reagowania na działania pozostałych podmiotów. Takie podejście do problematyki relacji chińsko-amerykańskich w największym stopniu wpływa dziś na sposób ich postrzegania. Świat społeczny jest tworzony przez ludzi i ich działania. Skoro ludzie konstruują „przestrzeń społeczną” swoimi działaniami, to sposób naszego rozumienia świata będzie decydował o naszych działaniach. Przyszłość polityki międzynarodowej w dużym stopniu będzie zależała od tego, w jaki sposób Chiny będą starały się budować swoją nową tożsamość międzynarodową w relacjach z USA i innymi potęgami, a także w jaki sposób pozostali aktorzy środowiska międzynarodowego będą reagować na chińską samoidentyfikację⁹. Zgodnie z dominującymi obecnie ocenami Chiny i Stany Zjednoczone są „skazane” na rywalizację o dominację w świecie¹⁰.

---

⁸ S. Breslin, *Understanding China's regional rise: interpretations, identities and implications*, „International Affairs” 2009, nr 85 (4), s. 817–835; J. Ye, *Will China be treat to its neighbours and the world in the twenty first century?*, „Ritsumeikan University Annual Review International Studies” 2002, vol. 1, s. 55–68; H. Yee, I. Storey (red.) *China's rise: threat or opportunity*, New York 2010, s. 338.

⁹ Por. D.W. Larson, *Will China will be a new type of Great Power?*, „The Chinese Journal of International Relations” 2015, nr 8 (4), s. 323–348.

¹⁰ Por. J. Tellis, *U.S-China relations in a realist world*, [w:] *Tangled Titans: the United States and China*, red. D. Shambaugh, Lanham 2013, s. 75–102.

Rywalizacja chińsko-amerykańska – *casus* Azji Środkowej

Patrząc na relacje międzynarodowe z perspektywy realistycznej można przyjąć, że rosnąca ekonomiczna siła gospodarcza i polityczna Chin stanowi wyzwanie dla globalnej dominacji państw Zachodu. Modernizacja napędzana przez przełom naukowo-technologiczny jakim była rewolucja przemysłowa zapewniła państwom Zachodu dominację w skali całego globu. Państwa te skolonizowały lub uzależniły od siebie rozległe obszary w Afryce, Azji i Ameryce Łacińskiej.

Dzięki swojemu potencjałowi ekonomicznemu i demograficznemu państwa Azji stały się realną siłą w ramach środowiska międzynarodowego, zdolną do rywalizacji z dominującą jak do tej pory cywilizacją zachodnią, co skłania rządy tych państw do stawiania coraz większych wymagań w stosunkach z innymi państwami. Przekonanie o znaczącej roli regionu Azji i Pacyfiku stało się jednym z podstawowych założeń przy analizach dotyczących porządku międzynarodowego w XXI w. Uważa się, że najważniejszą geopolityczną zmianą, jaka zachodzi we współczesnym świecie, jest przesunięcie się polityczno-ekonomicznego centrum świata z północnego Atlantyku w kierunku Azji i Pacyfiku. Analizując ewolucję współczesnego ładu międzynarodowego wskazuje się, że przez prawie 500 lat centrum siły i światowej gospodarki znajdowało się na Zachodzie, początkowo w regionie basenu Morza Śródziemnego, następnie przesunęło się ku Europie Północnej, by wreszcie przemieścić się poprzez Ocean Atlantycki do Ameryki Północnej. XX w. był „wiekiem Oceanu Atlantyckiego”, ale zakłada się, że XXI w. będzie już „wiekiem Oceanu Spokojnego”, gdyż światowe centrum siły politycznej i gospodarczej przesuwa się z Zachodu na Wschód. W XXI w. gospodarczą „lokomotywą”

dla całego świata stanie się Azja będąca najbardziej dynamicznie rozwijającym się regionem świata. Wielka przestrzenna transformacja epoki pozimnowojennej związana jest przede wszystkim z przesunięciem się światowego „centrum siły” w kierunku Azji oraz zmianą geopolitycznej i geoeconomicznej mapy świata.

Teza o rosnących ambicjach państw azjatyckich opiera się nie tylko na wskaźnikach ekonomicznych, ale także na analizie polityki zagranicznej takich państw, jak np. Chiny. Przywódcy ChRL otwarcie dążą do rozszerzania relacji ze wszystkimi obszarami świata, przede wszystkim zaś z rozwijającymi się państwami Afryki, Ameryki Łacińskiej, Azji Południowo-Wschodniej i Bliskiego Wschodu. Władze w Pekinie dążą do zacieśniania stosunków z państwami rozwijającymi się inwestując w infrastrukturę, sponsorując programy regionalnej integracji gospodarczej, podkreślając pokojowy charakter Organizacji Narodów Zjednoczonych, uczestnicząc w operacjach humanitarnych, udzielając pożyczek, rozwijając programy wymiany gospodarczej i kulturalnej oraz wykorzystując wpływy chińskiej dyplomacji. Instrumenty chińskiego *soft-power* można podzielić na pięć głównych grup: inwestycje infrastrukturalne, programy wymiany, dyplomację publiczną, pomoc humanitarną oraz uczestnictwo w wielostronnych organizacjach.

Od czasu zakończenia zimnej wojny wielu ludzi w Stanach Zjednoczonych, polityków, analityków, publicystów, przedstawiceli administracji rządowej zaangażowało się w debatę dotyczącą Chin. Bezpośrednio po upadku ZSRR dyskutowano czy Chiny wciąż są znaczącym partnerem dla USA i skoro Waszyngton okazał się zwycięzcą w zimnej wojnie czy też wciąż przykładać tak wielką wagę do relacji chińsko-amerykańskich. Szybki wzrost gospodarczy Chin i jego spodziewane konsekwencje spowodowały, że coraz powszechniej zaczęto uważać, że są one jedynym państwem, które może zagrozić ame-

rykańskiej pozycji w świecie i w przyszłości zająć miejsce USA w globalnych relacjach. Dlatego też relacje chińsko-amerykańskie urosły do rangi jednego z najważniejszych obszarów amerykańskiej polityki zagranicznej. Podstawowym zagadnieniem stało się określenie wzajemnych relacji i politycznej strategii wobec Chin.

To czy Chiny są traktowane jako wyzwanie, czy też jako partner w relacjach międzynarodowych w dużym stopniu zależy od przyjętej koncepcji „wielkiej strategii” USA po zimnej wojnie. Oznacza to, że relacje chińsko-amerykańskie zależą od tego w jaki sposób Waszyngton postrzega swoją rolę w strukturze stosunków międzynarodowych. Jeżeli przedstawiciele USA uznają, że po zimnej wojnie ukształtował się świat wielobiegunowy z globalną gospodarką, to Chiny będą postrzegane raczej jako partner do współpracy. Jeżeli natomiast długofalowym celem amerykańskim jest zachowanie swojego miejsca jako samodzielnego supermocarstwa bez uwzględnienia ambicji innych państw, to chińskie roszczenia będą traktowane jako zagrożenie, któremu należy się przeciwstawić.

Od 1945 r. USA były główną potęgą świata. Gospodarka tego państwa była bardziej zaawansowana niż radziecka i stopniowo coraz mocniej widoczna była przewaga militarna i technologiczna. Po drugiej wojnie światowej to USA były głównym inicjatorem kształtowania międzynarodowych struktur gospodarczych, finansowych, politycznych i militarnych. ONZ, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Bank Światowy, NATO były dowodem amerykańskiej potęgi i możliwości działania. Upadek Związku Radzieckiego zwiększył pozycję USA na świecie. Z międzynarodowej struktury zniknął główny przeciwnik, a Stany Zjednoczone stały się jedynym supermocarstwem. Większość państw, które do tej pory były w sferze oddziaływań ZSRR zwróciło się w kierunku Stanów Zjednoczonych licząc na pomoc finansową w przeprowadzeniu reform gospodar-

czych. Dolar stał się podstawową walutą światową absolutnie dominującą jako podstawowa jednostka transakcji międzynarodowych.

Pomimo niekwestionowanej pozycji mocarstwowej USA stanęły w obliczu wzrastających wpływów chińskich we wschodniej, południowej i zachodniej Azji, a także w Afryce i Ameryce Łacińskiej. Politycy w Waszyngtonie zostali zaskoczeni rosnącymi wpływami Chin, które wykorzystując pokojowe instrumenty współpracy gospodarczej i wspierania inwestycji zaczęły odgrywać coraz większą rolę w świecie. Po upadku ZSRR politycy w Waszyngtonie uważali rozwój gospodarczy Chin za zjawisko „naturalne”, które w niczym nie powinno zagrażać pozycji USA. Na początku lat 90. XX w. Zbigniew Brzeziński pisał, że w długookresowej perspektywie chiński wzrost gospodarczy jest nie do utrzymania. Co więcej, wraz z bogaceniem się społeczeństwa będzie wzrastała presja na chińskie władze ze strony obywateli domagających się demokratyzacji życia społeczno-politycznego. Tym samym będą wybuchały cykliczne kryzysy i protesty społeczne, podobne do tych na Placu Tienanmen, podważając pozycję władz w Pekinie. Tym samym USA nie powinny odstępować od swojej „wielkiej strategii”, jaką powinno być utrzymanie hegemonii w świecie i stopniowa jej insytywacja¹¹.

Wydaje się, że poglądy Brzezińskiego odzwierciedlały przekonanie większości amerykańskich elit politycznych. Tymczasem władze w Pekinie, ściśle współpracując z państwami rozwijającymi się i zapewniając im wsparcie finansowo-inwestycyjne, zaczęły budować sieć globalnych powiązań. Nadzieje na powtarzające się wewnętrzne kryzysy społeczno-polityczne w Chinach się nie spełniły, a amerykańscy politycy poczuli się zagrożeni wzrastającymi wpływami Pekinu w świecie. Amery-

---

¹¹ Por. Z. Brzeziński, *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998, s. 229.

kańska strategia wobec Chin na przełomie XX i XXI w. opierała się przede wszystkim na działaniach na rzecz włączenia Chin do sieci globalnych powiązań i instytucji tworzonych przez Stany Zjednoczone. Wraz ze wzrostem międzynarodowego znaczenia Chin strategia ta zaczęła być postrzegana jako coraz bardziej nieskuteczna. Konieczne stało się wypracowanie nowej koncepcji polityki zagranicznej uwzględniającej rosnące ambicje władz Państwa Środka. Zwrócono uwagę na konieczność „powstrzymywania” chińskiej ambicji i ograniczenia ich działań.

Wzrost ambicji i możliwości działania Chin spowodował, że za czasów prezydentury Baracka Obamy w polityce zagranicznej USA nastąpił interesujący zwrot w kierunku Azji. Od 2010 r. USA dają wyraźnie do zrozumienia, iż region Azji i Pacyfiku staje się dla ich polityki zewnętrznej obszarem szczególnie ważnym i będą go traktować priorytetowo. Symbolem tej zmiany w polityce i strategii amerykańskiej stał się wydrukowany w czasopiśmie „Foreign Policy” artykuł sekretarza stanu w administracji Baracka Obamy, Hillary Clinton zatytułowany *Americas’s Pacific Century*, w którym zadeklarowała, że geopolityczna przyszłość świata będzie rozstrzygała się Azji, nie w Afganistanie, nie w Iraku, ale właśnie w Azji i dlatego też Amerykanie, aby bronić swojej pozycji muszą być obecni w centrum wydarzeń, gdyż Azja jest kluczowym regionem dla amerykańskiej przyszłości. Zwróciła uwagę, że USA, ze względu na swoją unikalną geografę, są zarówno mocarstwem atlantyckim, jak i pacyficznym. Amerykanie dumni są ze swoich europejskich sojuszników i są wdzięczni za wszystko co im oni ofiarowali, ale amerykański interes na obecnym etapie rozwoju środowiska międzynarodowego wymaga budowy sieci sojuszków, podobnej do tej co w rejonie północnego Atlantyku, na obszarze Azji i Pacyfiku. Sekretarz stanu otwarcie napisała, że państwa regionu Azji i Pacyfiku chętnie oczekują amerykańskiego zaangażowania ekonomicznego i politycznego

w regionie i widzą w USA naturalnego lidera. Clinton zwracała uwagę, że do roli kluczowej w państwie regionu USA predestynuje fakt, że są jedyną siłą w regionie posiadającą silną sieć sojuszy, a jednocześnie nieroszczącą sobie żadnych pretensji terytorialnych, a więc mogą być neutralnym rozjemcą w sporach. Stany Zjednoczone, ze względu na swoją siłę ekonomiczną, są w stanie zintegrować miliardy osób zamieszkujących region z gospodarką światową, przyczyniając się do wzrostu poziomu życia i szybkiej modernizacji regionu. Deklaracja Hilary Clinton oznaczała wyraźną zmianę w amerykańskiej strategii. Priorytetem przestał być Bliski Wschód, a stał się nim region Azji i Pacyfiku. Sekretarz stanu zadeklarowała zwiększenie zaangażowania USA w regionie i budowy sieci sojuszu w oparciu o istniejące już porozumienia dwustronne z Australią, Filipinami, Japonią, Koreą Południową i Tajlandią. Podkreślała, że w najbliższej przyszłości amerykańska polityka w regionie Azji i Pacyfiku będzie wyznacza według sześciu kluczowych spraw: wzmocnienia bilateralnych porozumień odnośnie bezpieczeństwa regionalnego, intensyfikacji roboczych kontaktów ze wschodzącymi potęgami, w tym z Chinami, zaangażowania się w prace regionalnych multilateralnych instytucji, rozszerzenia wymiany handlowej i inwestycji, zapewnienia szeroko zakrojonej obecności wojskowej w regionie oraz aktywizacji działań na rzecz przestrzegania praw i wolności obywatelskich. Szczególnie mocno Clinton podkreśliła, że obok oczywistej konieczności rozwijania bilateralnych stosunków z Chinami w amerykańskim interesie leży wspieranie regionalnej multilateralnej współpracy, a szczególności takich inicjatyw, jak ASEAN i APEC, które są najlepszym instrumentem do zapewnienia bezpieczeństwa w regionie i dlatego też Amerykanie będą wspierali państwa zaangażowane w budowę multilateralnych instytucji politycznych i ekonomicznych¹².

¹² Por. H. Clinton, *America's Pacific Century*, „Foreign Policy” 2011, nr 189, s. 56–63.

Wraz z objęciem urzędu prezydenckiego przez Donalda Trumpa relacje USA–Chiny zaczęto postrzegać wyraźnie w kategoriach hobbsowskiej rywalizacji. Doradcy prezydenta odpowiedzialni za przygotowania narodowej strategii bezpieczeństwa (*National Security Strategy*) bardzo wyraźnie stwierdzają, że rośnie rywalizacja międzynarodowa, a dotychczasowa taktyka włączania innych państw do globalnego systemu powiązań w celu uczynienia z nich lojalnych i uczciwych partnerów zawodła. W związku z tym musi nastąpić zmiana taktyki, a Stany Zjednoczone w celu obrony swoich interesów muszą podjąć bardziej zdecydowane działania mające na celu powstrzymanie ambicji takich krajów, jak Chiny dążących do rewizji dotychczasowego porządku i ograniczenia roli USA w świecie¹³. Symbolem nowej strategii stała eskalacja wojny handlowej pomiędzy USA a Chinami zapoczątkowana przez administrację Donalda Trumpa.

Zmiana strategii USA spowodowała zwiększone zainteresowanie analityków konsekwencjami amerykańsko–chińskiej rywalizacji gospodarczo–politycznej. Zwrócono także większą uwagę na Azję Środkową, która może stać się jednym z tych regionów, w którym dojdzie do zderzenia się globalnych interesów Chin i USA. Azja Środkowa oferuje szereg ekonomiczno–politycznych możliwości dla mocarstwa, które zdobędzie w regionie dominujące wpływy. Począwszy od dużej ilości surowców naturalnych (w tym surowców energetycznych, ale także uranu i tzw. metali ziem rzadkich), korzystne warunki wymiany handlowej i kontrolę nad szlakami transportowymi. W poszukiwaniu nowego miejsca Azji Środkowej w globalnym ładzie USA, Chiny oraz Rosja starają się, aby sytuacja w regionie kształtowała się zgodnie z ich wizją i interesami. Azja Środkowa znajduje się obecnie w centrum dwóch inicjatyw po-

---

¹³ Por. *National Security Strategy of the United States of America*, grudzień 2017, s. 68, www.whitehouse.gov [dostęp: 20.04.2019].

lityczno-gospodarczych: rosyjskiej Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej oraz chińskiej inicjatywy *One Road One Belt*. Obydwa te projekty kolidują z długofalowymi interesami gospodarczymi USA. Stąd też interesującym aspektem relacji międzynarodowych jest amerykańska reakcja na projekty rosyjskie i chińskie. W przypadku Federacji Rosyjskiej wszystkie jej inicjatywy są traktowane jako próba odbudowy radzieckiej strefy wpływów, a konflikt na Ukrainie obrazuje w jaki sposób powstrzymywane są ambicje Moskwy. Pojawia się pytanie czy taka taktyka może być stosowana wobec Chin, które dysponują znacznie większymi możliwościami działania niż Federacja Rosyjska.

Chińska strategia wobec Azji Środkowej – *One Belt One Road Initiative*

Azja Środkowa stanowi region bliski Chinom geograficznie, ekonomicznie i politycznie. Władze w Pekinie nie kryją, że ich strategicznym zamiarem jest zwiększenie wpływów w przylegających obszarach Azji Środkowej i Azji Południowo-Wschodniej uznawanych za historyczną strefę wpływów chińskiej cywilizacji. Z ich perspektywy Azja Środkowa stanowi ważny element chińskiej historii i tradycyjną sferę oddziaływania. Chińskie relacje z Azją Środkową mają wielowiekową historię sięgającą głębokiej starożytności. Oba regiony przez wiele wieków były połączone dzięki rywalizacji i wojnom, istnieniu szlaków handlowych, związkom religijnym i etnicznym. Od II w. p.n.e. do ok. XV w. istniał słynny szlak handlowy określany mianem „Jedwabnego Szlaku”, który prowadził od Chin przez Azję Środkową do Europy, łącząc te przestrzenie wzajemnymi interesami i wymianą handlową. W przypadku Chin postrzeganie Azji Środkowej, interesy, polityka i strategia wobec regionu zmieniają się w ostatnich dekadach i wciąż ewoluują. Zmia-

na sytuacji międzynarodowej spowodowana upadkiem ZSRR, zmiana pozycji Chińskiej Republiki Ludowej na arenie międzynarodowej związana z gwałtownym rozwojem gospodarczym, nowe wyzwania z zakresu bezpieczeństwa i gospodarki, to wszystko spowodowało, iż władze chińskie musiały wypracować zupełnie nowe podejście do relacji ze swoimi wschodnimi sąsiadami.

Większość badaczy podziela pogląd, że główne interesy Chin w regionie to bezpieczeństwo, relacje gospodarcze i energetyka¹⁴. Współczesne strategiczne interesy Chin w regionie związane są takimi elementami, jak: 1. uzyskanie możliwości uczestnictwa w eksploatacji środkowoazjatyckich złóż surowców energetycznych; 2. zmiana kierunków eksportu surowców środkowoazjatyckich z zachodu na wschód; 3. zabezpieczenie obecności wojskowej w regionie, aby przeciwdziałać aktywności separatystycznych ruchów Ujgurów oraz 4. uczestnictwo w budowie nowych dróg transportowych. Szczególną rolę w chińskiej polityce zagranicznej przypisuje się zapewnieniu dostępu do środkowoazjatyckich zasobów surowcowych i budowie nowych tras przesyłowych, które zapewniłyby dywersyfikację dostaw surowcowych, a także zapewniłyby obecność chińskich inwestycji w regionie¹⁵.

Kiedy w 2013 r. przewodniczący Chin ogłosił w Astanie inicjatywę stworzenia Nowego Jedwabnego Szlaku. W swoim wystąpieniu podkreślił, że Chiny podejmą działania na rzecz rozbudowy lądowej infrastruktury transportowej, energetycznej i telekomunikacyjnej, która ma połączyć handlowo obszar od wybrzeży Pacyfiku po Europę Zachodnią. Inicjatywy

---

¹⁴ H. Zhao, *Central Asia in China's diplomacy*, [w:] *Central Asia: views from Washington, Moscow and Beijing*, red. W. Zhao, E. Rumer, D. Trenin, R. Memon, New York 2007, s. 137–214.

¹⁵ N. Swanström, *China and Central Asia: a new Great Game or traditional vassal relations*, „Journal of Contemporary China” 2005, nr 14, s. 569–584.

chińska nawiązuje do historycznej sieci dróg handlowych pomiędzy Chinami a basenem Morza Śródziemnego. Powstanie sieci dróg handlowych łączących Chiny z Bliskim Wschodem, Indiami i Europą związane było z panowaniem w Chinach dynastii Han 206 r. p.n.e.–220 n.e. Jest to okres uważany za złoty wiek chińskiej historii. Panowanie dynastii Han było okresem dobrobytu, rozwoju handlu i upowszechnienia się obrotu pieniężnego oraz znacznego postępu technicznego. Budowa dróg handlowych prowadzących z Chin związana była z faktem, że w basenie Morza Śródziemnego zaczęła rozwijać się potęga Rzymu. Dzięki powstaniu dwóch, stabilnych wielkich centrów cywilizacyjnych Chin dynastii Han i Rzymu powstały sprzyjające okoliczności dla rozwoju handlu między dwiema cywilizacjami. Dodatkową sprzyjającą okolicznością stała się stabilizacja sytuacji w Azji Środkowej, w której ukształtowało się imperium kusańskie. Współczesna chińska strategia odwołuje się zatem do okresu prosperity i pokoju, który umożliwił stworzenie sieci dróg handlowych. Przez prawie pięć stuleci stworzona sieć tras handlowe umożliwiały przepływ towarów pomiędzy Wschodem a Zachodem, co więcej szlaki te umożliwiały dyfuzję technologiczną i kulturową. Pamięć o wielkiej drodze handlowej łączącej Wschód z Zachodem i o jej znaczeniu dla dyfuzji kulturowej i technologicznej wciąż wpływa na wyobrażenie historyków, ekonomistów, a także elit polityczno-społecznych.

Szczególną rolę inicjatywa Jedwabnego Szlaku pełni wśród środkowoazjatyckich elit, gdyż odwołuje się ona do czasów świetności, kiedy to region będąc przystankiem na trasie handlowych karawan rozwijał się cywilizacyjnie pośrednicząc w dyfuzji kulturowej pomiędzy wielkimi centrami cywilizacyjnymi świata starożytnego Rzymem i Chinami. Nie ma chyba żadnego państwa środkowoazjatyckiego, który w swojej strategii rozwojowej nie uwzględniałby rozwoju tzw. Nowego Jedwabnego

Szlaku łączącego Wschód z Zachodem i spajającego kontynent eurazjatycki. Dlatego też Chińczycy, opracowując strategię zwiększenia swoich wpływów w regionie, odwołały się do wciąż żywego mitu Jedwabnego Szlaku aby zdobyć sobie przychyłność lokalnych polityków, którzy w chińskim projekcie dojrzeliby szansę na rozwój społeczno-ekonomiczny regionu i włączenie go do światowej gospodarki, nie tylko jako podmiotu dostarczającego surowce naturalne, ale także jako ważny węzeł handlu międzynarodowego.

Inicjatywa OBOR składa się z dwóch podstawowych części składowych: sieci lądowych korytarzy transportowych określanych zbiorową nazwą *Silk Road Economic Belt* (SREB) oraz z *Twenty-First Century Maritime Silk Road* (MSR) przecinającej Morze Południowochińskie, Ocean Indyjski, Morze Czerwone i Morze Śródziemne. Pierwszy z korytarzy lądowych *China–Pakistan Economic Corridor* (CPEC) ma połączyć chińską prowincję Xinjiang z pakistańskim portem Gwadar położonym nad Morzem Arabskim. Drugi *Bangladesh–China–India–Myanmar Economic Corridor* (BCIMEC) ma połączyć południowe chińskie prowincje z Zatoką Bengalską i Oceanem Indyjskim. Na południu chińskie władze planują stworzenie *China–Indochina Peninsula Economic Corridor* (CIPEC), który ma połączyć Azję Południowo-Wschodnią z chińską gospodarką za pośrednictwem inwestycji w porty oraz połączenia kolejowe. Na północy planowana jest budowa trzech korytarzy transportowych. Pierwszy z nich *China–Mongolia–Russia Economic Corridor* (CMREC) ma połączyć Chiny z bogatymi w zasoby surowcowe obszarami rosyjskiej Syberii. Pozostałe dwa projekty mają połączyć Chiny z rynkami europejskimi. *China–Central Asia–West Asia Economic Corridor* (CCWA-EC) przebiegać ma przez Azję Środkową, Iran i Turcję do Europy Południowej. *New Eurasian Land Bridge* (NELB) ma łączyć Chiny z Europą Zachodnią poprzez Federację Rosyjską.

SERB i MSR mają być połączone ze sobą zapewniając wymianę handlową pomiędzy wybrzeżami a centrum kontynentu.

W propagandowym obrazie chińska polityczno-gospodarcza inicjatywa budowy *New Silk Road Economics Belt* traktowana jest jako najlepsza droga do transformacji regionu i podwyższenia standardu życia jej mieszkańców, a także do pogłębionej integracji regionu z globalną gospodarką, co ma ułatwić proces konwergencji (dostosowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego do światowych trendów). Według tych opinii tylko taka inicjatywa, jak *New Silk Road Economics Belt* jest w stanie zapewnić rozwój ekonomiczny państw regionu. Co więcej, realizacja tej idei może stanowić ważny impuls dla utrzymania tempa wzrostu gospodarczego w tzw. wschodzących gospodarkach, np. państwach BRICS sąsiadujących z Azją Środkową, czyli w Rosji, Indiach i Chinach. W chińskiej propagandzie podkreśla się, że Inicjatywa „Jeden Pas i Jedna Droga” jest alternatywną dla amerykańskiej wersji globalizacji. Chińska wersja ma przynieść nie wyzysk, nierównowagę rozwojową i podział świata na centrum i peryferie ale „zrównoważony rozwój” cywilizacji ludzkiej opartej na idei „życia w jedności”¹⁶.

Poza propagandowym obrazem OBOR, który budują chińskie władze kryje się jednak przemyślana i długofalowa strategia niezwykle ważna dla dalszej przyszłości Chin. Po pierwsze, inicjatywa ta stanowi bardzo ważną część wewnętrznej polityki gospodarczej przewodniczącego Xi Jinpinga. Przez ostatnie dwie dekady szybki wzrost gospodarczy pozwolił chińskim władzom na podniesienie poziomu życia ludności i redukcję ubóstwa. Wzrost zamożności społeczeństwa powoduje, że niskiej jakości przemysł zaczyna uciekać z Chin do państw mniej rozwi-

---

¹⁶ Por. Wang Yiwei, *Inicjatywa „jeden pas i jedna droga”. Co rozwój Chin oznacza dla świata*, Toruń 2016, s. 247.

niętych, gdzie koszty pracy są niższe. Władze nie są w stanie walczyć z tym trendem. Zamiast tego starają się pozycjonować Chiny jako centrum globalnych łańcuchów dostaw i produkcji. Aby to osiągnąć muszą połączyć przedsiębiorstwa, szczególnie w mniej rozwiniętych prowincjach, z wewnętrznymi i zewnętrznymi rynkami za pomocą rozbudowanej, transnarodowej sieci infrastrukturalnej. Ponadto duża część dużych państwowych przedsiębiorstw specjalizujących się w projektach inżynieryjnych, zaopatrzeniu i budownictwie potrzebuje dostępu do nowych projektów infrastrukturalnych i rynków. OBOR taką możliwość im zapewnia. Po drugie, inicjatywa OBOR jest ważna z punktu widzenia polityki finansowej, gdyż pozwala na przesunięcie posiadanych rezerw walutowych z wykupu długu USA do inwestycji w zagraniczny rozwój gospodarczy. Około jedna trzecia rezerw walutowych Chin utrzymywana jest w amerykańskich obligacjach skarbowych. Chiny próbują wycofywać się z roli „bankiera” USA, przenosząc swoje wydatki kapitałowe z IOU’s do BTU’s. I po trzecie, wydaje się, że OBOR rzeczywiście stanowi chińską „wielką strategię” na XXI w. Od czasu oficjalnego ogłoszenia OBOR chińskie zasoby polityczne, dyplomatyczne, wojskowe i finansowe zostały zmobilizowane do działań na rzecz tej inicjatywy. Władze tego państwa ogłosiły plan wielomiliardowych inwestycji infrastrukturalnych. Utworzone zostały specjalne instytucje finansowe mające wspierać tę inicjatywę, jak np. *Asian Infrastructure Investment Bank* (AIIB) czy też *Silk Road Found*. Dyplomacja zerwała z zasadą izolacjonizmu i w coraz większym stopniu zaczęła się angażować w rozwiązywanie problemów międzynarodowych. Zaczęła się pozycjonować jako pośrednik między szyckim Iranem a państwami Zatoki Perskiej. Przyjęte nowe prawo antyterrorystyczne zezwala na udział chińskich sił zbrojnych w operacjach poza granicami kraju. Wzrosła aktywność Chin w strukturach ONZ, które stały się największym

płatnikiem sił pokojowych wśród pięciu stałych członków Rady Bezpieczeństwa ONZ¹⁷.

Inicjatywa budowy *New Silk Road Economic Belt*, czyli odtworzenia wielkiej sieci dróg handlowych łączących Chiny z Europą, traktowana jest niekiedy jako „chiński plan Marshalla” mający zapewnić Chinom dominację nad Azją Środkową. Strategia rewitalizacji lądowych i morskich szlaków handlowych łączących Chiny z Europą traktowana jest doniesieniach dziennikarsko-publicystycznych jako przełom w obszarze handlu, który spowoduje, że stosunki gospodarcze wejdą w nową erę. Zmienia się zasady obowiązujące w międzynarodowym handlu, zdetronizowany zostanie dolar, jako główna waluta wymiany handlowej, a *Pax Sinica* zastąpi *Pax Americana*. Niezależnie od faktu, że są to doniesienia formułowane na wyrost to inicjatywa chińska jest ambitnym programem gospodarczo-politycznym, który może wpłynąć na rekonstrukcję międzynarodowych relacji. Może to być inicjatywa, która na najbliższe lata przyczyni się do zapobieżenia stagnacji światowej gospodarki.

Amerykańska strategia wobec Azji Środkowej

Chińska „wielka strategia” nie może pozostać bez wpływu na pozycję USA w świecie. Co ciekawe, do tej pory władze w Waszyngtonie ignorują chińskie zapowiedzi tworzenia OBOR. Administracja Baracka Obamy nigdy publicznie nie uznała OBOR za inicjatywę wymagającą do USA specjalnej reakcji. Dopiero administracja Donalda Trumpa wydała oświadczenie, że „uznaje wagę” OBOR wysyłając swojego przedstawiciela na forum OBOR w Pekinie, ale nie przedstawiła żadnego wyraż-

---

¹⁷ G. Luft, *Silk Road 2.0: US strategy towards China's Belt and Road Initiative*, „Atlantic Council Strategy Papers” 2017, nr 11, s. 9.

nego stanowiska w tej sprawie. Generalnie rzecz ujmując wybór Donalda Trumpa przyczynił się do zmiany amerykańskiej polityki międzynarodowej. Hasło „American First” doprowadziło do ograniczenia amerykańskiego zaangażowania w inwestycje infrastrukturalne za granicą oraz podjęcia działań na rzecz obrony rynku wewnętrznego. Wydaje się, że Stany Zjednoczone przyjęły taktykę ignorowania inicjatywy OBOR aktywizując się do przeciwdziałania chińskim poczynaniom jedynie w niektórych regionach (Pakistan, Indie, Azja Południowo-Wschodnia) zarazem pozostawiając pozostałe regiony, a w tym Azję Środkową poza obszarem swojego bezpośredniego zainteresowania i zaangażowania. Amerykańska strategia wobec Azji Środkowej wydaje się być obecnie związana jedynie z kwestiami bezpieczeństwa w postamerykańskim Afganistanie i władze w Waszyngtonie nie wydają się przejawiać większych ambicji do obecności politycznej i gospodarczej w regionie.

Wydaje się, że USA nie reagują (albo reagują w ograniczony sposób) na chińskie zapowiedzi budowy sieci korytarzy transportowych w Azji Środkowej. Analizując amerykańską strategię trzeba pamiętać, że przed upadkiem Związku Radzieckiego Waszyngton nie miał żadnych bezpośrednich kontaktów z regionem. ZSRR był traktowany jako jednolity organizm polityczny z centrum w Moskwie. Pierwsze bezpośrednie kontakty z państwami regionu Stany Zjednoczone zaczęły budować dopiero po rozpadzie ZSRR w 1991 r. Od tego momentu związki USA z Azją Środkową mogą zostać podzielone na trzy podstawowe fazy: ograniczonych interesów graniczących z ignorowaniem znaczenia regionu (1991–2001); rosnącej współpracy po 9/11 związanej z amerykańskim zaangażowaniem polityczno-militarnym w Afganistanie (2001–2014); prób wypracowania postafgańskiej regionalnej strategii US (2014 r. – do dnia dzisiejszego). Każda z tych faz miała swoje priorytety i niuanse, ale wszystkie miały wspólny element: Azja Środkowa nigdy nie stanowiła ważnego

podmiotu zainteresowania amerykańskiej strategii międzynarodowej. Agenda polityczna wobec regionu była jedynie pochodną polityki wobec ważniejszych, z punktu widzenia Waszyngtonu, obszarów: Rosji, Chin, Iranu i Afganistanu¹⁸.

W zasadzie do czasu wojny w Afganistanie zainteresowanie USA regionem było bardzo ograniczone. W następstwie ataków terrorystycznych na Nowy Jork region Azji Środkowej stał się kluczowym elementem amerykańskiej antyterrorystycznej akcji w Afganistanie. Problemy bezpieczeństwa stały centralnym elementem wzajemnych relacji pomiędzy Waszyngtonem a państwami regionu. Wszystkie państwa środkowoazjatyckie wsparły amerykańską wojnę z terrorem, a Uzbekistan zezwolił na utworzenie na swoim terytorium amerykańskiej bazy wojskowej. Wraz z decyzją Baracka Obamy o stopniowym wycofywaniu wojsk amerykańskich region stracił swoje znaczenie jako hub wykorzystywany dla wsparcia sił zbrojnych USA. Konieczne stało się zatem wypracowanie nowej wizji amerykańskiej polityki w regionie. Dlatego też w 2011 r. sekretarz stanu Hillary Clinton ogłosiła projekt „Nowego Jedwabnego Szlaku” (*New Silk Road Initiative*). Amerykańska strategia (*new silk road strategy*) została przedstawiona przez Clinton i jej współpracownika Roberta Blake’a jako plan stabilizacyjny dla regionu po wyprowadzeniu z Afganistanu wojsk amerykańskich. Celem strategii było stworzenie nowych szlaków handlowych dla przepływu towarów i surowców łączących Azję Środkową z Pakistanem i Indiami. Skierowanie dróg handlowych na południe, tak aby Afganistan znalazł swoje miejsce gdzieś pomiędzy Astaną a Mumbajem i Islamabadem (por. www.state.gov/p/sca/ci/af/st/newsilkroad/). Jednym z założeń planu miało być zbudowanie gazociągu Turkmistan–Afganistan–Pakistan–Indie, a także północnej „drogi handlowej” (*Northern Distribution Network* – NDN), która po-

---

¹⁸ M. Romanowski, *Central Asia, Russia, and China: U.S. policy at Eurasia's core*, „Asia Program” 2017, nr 28, s. 4.

zwoliłaby włączyć Afganistan w sieć światowych przepływów towarowych¹⁹. W amerykańskiej wizji „Nowego Jedwabnego Szlaku” Afganistan przestałby być „czarną dziurą” w zglobalizowanym świecie, a stałby się ważną częścią regionu. Sąsiadujące z nim państwa zyskałyby możliwość wyjścia na światowe rynki, a tym samym możliwość stabilnego rozwoju ekonomicznego. Celem miała być stabilizacja Afganistanu i związanie Azji Środkowej drogami transportowymi z Pakistanem i Indiami (północ–południe). W ramach NSRI realizowany miał być projekt The CASA-1000, mający na celu budowę sieci przesyłu energii z Tadżykistanu i Kirgistanu do Afganistanu oraz Pakistanu. USA wspierało też idę budowy 1800-kilometrowego gazociągu, który miałby dostarczać gaz ziemny z Turkmenistanu poprzez Afganistan do Pakistanu i Indii. Niezależnie od ogłoszonych planów realne wsparcie finansowe pozostało na bardzo ograniczonym poziomie.

Co ciekawe, amerykańska inicjatywa miała wydzźwięk bardziej antyrosyjski niż antychiński. W grudniu 2012 r. Hilary Clinton podczas wizyty w Dublinie ostro skrytykowała Rosję za to, co określiła jako próbę „resowietyzacji” Europy Wschodniej i Azji Środkowej. Na spotkaniu z przedstawicielami organizacji pozarządowych z regionu Azji Środkowej i członkami OBWE krytykowała Rosję za próby budowy Unii Eurazjatyckiej, określając to przedsięwzięcie jako resowietyzację regionu i zapowiedziała, iż władze USA będą starały się przeciwstawić się działaniom Moskwy.

Aby zrozumieć współczesną strategię wobec Azji Środkowej należy zwrócić uwagę na typowe dla amerykańskiej polityki schematy myślenia o świecie zewnętrznym. Huntington pisał, że przez ponad 200 lat Stany Zjednoczone usiłowały nie do-

---

¹⁹ Por. Y. Kim. F. Indeo, *The new great game in Central Asia post 2014: The US „New Silk Road” strategy and Sino-Russian rivalry*, „Communist and Post-Communist Studies” 2013, nr 46 (2), s. 277–280.

puścić do wyłonienia się dominującego mocarstwa w Europie. Przez prawie sto lat, począwszy od polityki „otwartych drzwi”, w stosunku do Chin próbują zapobiec temu w Azji Wschodniej. Aby osiągnąć swoje cele wzięły one udział w dwóch wojnach światowych oraz w zimnej wojnie. Ten cel polityki pozostaje aktualny. Jeżeli Chiny obejmą pozycję głównego regionalnego mocarstwa w Azji Wschodniej, cel ten będzie zagrożony. Podstawą konfliktu jest więc różnica poglądów na przyszły układ sił w Azji Wschodniej²⁰. Huntington zwrócił uwagę, że istnieją pewne charakterystyczne i dość trwale motywy, które powtarzają się w amerykańskiej strategii zagranicznej od czasów Alfreda Mahana. Wyznaczają one do dnia dzisiejszego pewne ramy i schematy myślenia o świecie zewnętrznym.

Na przełomie XIX i XX w., kiedy Stany Zjednoczone zrywały ze strategią izolacjonizmu, Alfred Mahan pisał, że analizując strukturę stosunków międzynarodowych można podzielić świat na potęgi morskie i lądowe. Świat morski reprezentowały Wielka Brytania i USA, natomiast świat lądowy kontynentalne państwa Eurazji Rosja carska i Chiny, które Mahan uważał za głównych przeciwników. Wśród celów strategicznych USA wymieniał m.in. konieczność blokowania rozwoju państw azjatyckich i powstrzymywania ekspansji terytorialnej Rosji w kierunku wybrzeży. Wyodrębnił na mapie świata specyficzny obszar – pas na kontynencie azjatyckim biegnący pomiędzy 30 a 40 równoleżnikiem, który określił jako strefę rozdzielenia wpływów pomiędzy potęgami kontynentalnymi a morskimi. Uważał, że to ten obszar jest kluczowy dla amerykańskiej strategii i na nim powinna koncentrować się polityka zagraniczna USA na kontynencie azjatyckim²¹.

²⁰ Por. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003, s. 393.

²¹ Por. A. Mahan, *The problem of Asia*, Boston 1990, s. 24–26, 63–65; idem, *The interest of America in Sea Power present and future*, New York 2008, s. 1–55, 105–134.

Kolejny z „klasyków” amerykańskiej myśli strategicznej Nikolas Spykman pisał, w okresie poprzedzającym amerykańskie zaangażowanie w drugą wojnę światową, że pozycja USA wobec Eurazji jest podobna do pozycji Wielkiej Brytanii wobec kontynentalnej Europy. Podobnie jak Anglii zależało na utrzymaniu równowagi sił na kontynencie, tak samo USA powinno być zainteresowane utrzymaniem równowagi sił w Eurazji²². Dla potrzeb swoich rozważań Spykman wyodrębnił cztery strefy geograficzno-polityczne tworzące Stary Świat. Pierwszą stanowiła centralna strefa Eurazji określana jako *heartland*. Drugą był tzw. *rimland*, czyli strefa wybrzeży otaczająca *heartland*. Trzecią strefę tworzyła „wielka morska obwodnica”, przebiegająca wokół kontynentu eurazjatyckiego do Morza Bałtyckiego, Północnego, Śródziemnego, aż po Morze Ochockie. Czwarta strefa obejmowała „zewnętrzne wyspy”, takie jak Wyspy Brytyjskie, Afrykę, Australię, Indonezję, Filipiny i Wyspy Japońskie. Spykman uważał, że ze względu na swoje strategiczne usytuowanie *rimland* jest kluczem światowej rywalizacji. Dlatego też USA powinny kontrolować strategiczną sytuację w regionie *rimland* i dzięki temu utrzymywać równowagę w Eurazji.

Wizję Mahana i Spykmana zaadoptował George Kennan uznawany za twórcę amerykańskiej strategii powstrzymywania wykorzystywanej podczas zimnej wojny. Kennan uważał, że jeżeli USA zbudują sojusz z Wielką Brytanią i Europą Zachodnią oraz Japonią to będą kontrolowały oba krańce kontynentu eurazjatyckiego. Dzięki temu będą mogły zachować strategiczną równowagę w świecie. W uwspółcześnionej formie schematy myślowe Mahana i Spykmana powielił Zbigniew Brzezinski w pracy *Wielka Szachownica*. Pisał, że w okresie zimnej wojny konflikt w sferze geopolitycznej toczył się na peryferiach Eurazji. Blok chińsko-radziecki opanował środek kontynentu, ale

---

²² Por. N. Spykman, *American strategy in world politics*, New York 1944, s. 24. 124, 444; idem, *The geography of peace*, New York 1944, s. 43 i n.

na jego flankach rządziły Stany Zjednoczone. Rozpad Związku Radzieckiego zmienił układ sił na świecie, ale Eurazja pozostała kluczowym obszarem światowej polityki. Jest to „gigantyczna szachownica”, na której rozgrywa się walka o światową hegemonię. Odnośnie „środką kontynentu”, czyli w przybliżeniu szeroko pojmowanej Azji Środkowej, Brzeziński pisał, że jeżeli obszar środkowy znajdzie się w orbicie wpływów Zachodu to USA zdobędą przewagę. Jeżeli zaś obszar środkowy odrzuci wpływy Zachodu, stanie się silną całością lub zawrze sojusz z potężnym graczem ze wschodu – wpływy USA drastycznie zmaleją. Stany są zbyt odległe, aby dominować w tej części Eurazji. Główny interes USA polega na tym, aby żadne pojedyncze mocarstwo nie uzyskało wyłącznej kontroli nad regionem i aby Stany Zjednoczone miały dostęp do zasobów surowcowych tego regionu.

Sposób myślenia amerykańskich analityków i strategów wciąż wyznaczany jest tradycyjnie przez Mahana i Spykmana, stąd też w polityce zagranicznej niewiele miejsca poświęca się problemom Azji Środkowej. Wydaje się, że władze w Waszyngtonie zostały zaskoczone skalą chińskiego przedsięwzięcia i są na etapie próby wypracowania adekwatnej odpowiedzi na wyzwanie ze strony chińskich władz. Tradycyjne schematy amerykańskiego myślenia strategicznego sprzyjają taktyce ignorowania chińskiej aktywności w Azji Środkowej. Nie oznacza to jednak, że amerykańscy analitycy nie zdają sobie sprawy z faktu, że polityka unikania dyskusji o OBOR może przynieść więcej strat niż zysków. Przy wszystkich zastrzeżeniach jakie administracja Donalda Trumpa ma wobec aktywności chińskiej w Azji musi zaakceptować fakt, że Stany Zjednoczone – zwłaszcza w sytuacji, w której dominują izolacjonistyczne nastroje „America First” – nie są w stanie rywalizować z Chinami jako regionalnym liderem w finansowaniu projektów infrastrukturalnych. W związku z tym Stany Zjednoczone powinny przemyśleć swoje podejście do OBOR i przyjąć stra-

tegię, która będzie sprzyjała rozwojowi Azji Środkowej, a jednocześnie chroniła amerykańskie interesy. Dla USA dobrym wyborem byłoby ograniczone zaangażowanie tak, aby móc wpływać na funkcjonowanie OBOR. Pozostawanie na uboczu może spowodować, że dotychczasowi amerykańscy sojusznicy będą coraz bardziej wchodzić w orbitę wpływów chińskich. Analitycy zalecają, aby władze w Waszyngtonie wybrały strategię „konstruktywnego udziału”. Powinny aktywnie wspierać wybrane projekty, które odpowiadają ich strategicznym interesom. Pragmatyczne zaangażowanie pozwoli budować swoją pozycję jako konstruktywnego partnera, a jednocześnie zachować możliwość elastycznej reakcji na zachodzące wydarzenia²³.

Stany Zjednoczone wciąż dysponują potencjałem, który powoduje, że liczą się w rywalizacji o wpływy w Azji Środkowej. Po pierwsze, USA wciąż są największą i najbardziej innowacyjną gospodarką na świecie. Posiadają zasoby, które czynią współpracę z USA opłacalną dla środkowoazjatyckich elit. Po drugie, USA mają dostatecznie duży potencjał militarny i polityczny, aby sabotować zbyt daleko idące plany swoich rywali. Po trzecie, wciąż kontrolują najważniejsze międzynarodowe struktury finansowo-gospodarcze włączając w to MFW i Bank Światowy. Ponadto trzeba pamiętać, że OBOR nie jest ani pierwszą, ani jedyną próbą budowy sieci eurazjatyckiej współpracy gospodarczej. Na początku lat 90. XX w. UE i kraje ASEAN promowały utworzenie korytarza transportowego Europa–Kaukaz–Azja (*Transport Corridor Europe Caucasus Asia*), Federacja Rosyjska promowała powstanie Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, od lat realizowane są w regionie projekty infrastrukturalne w ramach programu CAREC. Wiele z projektów, na których ma bazować chińska inicjatywa OBOR istniało, ale były realizowane zanim jeszcze przewodniczący Xi Jinping

---

²³ Por. G. Luft, op.cit., s. 3.

ogłosił swój „chiński plan Marshalla”. Oznacza to, że idea Nowego Jedwabnego Szlaku nie jest aż tak „chińska”, jakby chciały to przedstawić władze w Pekinie. Ostateczna konfiguracja sił w Azji Środkowej nie jest przesądzona, bo będzie zależała od zbyt dużej ilości czynników i nie wiadomo czy Chinom uda się narzucić swoją wizję porządku innym państwom azjatyckim.

Zakończenie

Postrzeganie Azji Środkowej w kategoriach rywalizacji wielkich mocarstw jest bardzo charakterystycznym elementem dla politycznego dyskursu wokół tego regionu. Jest to jedno z uprawnionych podejść, ale z pewnością nie jedyne w badaniu regionu. Podejście to dostarcza wiele możliwości interpretacji procesów zachodzących w regionie, ale jest też obarczone istotnymi wadami, jak na przykład nadmierne przywiązanie do archaicznej wizji Azji Środkowej jako hertlandu czy też do równie archaicznego w dobie komunikacji lotniczej pojęcia Jedwabnego Szlaku, przyjmowanie jako jedyne uprawnionego paradygmatu realistycznego postrzegającego politykę jako konflikt interesów i grę o sumie zerojedynkowej, nadmierne uproszczenia wywołane holistycznym podejściem do regionu i traktowaniu go jako jednolitej całości bez uwzględnienia całej różnorodności oraz specyfiki tego obszaru.

Błędne jest także popularne przekonanie, że chińska inicjatywa OBOR to początek wielkich inwestycji infrastrukturalnych w Azji Środkowej. W rzeczywistości na obszarze Azji Środkowej od dawna podejmowane są próby budowy sieci transportowej, która zwiększyłaby konkurencyjność i atrakcyjność regionu i związała go ze światowymi rynkami. Najbardziej znaczącą i efektywną inicjatywą regionalnego rozwoju jest ustanowiony w 1997 r. przez Azjatycki Bank Rozwoju

program CAREC (*Central Asia Regional Economic Cooperation Program*), który obejmuje dziesięć państw (Afganistan, Azerbejdżan, chiński region Xinjiang, Kazachstan, Kirgizję, Mongolię, Pakistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan). Głównym celem programu ma być podniesienie poziomu życia krajów objętych programem i walką z ubóstwem za pomocą zwiększenia poziomu regionalnej współpracy ekonomicznej. Program koncentruje się głównie na finansowaniu projektów infrastrukturalnych oraz polityce ochrony środowiska w czterech obszarach uznanych za priorytetowe: transport, energia, polityka handlowa i ułatwienia dla handlu.

Wbrew pozorom chińska inicjatywa może pomóc amerykańskim politykom w ustabilizowaniu sytuacji wokół Afganistanu. Długoletnie zaangażowanie w konflikt, w którym USA nie odnoszą spodziewanych sukcesów drogą militarną wymusza poszukiwanie alternatywnych rozwiązań. W dobie multilateralnej liberalizacji handlowej inwestycje w infrastrukturę telekomunikacyjną, energetyczną i transportową są uważane za jeden z kluczowych aspektów rozwoju gospodarczego. Współcześni ekonomiści podkreślają, że rozwój infrastruktury jest to czynnik gospodarczej aktywizacji regionów; poziom rozwoju infrastruktury ma znaczący pozytywny wpływ na długookresowy wzrost gospodarczy; ilość i jakość infrastruktury wpływa na wzrost dochodów ludności w regionach biedniejszych²⁴. Dzięki rozwojowi infrastruktury obszary słabiej rozwinięte są lepiej powiązane z tymi, w których jest wyższa aktywność gospodarcza, a to przyczynia się do łatwiejszego przepływu czynników produkcji (wiedzy i technologii).

BRI jest w dużej mierze uważany przez amerykańskich ekspertów za poważną inicjatywę, która może w dużym stop-

---

²⁴ Por. Calderon, Servén, *The effects of infrastructure development on growth and income distribution*, „World Bank Policy Research Working Paper” 2004, nr 3400, s. 4 i nt.

niu wpłynąć na polityczną i gospodarczą przyszłość Eurazji, przyczyniając się do stabilizacji regionu i włączenia go do globalnej sieci gospodarczo-politycznej. Ogólna reakcja jest jednak ambiwalentna. Obawy związane są ze wzrostem wpływów chińskich i erozją zachodnich standardów w regionie. Na amerykańskie poglądy na rolę BRI w rozwoju regionu w dużym stopniu wpływają „geopolityczne” obawy kształtowane przez tradycyjne dla amerykańskich realistów spojrzenie na świat. Dlatego inicjatywa chińska jest niekiedy postrzegana jako celowa próba zmarginalizowania ekonomicznej roli Stanów Zjednoczonych w świecie, aby stworzyć chińską „eurazjatycką strefę wpływów” lub rozszerzyć chińską obecność wojskową. Odpowiedzią może być próba innego spojrzenia na relacje USA–ChRL. Po pierwsze, obie strony powinny zacząć postrzegać BRI jako istotny instrument wzmacniania obustronnej współpracy. Wymaga to jednak, aby inicjatywa BRI była realizowana w taki sposób, aby ukierunkowywać ją w stronę współpracy, a nie konkurencji. Po drugie, Chińczycy decydenci powinni podjąć starania nad rozwiązaniem nie tylko amerykańskich, ale także europejskich obaw o poszanowanie międzynarodowych standardów. Po trzecie, Amerykanie powinni pozostać otwarci i elastyczni w kwestii BRI. Powinny zaangażować się w realizację tej inicjatywy zamiast postrzegać ją przez uproszczoną perspektywę geopolitycznej rywalizacji o *heartland*. Po czwarte, zarówno USA, jak i Chiny powinny ustanowić mechanizmy dialogu i współpracy ukierunkowane na wykorzystanie obszarów nakładających się interesów i na koordynowanie uzupełniających się działań²⁵.

---

²⁵ A. Chance, *American perspectives on the Belt and Road Initiative. Sources of Concern, possibilities for US–China cooperation*, Waszyngton 2016, s. 40, www.chinaus-icas.org [dostęp: 20.04.2019].

Bibliografia

- Breslin S., *Understanding China's regional rise: interpretations, identities and implications*, „International Affairs” 2009, nr 85 (4).
- Calderon C., Servén L., *The effects of infrastructure development on growth and income distribution*, „World Bank Policy Research Working Paper” 2004, nr 3400, www.openknowledge.worldbank.org.
- Chance A., *American perspectives on the Belt and Road Initiative. Sources of Concern, possibilities for US-China cooperation*, Waszyngton 2016, www.chinaus-icas.org.
- Friedman T.L., *DOScapital*, „Foreign Policy” 1999, nr 116.
- Glaser Ch., *Will China's rise led to war*, „Foreign Affairs”, marzec/kwiecień 2011, nr 90 (2).
- Kim Y., Indeo F., *The new great game in Central Asia post 2014: The US „New Silk Road” strategy and Sino-Russian rivalry*, „Communist and Post-Communist Studies” 2013, nr 46 (2).
- Larson D.W., *Will China be a new type of Great Power?*, „The Chinese Journal of International Politics” 2015, nr 8 (4).
- Lemke D., Warner, S., *Power parity, commitment to change, and war*, „International Studies Quarterly” 1996, nr 40 (2).
- Luft G., *Silk Road 2.0: US strategy towards China's Belt and Road Initiative*, „Atlantic Council. Strategy Papers” 2017, nr 11.
- Mahan A. *The interest of America in Sea Power present and future*, New York 2008.
- Mahan A., *The problem of Asia*, Boston 1990.
- Paul J., *The Rise of China: what, when, where and why?*, „The International Trade Journal”, marzec 2016.
- Romanowsk, M., *Central Asia, Russia, and China: U.S. policy at Eurasia's core*, „Asia Program” 2017, nr 28.
- Spykman N., *The geography of peace*, New York 1944.
- Swaine M.D., *Xi Jinping's Address to the Central Conference*

- on Work Relating to Foreign Affairs: Assessing and Advancing Major-Power Diplomacy with Chinese Characteristics*, „China Leadership Monitor” 2015, nr 46, <http://www.hoover.org/sites/default/files/clm46ms.pdf>.
- Swanström N., *China and Central Asia: a new Great Game or traditional vassal relations*, „Journal of Contemporary China” 2005, vol. 14.
- Tellis J., *U.S–China relations in a realist world*, [w:] *Tangled Titans: The United States and China*, red. D. Shambaugh, Lanham 2013.
- Wang Yiwei, *Inicjatywa „jeden pas i jedna droga”. Co rozwój Chin oznacza dla świata*, Toruń 2016.
- Wróbel A., *Geografia ekonomiczna. Międzynarodowe struktury produkcji i wymiany*, Warszawa 2016.
- Yee H., Storey I. (red.), *China’s rise: threat or opportunity*, New York 2010.
- Yee J., *Will China be treat to its neighbours and the world in the twenty first century?*, „Ritsumeikan University Annual Review of International Studies” 2002, vol. 1.
- Zhao H., *Central Asia in China’s Diplomacy*, [w:] *Central Asia: views from Washington, Moscow, and Beijing*, red. W. Zhao, E. Rumer, D. Trenin, R. Menon, New York 2007.

Abstrakt

W ostatnich dekadach jednym z najważniejszych procesów w środowisku międzynarodowych jest wzrost znaczenia Chin, które stają się nową potęgą gospodarczo-polityczną. Rola Chin jako potęgi gospodarczej jest efektem olbrzymich możliwości produkcyjnych. To dzięki nim Chiny stały się drugą największą gospodarką w świecie. Chiny są już potęgą gospodarczą, ale władze chińskie nie kryją swoich ambicji, żeby uczynić z kraju także potęgę polityczną. Aby zapewnić gospodarce warunki dla utrzymania tempa rozwoju i zwiększyć swoje wpływy w świecie zewnętrznym, władze chińskie zainicjowały wielki program inwestycyjny określany mianem Belt and Road Initiative. Chińska inicjatywa spo-

wodowała, że jednym z obszarów rywalizacji polityczno-gospodarczej między światowymi potęgami stała się Azja Środkowa. Region ten stał się nowym „ polem bitwy ” ekonomicznej między USA a Chinami.

Słowa kluczowe: ChRL, USA, Nowy Szlak Jedwabny, Azja Środkowa

Abstract

One of most important developments in the world system over the last few decades has been the rise of China as new power in the world system. Modern China's rise to world economic power is based on its gigantic productive capacity. China is now the second largest economy in the world. China is already an economic superpower but Chinese politicians do not hide their ambition to make China a new global power. To boost the long-term prospect of its own economy and to extend its influence, China has embarked ambitious foreign investment campaign: Belt and Road Initiative. In this article author try to analyse rivalry between US and China in Central Asia as a part of global rivalry. Author argue that Central Asia is the new economic battleground for the US and China. In seeking to shape the region Us and China are all trying to regulate the international order in their image.

Keywords: China, US, New Silk Road, Central Asia

Krystyna Gomółka

Politechnika Gdańska

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7046-0729>

Kobiety w polityce i władzach Kazachstanu

Wstęp

Kazachstan to jedno z pięciu państw należących do regionu Azji Centralnej. Obszar państwa obejmuje 2 725 000 km², który na 1 stycznia 2017 r. zamieszkiwało – 18 157 378 mieszkańców. Ponad połowę mieszkańców republiki stanowią kobiety. Mimo dyskusji o równości płci w życiu politycznym pozycja kobiet w społeczeństwie Kazachstanu pogorszyła się od rozpadu ZSRR. Dyskryminacja płciowa jest mocno zakorzeniona na wszystkich poziomach: w polityce, w domu, w pracy, na ulicy. Ogromnym problemem jest przemoc seksualna, domowa i nierówności ekonomiczne. W kulturze kazachskiej mocno zakorzeniony jest wizerunek kobiety opiekunki ogniska domowego, uważanej za osobę słabszą od mężczyzny z mniejszą odpowiedzialnością za swoje czyny¹.

Wybór tematu został podyktowany obserwacją aktywności politycznej kobiet Kazachstanu z przełomu pierwszej i drugiej dekady XXI w. Artykuł wypełnia lukę w polskich i zagranicznych badaniach dotyczących udziału kobiet w polityce i władzach w Kazachstanie.

---

¹ *Казахская женщина – хранительница традиций и семейного очага*, „Главная Новости”, <https://e-history.kz/ru/publications/view/971> [dostęp: 22.02.2019].

Problem badawczy polega na identyfikacji przyczyn podejmowania przez kobiety działalności politycznej w niepodległym państwie.

Celem pracy jest określenie możliwości udziału kobiet w polityce i władzach Kazachstanu oraz sektorów ich aktywności.

Hipoteza badawcza pracy brzmi: Pomimo praw zabezpieczających aktywność polityczną kobiet w Kazachstanie ich udział w polityce, władzach centralnych i terenowych jest mały. Celem weryfikacji hipotezy autorka postawiła pytania badawcze:

- 1) Jaki jest udział kobiet i ich rola w społeczeństwie Kazachstanu?;
- 2) Jakie prawa kobietom zapewniają akty prawne?;
- 3) Jaki jest udział kobiet w parlamencie Kazachstanu?;
- 4) Jaki jest udział kobiet we władzach lokalnych i partiach rządzących?;
- 5) Które czynniki ograniczają udział w życiu politycznym kobiet?

W pracy zastosowano następujące metody badawcze: metody ilościowe, analizę porównawczą i analizę literatury.

Praca powstała na podstawie wykorzystanych przez autorkę: aktów prawnych Kazachstanu, danych statystycznych opublikowanych w formie wydawnictw zwartych przez urząd statystyczny oraz ubogiej na ten temat literatury w języku rosyjskim.

Sytuacja kobiet w Republice Kazachstanu

Według danych Ministerstwa Gospodarki Narodowej z marca 2018 r. kobiety stanowią ponad połowę społeczeństwa Kazachstanu. Procentowy udział kobiet w liczbie ludności Kazachstanu w latach 1995–2017 przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Procentowy udział kobiet w liczbie ludności Kazachstanu w latach 1995–2017

Rok	Ludność ogółem w tys.	Kobiety	% kobiet
1995	15 675,8	8 110,0	51,74
1996	15 480,6	8 013,0	51,76
1997	15 581,7	7 867,0	50,49
1998	14 955,8	7 752,1	51,83
1999	14 165,5	7 724,2	54,53
2000	14 856,6	7 705,9	51,87
2001	14 851,1	7 697,6	51,83
2002	14 866,8	7 706,6	51,84
2003	14 951,2	7 752,2	51,85
2004	15 074,8	7 817,9	51,86
2005	15 219,3	7 894,5	51,87
2006	15 396,9	7 987,6	51,88
2007	15 571,5	8 079,9	51,89
2008	15 982,5	8 283,5	51,83
2009	16 204,6	8 395,9	51,81
2010	16 440,5	8 516,0	51,80
2011	16 673,9	8 632,6	51,77
2012	16 910,2	8 751,3	51,75
2013	17 160,9	8 876,3	51,72
2014	17 415,7	9 002,6	51,69
2015	17 669,9	9 128,1	51,66
2016	17 918,2	9 249,7	51,62
2017	18 157,3	9 366,0	51,58

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Женщины и мужчины в казахстане в 2009–2013 гг.*, Статистический сборник, Астана 2014; *Женщины и мужчины в казахстане в 2010–2017 гг.*, Статистический сборник, Астана 2018.

Pomimo przewagi liczebnej kobiet ich aktywność zawodowa w Kazachstanie jest mniejsza niż mężczyzn. Do takiej sytuacji przyczyniają się: tradycyjny model rodziny podtrzymywany przez wielu mężczyzn, w ramach którego kobieta nie pracuje zawodowo i pozostaje w domu. Potwierdza go religia muzułmańska, którą wyznaje 70,4% społeczeństwa Kazachsta-

nu². Zgodnie z jej zasadami rola kobiet w życiu publicznym jest ograniczona. Mają one spełniać funkcję prokreacyjną w rodzinie i społeczeństwie, dlatego nie wszystkie kobiety podejmują kształcenie do 17. roku życia. W domach pozostają głównie kobiety mieszkające w małych miejscowościach i na wsiach. Procent kobiet i mężczyzn kształcących się w latach 1995–2017 przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Procent kształcących się mężczyzn i kobiet do 17. roku życia

Rok	% mężczyzn kształcących się do 17. roku życia	% kobiet kształcących się do 17. roku życia
1995	65	66
1996	65	66
1997	66	66
1998	67	69
1999	67	71
2000	74	76
2001	71	74
2002	74	77
2003	75	79
2004	76	81
2005	76	82
2006	75	81
2007	77	80
2008	75	78
2009	75	77
2010	73	74
2011	74	78
2012	76	80
2013	78	81
2014	80	81

² *The results of the national population census in 2009*, The Agency on Statistics of the Republic of Kazakhstan, https://web.archive.org/web/20110722142449/http://www.eng.stat.kz/news/Pages/n1_12_11_10.aspx [dostęp: 11.01.2019]; А.К. Абдрахманова, *РОЛЬ ЖЕНЩИНЫ В КАЗАХСКОМ ТРАДИЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ*, Электронная библиотека БГУ; http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/194515/1/Абдрахманова_РОЛЬ%20ЖЕНЩИНЫ%20В%20КАЗАХСКОМ%20ТРАДИЦИОННОМ%20ОБЩЕСТВЕ.pdf [dostęp: 26.02.2019].

2015	83	83
2016	85	85
2017	87	88

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Женщины и мужчины в казахстане в 2009–2013 гг.*, Статистический сборник, Астана 2014; *Женщины и мужчины в казахстане в 2010–2017 гг.*, Статистический сборник, Астана 2018.

Z danych zamieszczonych w tabeli 1 wynika, że nie wszystkie kobiety w Kazachstanie kończą edukację w wieku siedemnastu lat. Z biegiem lat procent kształcących się kobiet wzrasta podobnie jak mężczyzn. Wynika to z globalnych wzorców życia, zmieniającej się sytuacji kobiet w życiu prywatnym i aktywności kobiet na rynku pracy. Przyczyn tej aktywności należy szukać w liczebności populacji kobiet³. Procent aktywności zawodowej kobiet i mężczyzn oraz liczbę kobiet zatrudnionych jako pracownicy najemni przedstawia tabela 2.

Tabela 3. Procent aktywności zawodowej kobiet i mężczyzn oraz procent kobiet pracowników najemnych w Kazachstanie w latach 1995–2017

Rok	% aktywności zawodowej mężczyzn	% aktywności zawodowej kobiet	% kobiet zatrudnionych jako pracownicy najemni
1995	–	–	–
1996	–	–	–
1997	–	–	–
1998	–	–	–
1999	–	–	–
2000	–	–	–
2001	76,0	65,0	45,2
2002	75,6	64,9	45,0
2003	75,6	64,8	45,9
2004	75,6	64,3	46,7
2005	74,9	65,0	46,5
2006	75,6	65,7	47,5

³ I. Stasevich, *Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность*, Санкт-Петербург 2011, s. 7–11.

2007	75,6	65,7	47,9
2008	76,1	66,7	47,9
2009	70,7	66,1	48,0
2010	66,2	66,2	47,8
2011	77,1	66,7	48,3
2012	77,2	66,8	48,5
2013	77,3	66,7	49,3
2014	76,7	65,4	48,7
2015	76,0	64,1	49,3
2016	76,6	64,1	49,1
2017	76,2	63,8	48,6

Źródło: *Женщины и мужчины в казахстане в 2009–2013 гг.*, Статистический сборник, Астана 2014; *Женщины и мужчины в казахстане в 2010–2017 гг.*, Статистический сборник, Астана 2018.

Tylko część kobiet mając rodzinę podejmuje pracę najemną. Ich wynagrodzenie jest mniejsze o 25–40% od wynagrodzenia mężczyzn zatrudnionych na takim samym stanowisku⁴. Ludność aktywna zawodowo w Kazachstanie w 2018 r. wyniosła 8,9 mln osób, z czego 6,3 mln to pracownicy najemni, 2,1 mln to osoby prowadzące działalność na własny rachunek, a 441 tys. osoby bezrobotne. Łączna liczba zatrudnionych kobiet mających status pracowników najemnych w 2017 r. wynosiła 3,1 mln, a pracujących na własny rachunek – około 1 mln⁵.

⁴ С.П. Гуляева, *О применении зарубежного опыта микрокредитования в экономике Казахстана. Коллективная монография Пайдейя*, Алматы 2010, с. 28; *Исследование: женщины в Казахстане зарабатывают на треть меньше, чем мужчины*, Inform бюро, <https://informburo.kz/novosti/issledovanie-zhenshchiny-v-kazahstane-zarabatyvayut-v-triraza-menshe-chem-muzhchiny.html> [dostęp: 16.01.2019]; И. Юн, *Роль женщины в казахстанском обществе. Что изменилось за 27 лет демократии?*, BURO, <https://www.buro247.kz/buro-choise/opinion/infografika-buro-24-7-rol-zhenshciny-v-kazahstanskom-obshchestve.html> [dostęp: 16.01.2019].

⁵ С. Сизинцев, *Условия, по которым предпринимательство относится к малому, среднему или крупному: DE FACTO*, http://www.defacto.kz/content/usloviya-po-kotorym-predprinimatelstvo-otnositnya-k-malomu-srednemu-ili-krupnomu%23K_subektam_malogo_predprinimatelstva_otnosyatsya [dostęp: 18.01.2019]; А. ИБРАГИМОВА, *БОЛЕЕ ТРЕТИ*

Kobiety zatrudnione były głównie w działach gospodarki: opieka zdrowotna i świadczenie usług społecznych (odsetek kobiet wynosi 74,5%), edukacja (74,0%), zakwaterowanie i usługi gastronomiczne (72,9%), działalność finansowa i ubezpieczeniowa (59,1%), handel (59,8%), sztuka, rozrywka i rekreacja (57,4%), rolnictwo (44,2%), administracja publiczna (39,3%). Mężczyźni w Kazachstanie byli zatrudniani w budownictwie (79,8% wszystkich zatrudnionych), transporcie i do pracy w magazynach (80,5%)⁶.

Prawa kobiet w aktach prawnych

O prawie kobiet do pracy mówią art. 24, 26, 27 Konstytucji⁷. Równe traktowanie zabezpiecza przynależność Kazachstanu od 1993 r. do Międzynarodowej Organizacji Pracy (dalej MOP) oraz podpisanie: Konwencji nr 100 MOP w sprawie jednakowego wynagrodzenia mężczyzn i kobiet za taką samą pracę z 29 czerwca 1951 r. Konwencji nr 156 MOP o równym traktowaniu pracowników płci żeńskiej i męskiej z 3 czerwca 1983 r. 29 czerwca 1998 r. Republika Kazachstanu przystąpiła do konwencji ONZ: w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet z dnia 18 grudnia 1979 r. w sprawie praw politycznych kobiet i obywatelstwa kobiet zamężnych z 29 stycznia 1957 r.; o prawach politycznych kobiet

---

КАЗАХСТАНСКОГО ВВП СОЗДАЮТ ЖЕНЩИНЫ. ОФИЦИАЛЬНЫЙ САЙТ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН, <http://www.akorda.kz/ru/osnovnie-napravleniya-nacionalnoi-komissii-uchastie-zhenshin/komissiya-po-delam-194> [dostęp: 21.01.2019].

⁶ *Где предпочитают работать мужчины и женщины Казахстана*, Head Hunter kz., <https://hh.kz/article/18503> [dostęp: 28.01.2019].

⁷ *Konstytucja Kazachstanu z dnia 30 sierpnia 1995 r.*, Biblioteka Sejmowa, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/konstytucje-swiata-kazachstan> [dostęp: 27.02.2019].

z 20 grudnia 1952 r. oraz o prawach dziecka z 20 listopada 1989 r. W celu ochrony praw kobiet ważną rolę odgrywa udział kraju w umowach międzynarodowych „O państwowej pomocy społecznej dla członków rodzin żołnierzy, którzy zginęli w Afganistanie i innych państwach, w których prowadzono operacje wojskowe” z 24 września 1993 r. Łącznie Kazachstan podpisał ponad sześćdziesiąt międzynarodowych umów dotyczących praw człowieka w tym kobiet⁸.

Historyczne znaczenie dla rozwoju ustawodawstwa krajowego w odniesieniu do praw kobiet ma przyjęcie przez Kazachstan deklaracji pekińskiej w sprawie kobiet z 4–15 września 1995 r. Na jej podstawie powstać miała strategia na rzecz równości kobiet i mężczyzn, umożliwiająca zwiększenie udziału kobiet w życiu społecznym, politycznym i gospodarczym⁹. W 1998 r. Kazachstan ustanowił Krajową Komisję ds. Kobiet, Rodziny i Polityki Demograficznej, której celem była ochrona interesów rodziny i zapewnienie niezbędnych warunków dla udziału kobiet w życiu politycznym, społecznym, gospodarczym i kulturalnym kraju. Uchwałą rządu Kazachstanu z dnia 19 lipca 1999 r. wdrożono krajowy plan działania na rzecz poprawy statusu kobiet. Założono w nim przygotowanie mechanizmów zwiększających aktywność i rolę kobiet w życiu publicznym i politycznym oraz poprawę statusu kobiet zgodnie z długoterminową strategią rozwoju Kazachstan-2050¹⁰.

Rząd Kazachstanu przyjął uchwałę nr 1190 z 27 listopada 2003 r. potwierdzającą równość płci w życiu publicznym.

---

⁸ А.Т. Смаилова, *О реализации гендерной политики в Республике Казахстан, юрист*, <https://www.zakon.kz/4861859-o-realizacii-gendernojj-politiki-v.html> [dostęp: 3.02.2019].

⁹ Ibidem.

¹⁰ *Стратегия Казахстан 2050, ОФИЦИАЛЬНЫЙ САЙТ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН*, <http://www.mfa.kz/ru/sydney/content-view/kazakhstan-2050-strategiasy-2> [dostęp: 22.09. 2019].

Prezydent Nursułtan Nazarbajew zlecił rządowi przygotowanie instrumentu monitorującego równość płci w państwie¹¹. Dekretem prezydenta nr 1677 z 25 listopada 2005 r. została zatwierdzona Strategia ds. równości płci w Republice Kazachstanu na lata 2006–2016¹². Dokument składa się z dziewięciu rozdziałów. Pierwszy mówi o prowadzeniu polityki uwzględniającej prawa kobiet, drugi o równości płci w życiu publicznym, w tym w polityce. Trzeci rozdział dotyczy równości płci w gospodarce, czwarty podkreśla, iż kobiety i mężczyźni mają takie same prawa w korzystaniu z wykształcenia. Poprawa zdrowia kobiet i mężczyzn oraz zwiększenie dzietności to temat rozdziału piątego. Zapobieganiu przemocy w rodzinie jest poświęcony rozdział szósty. Wprowadzenie równości płci w rodzinie i zwiększenie udziału mężczyzn w wychowaniu dzieci zapisano w rozdziale siódmym. Wzrost świadomości społeczeństwa i zwiększenie wiedzy na temat równości płci to temat rozdziału ósmego. Strategię kończy rozdział o przewidywanych rezultatach wprowadzenia dokumentu w życie. Podkreślono w nim, iż poczynania państwa koncentrować się będą na wprowadzeniu w życie wszystkich aktów prawnych dotyczących równości płci, ustanowieniu instytucji kontrolujących tą równość, wzroście reprezentacji kobiet przy podejmowaniu decyzji oraz środków finansowych przeznaczonych na realizację projektów z udziałem kobiet. W obszarze gospodarki w strategii zapisano: równy dostęp kobiet i mężczyzn do posiadania ziemi, surowców i finansów, wzrost konkurencyjności kobiet na rynku pracy. Założono, że kobiety będą miały szeroki dostęp do informacji, edukacji i kształcenia zawodowego. Dokument zapewnił,

---

¹¹ Ibidem.

¹² *Стратегия гендерного равенства в РК на 2006–2016 годы. Департамент юстиции Костанайской области*, <http://www.kst.adilet.gov.kz/ru/articles-inner/strategiya-gendernogo-ravenstva-v-respublike-kazahstan-2> [dostęp: 19.02.2019].

że utworzone zostaną specjalne centra edukacji ekonomicznej, uruchomione linie kredytowe dla kobiet przedsiębiorców. Założono również wzrost liczby placówek wychowawczych dla dzieci celem umożliwienia obojgu rodzicom podjęcia pracy. Pracodawcy zostali zobowiązani do odprowadzania składek emerytalnych w czasie urlopu macierzyńskiego.

W obszarze edukacji kobiety otrzymały dostęp do pracy w sektorach zastrzeżonych dla mężczyzn (przemysł naftowy, gazowy, budownictwo, transport). Założono, że zostaną przygotowane mechanizmy poprawy stanu zdrowia ludności oraz powszechny dostęp do środków antykoncepcyjnych¹³. Do oczekiwanych rezultatów Strategii ds. równości płci w Republice Kazachstanu 2006–2016 należało również wypracowanie egalitarnego modelu rodziny opartego na zasadach równości płci, w którym kobiety mogłyby częściej łączyć pracę z życiem rodzinnym. Jedną z możliwości zwiększenia aktywności zawodowej kobiet było podejmowanie działalności gospodarczej. Sprzyjał temu rozwój doradztwa zawodowego, pomoc w szkoleniu i zatrudnieniu, finansowe wsparcie przedsiębiorczości kobiet. Szczególną uwagę strategia poświęcała kobietom zatrudnionym w sektorze rolnictwa mieszkającym poza terenem dużych miast, przewidując stworzenie miejsc pracy „w domu”¹⁴.

W tekście dokumentu znalazł się zapis zapewniający płatny urlop macierzyński przed porodem 70 dni wolnego i po porodzie 56 dni. Wprowadzono zasiłki na opiekę nad dzieckiem w wysokości 40% ostatniego wynagrodzenia przed porodem, odprowadzanie składek emerytalnych podczas pobytu kobiet na urlopie macierzyńskim, a do 3. roku dziecka dodatkowe płatne

---

¹³ Do najczęstszych chorób kobiet należą niedokrwistość, choroby tarczycy, rak piersi.

¹⁴ *Стратегия гендерного...*, op.cit.; А.Т. Байтенова, *Развитие малого и среднего бизнеса в республике Казахстан*, „Экономическая наука и практика”, Чита 2010, s. 32–38.

przerwy przeznaczone na karmienie dziecka oraz dni na opiekę nad nim. Działania te przyczynić się mogły do zwiększenia dzietności kobiet i nieprzerywania pracy po narodzinach dziecka¹⁵.

Kobiety w polityce

Pomimo że prawo zapewnia kobietom równość, to jednak ich udział w polityce jest niewielki. Z pracy *Promocja ról i zwiększenie udziału kobiet w polityce* wynika, że przed 1989 r. w polityce uczestniczyło znacznie więcej kobiet, niż po odzyskaniu niepodległości¹⁶. W niepodległym Kazachstanie wiele się pisze o równości płci, rosnącej liczbie kobiet w parlamencie, ale w rzeczywistości kobiet polityce jest niewiele. Do lutego 2019 r. tylko jedna kobieta była reprezentowana w najwyższych władzach państwa – Gulshara Abdykalikova. Od 28 listopada 2013 r. do 11 listopada 2014 r. była ona pierwszą kobietą pełniącą funkcję wicepremiera Kazachstanu¹⁷. Do lutego 2019 r. rząd zatrudniał kobiety w randze wiceministrów i dyrektorów departamentów ministerstw. W Ministerstwie Pracy i Ochrony Socjalnej Ludności pracowała Aida Kurmangaliyeva, w Ministerstwie Sprawiedliwości wiceministerami były Elvira Azimova i Zauresh Baymoldina, a w Ministerstwie Edukacji Elmira

---

¹⁵ *Стратегия гендерного равенства в РК на 2006–2016 годы*, <http://www.kst.adilet.gov.kz/ru/articles-inner/strategiya-gendernogo-ravenstva-v-respublike-kazahstan-2> [dostęp: 19.02.2019].

¹⁶ *Повышение роли и расширение участия женщин в политических процессах: аналитический обзор и рекомендации для стран Центральной и Восточной Европы и Содружества Независимых Государств*, UNITED NATIONS, https://www.un.org/ru/development/surveys/docs/women_polit_participation.pdf [dostęp: 24.02.2019].

¹⁷ *Gulshara Abdykalikova gets new appointment*, kazinform, https://www.inform.kz/en/gulshara-abdykalikova-gets-new-appointment_a3501841 [dostęp: 25.01.2019].

Sukhanberdiyeva i Bibigul Asylova. Tatiana Savelyeva i Natalia Korzhova pracowały w Ministerstwie Finansów, Madina Abylkasymova w Ministerstwie Gospodarki Narodowej, Gulmira Isaeva w Ministerstwie Rolnictwa, Lyazat Akzhanova w Ministerstwie Zdrowia i Ochrony Socjalnej, Svetlana Zhakupova w resorcie kultury i sportu.

W administracji prezydenta Nazarabajewa pracowały tylko trzy kobiety – Aida Balayeva, szefowa departamentu polityki wewnętrznej, Aliya Rakisheva była szefem departamentu prawa państwowego i Ayana Manasova, dyrektorem centrum strategicznych badań i rozwoju.

W Kazachstanie przez 25 lat niepodległości kobiety nie zajmowały stanowiska szefa administracji prezydenckiej, premiera, marszałka parlamentu, prokuratora generalnego, przewodniczącego sądu najwyższego, rady konstytucyjnej, narodowego banku. Nie pełniły kluczowych stanowisk w ministerstwach: spraw wewnętrznych, obrony i przemysłu lotniczego, spraw zagranicznych, informacji i komunikacji, spraw religijnych i społeczeństwa obywatelskiego, energii i inwestycji¹⁸.

Więcej kobiet zatrudniano w instytucjach finansowych. Wiceprzewodniczącym Narodowego Banku Kazachstanu była Dean Galieva, szefem Giełdy Kazachstanu Alina Aldambergen. Stanowisko szefa akumulacyjnych funduszy emerytalnych w 2017 r. objęła Nurbubu Nauryzbayeva, a prezesem Zhilstroysberbanku została Lyazzat Ibragimova¹⁹.

---

¹⁸ И.С. Осимбаева, *Участие женщин в политической жизни Республики Казахстан на современном этапе*, Бишкек 2012, s. 38–41; ds.libnet. Библиотека диссертаций и авторефератов России, <http://cheloveknauka.com/uchastie-zhenschin-v-politicheskoy-zhizni-respubliki-kazahstan-na-sovremennom-etape#ixzz5pbCIZTiO> [dostęp: 7.02.2019].

¹⁹ А КЕНЖЕБЕКОВА, *Женщина в политике – в связке с развитием среднего класса*, Радио Азаттык, <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-women-in-policy/27657312.html> [dostęp: 20.03.2019].

W liczącym 98 posłów Mażylisie i 47-osobowym Senacie procent zasiadających kobiet w latach 2000–2017 przedstawia tabela 5.

Tabela 5. Procent kobiet w parlamencie i Mażylisie w latach 2000–2017

Rok	% osób w parlamencie łącznie (Senat + Mażylis)	% kobiet w parlamencie łącznie	% osób w Mażylisie	% kobiet w Mażylisie
2000	100	11,3	100	9,5
2001	100	10,4	100	10,4
2002	100	10,4	100	9,5
2003	100	10,4	100	9,5
2004	100	10,5	100	9,6
2005	100	10,5	100	8,7
2006	100	10,4	100	8,6
2007	100	16,8	100	13,0
2008	100	17,0	100	13,1
2009	100	17,8	100	13,6
2010	100	17,8	100	13,6
2011	100	17,8	100	13,7
2012	100	23,8	100	17,8
2013	100	26,2	100	20,1
2014	100	26,2	100	20,1
2015	100	26,7	100	20,4
2016	100	27,6	100	21,7
2017	100	27,4	100	22,2

Źródło: *Женщины и мужчины в казахстане в 2009–2013 гг.*, Статистический сборник, Астана 2014; *Женщины и мужчины в казахстане в 2010–2017 гг.*, Статистический сборник, Астана 2018.

Z danych przedstawionych w tabeli 5 wynika, że liczba kobiet w parlamencie Kazachstanu wrastała bardzo wolno. Zdecydowanie więcej kobiet zasiadało w niższej izbie parlamentu – Mażylisie, mniej w Senacie. Przewodniczącemu Mażylisu podlega Komitet Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylisu. Do lutego 2019 r. składał się on z 16 członków, zasiadało w nim 6 kobiet. Liczbę kobiet – członków Komitetu Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylisu w 2019 r. przedstawia tabela 6.

Tabela 6. Liczba kobiet – członków Komitetu Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylistu według danych na luty 2019 r.

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko
1.	Iksanowa Gilnar Mustachinowna	Przewodniczący Komitetu Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylistu
2.	Amanzholova Zauresh Dzhumanalievna	Członek Komitetu Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylistu
3.	Zumalildajewa Natalia Wasilewna	Członek Komitetu Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylistu
4.	Nurkina Aigul Kabyszewna	Członek Komitetu Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylistu
5.	Nurmanietowa Dżamila Nusupzanowna	Członek Komitetu Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylistu
6.	Omariekowa Zanat Anuarbiekowna	Członek Komitetu Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylistu

Źródło: opracowanie własne na podstawie: КОМИТЕТ ПО СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ РАЗВИТИЮ ОФИЦИАЛЬНЫЙ ИНТЕРНЕТ РЕСУРС МАЖИЛИСА ПАРЛАМЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН, <http://www.parlam.kz/ru/mazhilis/person/2749> [dostęp: 25.02.2019].

Listę najbardziej aktywnych kobiet w walce o prawa kobiet w parlamencie przedstawia tabela 7.

Tabela 7. Najbardziej aktywne kobiety w parlamencie Kazachstanu 2010–2018

Lp.	Imię i nazwisko	Funkcja
1.	Aitimowa Byrganym Sarniewna	poseł Senatu
2.	Amanzholova Zauresh Dzhumanalievna	Członek komitetu Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylistu
3.	Połtorabatko Ludmiła	poseł Senatu
4.	Pieriepieczyna Olga Walentinowna	poseł Senatu
5.	Nazarbajewaa Daringa	wiceprzew. Mażylistu
6.	Aronowa Irina Pietrowna	poseł Mażylistu
7.	Aisina Majra Arapowna	poseł Mażylistu
8.	Asahgazy Orazkul Asangazykyzy	poseł Mażylistu
9.	Balijewa Zagipa Jachjanowna	poseł Mażylistu
10.	Byczkowa Swietłana Fiedorowna	poseł Mażylistu
11.	Bimiendina Asima Teimkenowna	poseł Mażylistu
12.	Bajmachanowa Galina Aleksandrowna	poseł Mażylistu
13.	Iksanowa Gulnar Mustachinowna	przewodniczący Komitetu Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylistu

14.	Karagusowa Gulżana Dzanpeisowna	Przewodniczący Komitetu Społeczno-Kulturalnego Rozwoju Mażylisu
15.	Isimbajewa Gulmira Istajbekowana	poseł Mażylisu
16.	Kadradijwa Swietłana Chajdarowna	poseł Mażylisu
17.	Karaken Kuralaj Ahjarowna	poseł Mażylisu
18.	Kazbekowa Merujert Ajtkażewana	poseł Mażylisu
19.	Kikolenko Olga Andrejewna	poseł Mażylisu
20.	Nurkina Ajgul Kabdyszewna	poseł Mażylisu
21.	Nikitinskaja Jekaterina Siergiewna	poseł Mażylisu
22.	Niestierowna Nadieżda Dmitrijewna	poseł Mażylisu
23.	Romanowskaja Swietłana Juriewna	poseł Mażylisu
24.	Pietuchowa Nadieżda Michałowna	poseł Mażylisu
25.	Samakowa Ajtkul Bajgaziwna	poseł Mażylisu
26.	Sejtmaganietowa Gulnar Sulejmienowna	poseł Mażylisu
27.	Sajanowa Zuchra Alejtudinowna	poseł Mażylisu
28.	Tarassenko Elena Iwanowna	poseł Mażylisu
29.	Fercho Swietłana Iwanowna	poseł Mażylisu
30.	Jakowlewa Tatiana Iwanowna	poseł Mażylisu
31.	Sziszigina Olga Wasilejewna	poseł Mażylisu
32.	Sołowjewa Ajgul Sagadibikietowna	poseł Mażylisu

Źródło: *Женщины – депутаты Парламента РК, ОФИЦИАЛЬНЫЙ САЙТ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН*, https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://www.akorda.kz/upload/nac_komissiya_po_delam_zhenshin/Женщины+и+политика/Женщины+-+депутаты+Парламента+РК.pdf [dostęp: 25.02.2019].

Poza parlamentem kobiety pracowały we władzach lokalnych Kazachstanu. W dziewięciu regionach kraju kobiety były akimami lub zastępcami akimów. Tylko w jednym regionie – Mangystan akimami były dwie kobiety: Banu Nurgaziyeva i Sholpan Ilmukhanbetova pełniły obie funkcje, w innych po jednej: Malika Bekturowa w Astanie, Assel Zhunusova w Ałmaty, Aigul Azhgaliyewa w regionie Atyrau, Assem Nusupova we wschodnim regionie, Bibigul Konysbaeva w regionie zachodniego Kazachstanu, Roza Kemalova w regionie Kostanay, Aliya Arynova w regionie Pawłodar i Anarkhan Dyusenova w regionie północnego Kazachstanu. W pozostałych regionach: Akmola, Aktyubinsk, Almaty, Zhambyl, Karaganda, Ky-

zylorda i Południowy Kazachstan, do lutego 2019 r. nie było kobiet we władzach samorządowych²⁰.

Konstytucja Kazachstanu gwarantuje możliwość działania partii, ruchów, stowarzyszeń, z wyjątkiem tych, których działalność ma na celu „przymusową zmianę porządku konstytucyjnego, naruszanie integralności republiki, podważanie bezpieczeństwa państwa, podżeganie do konfliktów społecznych, rasowych, narodowych, religijnych, klasowych i plemiennych”²¹. Zgodnie z najnowszą wersją ustawy o partiach politycznych zapisano, że partia by istnieć musi mieć przynajmniej 40 tys. członków²². Największą partią Kazachstanu jest Nur Otan założona w 1999 r., a na jej na czele stanął Nursułtan Nazarbajew. Członkowie tej partii to w 50% kobiety²³. W pozostałych partiach, których członkowie zasiadają w parlamencie: Demokratycznej Partii Kazachstanu „Ak Żol” i Komunistycznej Ludowej Partii Kazachstanu kobiety stanowią około 33% członków²⁴. O wzrastającej roli kobiet w polityce świadczyć może rejestracja w dniu 4 maja 2019 r. pierwszej kobiety kandydu-

---

²⁰ *О роли женщин в казахстанской политике рассказала Абдыкаликова*, BNEWS.kz, https://bnews.kz/news/skolko_sostavlyayet_dolya_kazahstanskih_zhenshchin_v_politike_rasskazala_abdikalikova [dostęp: 12.02.2019]; *Почему в Казахстане мало женщин во власти?*, Радио Азаттық, <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-zhenshchiny-vo-vlasti/29225073.html> [dostęp: 28.02.2019].

²¹ *Konstytucja Kazachstanu, z dnia 30 sierpnia 1995 r.*, Biblioteka Sejmowa, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/konstytucje-swiata-kazachstan> [dostęp: 27.02.2019].

²² *Закон Республики Казахстан от 15 июля 2002 года № 344-II О политических партиях (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.01.2019 г.)*, юрист, <https://online.zakon.kz/> [dostęp: 12.02.2019].

²³ *How many women in the Kazakh government and politics*, EXPO & WOMEN, <http://expoandwomen.com/en/how-many-women-in-the-kazakh-government-and-politics/> [dostęp: 15.02.2019].

²⁴ *О роли женщин в казахстанской политике рассказала Абдыкаликова*, BNEWS.kz, https://bnews.kz/news/skolko_sostavlyayet_dolya_kazahstanskih_zhenshchin_v_politike_rasskazala_abdikalikova [dostęp: 12.02.2019].

jącej do urzędu prezydenta – Danji Espajewej w wyborach zaplanowanych na 9 czerwca 2019 r.²⁵ W tym samym czasie z inicjatywą powołania nowego ugrupowania politycznego „Nasze prawo” wystąpiła bizneswoman Sanawar Zakirova. W programie znalazły się hasła: ochrony praw przedsiębiorców, reforma sądownictwa, policji i wsparcie najsłabszych grup społecznych. Liderka zachęcała obywateli do udziału w kongresie założycielskim partii w mediach społecznościowych i na ulicach²⁶.

Ponadto w Kazachstanie w 2017 r. działało około 300 organizacji pozarządowych walczących o prawa kobiet. Ponad 95% członków tych organizacji to kobiety²⁷.

Mimo że kobiety zasiadają w parlamencie ich udział w polityce jest mały. Niedostateczny udział kobiet w życiu politycznym państwa podkreślił w 2016 r. wysłannik ONZ mówiąc: „Jeśli Kazachstan chce wejść »pomiedzy 50 rozwiniętych krajów świata«, to znacznie więcej kobiet musi sprawować władze, zasiadać w rządzie i parlamencie”²⁸.

Pomimo działań podjętych przez Kazachstan w polityce genderowej, istnieje szereg czynników ograniczających równe szanse kobiet z mężczyznami w życiu politycznym. Należą do nich: brak mechanizmów gwarantujących równość kobiet w wyborach; brak zaufania wyborców do ewentualnych kan-

---

²⁵ В Казахстане женщина впервые баллотируется на пост президента, Корреспондент.net, <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2693722-vpervye-v-istorii-kazahstana-kandidatom-v-prezidenty-stala-zensina.html> [dostęp: 22.03.2019].

²⁶ Заявки на создание партий на фоне затишья. Что за ними стоит?, Радио Азаттык, <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-political-parties-new-initiatives/29780677.html> [dostęp: 25.02.2019].

²⁷ Женщины в парламенте Казахстана составляют 22%, ANADOLU AGENCY, <https://www.aa.com.tr/ru/заголовки-дня/женщины-в-парламенте-казахстана-составляют-22-/1332349> [dostęp: 23.02.2019].

²⁸ Представитель Структуры «ООН-женщины» в Казахстане, ООН женщины, <http://eca.unwomen.org/ru/where-we-are/kazakhstan/representative> [dostęp: 27.03.2019].

dydatek, słaby poziom działań organizacji kobiecych, deficyt wiedzy kobiet na temat ich praw w życiu publicznym, fałszerstwa podczas wyborów, dyskredytowanie ze względu na płeć; postrzeganie polityki jako zajęcia męskiego. W promocji przywództwa kobiet w polityce konieczne jest: tworzenie transparentnych instytucji demokratycznych, zapewnienie równego i skutecznego uczestnictwa w życiu politycznym, opartego na zasadach równego prawa do głosowania i kandydowania, tworzenie społeczeństwa obywatelskiego, wypełnianie przez państwo zobowiązań w związku z ratyfikacją odpowiednich konwencji międzynarodowych, aktywny udział mediów w działaniach na rzecz partycypacji kobiet w polityce, zwalczanie stereotypów, które przyczyniają się do wzrostu uprzedzeń płciowych, większy udział kobiet w pracach partii politycznych, stworzenie przez Krajową Komisję ds. Rodziny i Polityki Płci rezerwy kobiet przywódczyni oraz wprowadzenie 30-procentowego udziału kobiet w rządzie celem przyspieszenia ustanowienia faktycznej równości między mężczyznami i kobietami²⁹.

Zakończenie

Ponad połowę społeczeństwa w Kazachstanie stanowią kobiety, a pomimo to ich aktywność zawodowa jest mniejsza niż mężczyzn. Sytuacji takiej sprzyjają: tradycyjny model rodziny i religia muzułmańska. Prawa kobiet do równego traktowania z mężczyznami zapewniają: Konstytucja i podpisane przez rząd Kazachstanu konwencje Międzynarodowej Organizacji Pracy, ONZ i deklaracja pekińska. W państwie wdro-

---

²⁹ Женщины Казахстана в политике и на международной арене: гендерная проблематика, Статьи, <https://articlekz.com/article/16679> [dostęp: 2.03.2019].

żono krajowy plan działania na rzecz poprawy statusu kobiet w Kazachstanie, w 1999 r. opracowano skuteczne mechanizmy aktywności i roli kobiet w życiu publicznym. W 2003 r. rząd przyjął uchwałę 1190 z 27 listopada potwierdzającą równość płci, w 2005 r. została zatwierdzona Strategia ds. równości płci w Republice Kazachstanu na lata 2006–2016. Pomimo że prawo zapewnia kobietom równe traktowanie, to ich udział w polityce jest niewielki. Do lutego 2019 r. tylko jedna kobieta była wicepremierem Kazachstanu, kilka innych pracowało w randze wiceministrów i dyrektorów departamentów, a trzy w administracji prezydenta. W latach 2000–2017 liczba kobiet w obu izbach parlamentu wzrastała. Więcej kobiet było posłami w Mażylisie – niższej izbie parlamentu niż w Senacie. W 2000 r. posłami w Mażylisie było 9,5% kobiet, a w Senacie 1,8%. W 2017 r. procent kobiet w Mażylisie wzrósł do 22,4% a w Senacie do 5,2%. Kobiety zasiadały również w instytucjach współpracujących z Senatem, tj. Komitecie Społeczno-Kulturalnym Rozwoju Mażylistu liczącym 16 miejsc, z których tylko 6 zajmowały kobiety. Zwraca uwagę, że kobiety aktywnie pracowały we władzach lokalnych Kazachstanu. W dziewięciu regionach były akimami lub zastępcami akimów. Były również członkami kazachskich partii, głównie partii rządzącej Nur Otan, w której – jak sygnalizowano – stanowiły prawie 50% członków. W pozostałych dwóch partiach wchodzących do parlamentu, Demokratycznej Partii Kazachstanu Ak Żoł oraz Komunistycznej Ludowej Partii Kazachstanu, kobiety stanowiły około 30% członków. Ponadto uczestniczyły w pracach 300 organizacji pozarządowych walczących o prawa kobiet. Jednak udział kobiet w polityce oceniany jest jako niewystarczający. Spowodowały go ograniczenia: brak mechanizmów gwarantujących równość kobiet w wyborach, brak zaufania wyborców do ewentualnych kandydatek, słabość organizacji kobiecych, brak świadomości kobiet na temat ich praw, polityki i proce-

сów społecznych, fałszerstwa podczas kampanii wyborczych. Aby wzrósł udział kobiet w sprawowaniu władzy i życiu politycznym konieczne są: rządy prawa, zapewnienie obu płciom równego uczestnictwa w życiu politycznym, wypełnianie przez państwo zobowiązań w związku z ratyfikacją odpowiednich konwencji międzynarodowych, stworzenie przez Krajową Komisję ds. Rodziny i Polityki Płci rezerwy kobiet przywódczyń i przekazanie 30% stanowisk w rządzie kobietom.

Bibliografia

- Абдрахманова А.К., *РОЛЬ ЖЕНЩИНЫ В КАЗАХСКОМ ТРАДИЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ*, Электронная библиотека БГУ, http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/194515/1/Абрахманова_РОЛЬ%20ЖЕНЩИНЫ%20В%20КАЗАХСКОМ%20ТРАДИЦИОННОМ%20ОБЩЕСТВЕ.
- Байтенова А.Т., *Развитие малого и среднего бизнеса в республике Казахстан* «Экономическая наука и практика», Чита 2010.
- Gulshara Abdykalikova gets new appointment*, Kazinform, https://www.inform.kz/en/gulshara-abdykalikova-gets-new-appointment_a3501841.
- Гуляева С.П., *О применении зарубежного опыта микрокредитования в экономике Казахстана. Коллективная монография Пайдейя*, Алматы 2010.
- Где предпочитают работать мужчины и женщины Казахстана*, Head Hunter Kz., <https://hh.kz/article/18503>.
- How many women in the Kazakh government and politics*, EXPO & WOMEN, <http://expoandwomen.com/en/how-many-women-in-the-kazakh-government-and-politics>.
- Исследование: женщины в Казахстане зарабатывают на треть меньше, чем мужчины*, Inform бюро,

<https://informburo.kz/novosti/issledovanie-zhenshchiny-v-kazahstane-zarabatyvayut-v-tri-raza-menshe-chem-muzhchiny.html>.

ИБРАГИМОВА Л., БОЛЕЕ ТРЕТИ КАЗАХСТАНСКОГО ВВП СОЗДАЮТ ЖЕНЩИНЫ. ОФИЦИАЛЬНЫЙ САЙТ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН, <http://www.akorda.kz/ru/osnovnie-napravleniya-nacionalnoi-komissii/uchastie-zhenshin/komissiya-po-delam-194>.

Юн И., *Роль женщины в казахстанском обществе. Что изменилось за 27 лет демократии?*, ВURO, <https://www.buro247.kz/buro-choise/opinion/infografika-buro-24-7-rol-zhenshciny-v-kazakhstanskom-obshchestve.html>.

Konstytucja Kazachstanu z dnia 30 sierpnia 1995 r., Biblioteka Sejmowa, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/konstytucje-swiata-kazachstan>.

Казахская женщина – хранительница традиций и семейного очага *Казахская женщина хранительница традиций и семейного очага*, „Главная Новости”, <https://e-history.kz/ru/publications/view/971>.

Комитет по социально-культурному развитию, ОФИЦИАЛЬНЫЙ ИНТЕРНЕТ РЕСУРС МАЖИЛИСА ПАРЛАМЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН, <http://www.parlam.kz/ru/mazhilis/person/2749>.

Осимбаева И.С., *Участие женщин в политической жизни Республики Казахстан на современном этапе*, Бишкек 2012. *ds.libnet*. Библиотека диссертаций и авторефератов России, <http://cheloveknauka.com/uchastie-zhenschin-v-politicheskoy-zhizni-respubliki-kazahstan-na-sovremennom-etape#ixzz5pbCIZTЮ>.

О роли женщин в казахстанской политике рассказала Абдыкаликова, BNEWS.kz., https://bnews.kz/news/skolko_sostavlyaet_dolya_kazahstanskih_zhenshchin_v_politike_rasskazala_abdikalikova.

- Почему в Казахстане мало женщин во власти?*, Радио Азаттык, <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-zhenschinyvo-vlasti/29225073.html>.
- Повышение роли и расширение участия женщин в политических процессах: аналитический обзор и рекомендации для стран Центральной и Восточной Европы и Содружества Независимых Государств*, UNITED NATIONS, https://www.un.org/ru/development/surveys/docs/women_polit_participation.pdf.
- Представитель Структуры «ООН-женщины» в Казахстане*, ООН женщины, <http://eca.unwomen.org/ru/where-we-are/kazakhstan/representative>.
- Смаилова А.Т., *О реализации гендерной политики в Республике Казахстан*, юрист, <https://www.zakon.kz/4854940-o-realizacii-gendernojj-politiki-v.html>.
- Стратегия Казахстан 2050*, ОФИЦИАЛЬНЫЙ САЙТ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН, <http://www.mfa.kz/ru/sydney/content-view/kazakstan-2050-strategiasy-2>.
- Стратегия гендерного равенства в РК на 2006–2016 годы*. Департамент юстиции Костанайской области, <http://www.kst.adilet.gov.kz/ru/articles-inner/strategiya-gendernogo-ravenstva-v-respublike-kazahstan-2>.
- Stasevich I., *Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность*, Санкт-Петербург 2011.
- Сизинцев С., *Условия, по которым предпринимательство относится к малому, среднему или крупному*, DE FACTO, http://www.defacto.kz/content/usloviya-po-kotorympredprinimatelstvo-otnositsya-k-malomu-srednemu-ili-kрупnomu%23K_subektam_malogo_predprinimatelstva_otnosyatsya.
- The results of the national population census in 2009*, The Agency on Statistics of the Republic of Kazakhstan, <https://>

- web.archive.org/web/20110722142449/http://www.eng.stat.kz/news/Pages/n1_12_11_10.aspx.
- В Казахстане женщина впервые баллотируется на пост президента*, Корреспондент.net, <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2693722-vpervyye-v-istorii-kazahstana-kandidatom-v-prezidenty-stala-zensina.htm>.
- Закон Республики Казахстан от 15 июля 2002 года № 344-II О политических партиях* (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.01.2019 г.), юрист, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032141.
- Заявки на создание партий на фоне затишья. Что за ними стоит?*, Радио Азаттык, <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-political-parties-new-initiatives/29780677.html>.
- Женщины в парламенте Казахстана составляют 22%*, Радио Азаттык, <https://www.aa.com.tr/ru/заголовки-дня/женщины-в-парламенте-казахстана-составляют-22-/1332349>.
- Женщины и мужчины в казахстане в 2009–2013. Статистический сборник*, Астана 2014.
- Женщины и мужчины в казахстане в 2004–2017. Статистический сборник*, Астана 2017.
- Женщины – депутаты Парламента РК, ОФИЦИАЛЬНЫЙ САЙТ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН*, https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://www.akorda.kz/upload/nac_komissiyo_delam_zhenshin.
- КЕНЖЕБЕКОВА А., *Женщина в политике – в связке с развитием среднего класса*, Радио Азаттык, <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-women-in-policy/27657312.html>.
- Женщины Казахстана в политике и на международной арене: гендерная проблематика*, Статьи, <https://articlekz.com/article/16679>.

Abstrakt

Kobiety w Kazachstanie nie wykazują znaczącej aktywności zawodowej. Mniej niż połowa społeczności kobiet podejmuje pracę zawodową, za którą wynagrodzenie jest mniejsze o 30% niż mężczyzn. Kazachstan wspierał równość kobiet i mężczyzn, podpisując wiele umów międzynarodowych. W 2003 r. rząd przyjął uchwałę potwierdzającą równość płci, a w 2005 r. została zatwierdzona Strategia ds. równości płci w Republice Kazachstanu na lata 2006–2016. Pomimo że prawo zapewnia kobietom równe traktowanie to ich udział w polityce jest niewielki. Do lutego 2019 r. tylko jedna kobieta była wicepremierem Kazachstanu, kilka innych pracowało w randze wiceministrów i dyrektorów departamentów, a trzy w administracji prezydenta. W latach 2000–2017 liczba kobiet w obu izbach parlamentu wzrastała. Więcej kobiet było posłami w Mażylisie – niższej izbie parlamentu niż senacie. Poza parlamentem kobiety aktywnie pracowały w władzach lokalnych Kazachstanu. W dziewięciu regionach były akimami lub zastępcami akimów. Były również członkami kazachskich partii. W Nur Otan stanowiły prawie 50% członków, a w Demokratycznej Partii Kazachstanu Ak Żoń oraz Komunistycznej Ludowej Partii Kazachstanu około 30% członków. By zwiększyć liczbę kobiet w polityce niezbędne jest wypełnianie przez państwo zobowiązań w związku z ratyfikacją konwencji międzynarodowych, stworzenie przez Krajową Komisję ds. Rodziny i Polityki Płci rezerwy kobiet przywódczyni i przekazanie 30% stanowisk w rządzie kobietom.

Słowa kluczowe: kobiety, Kazachstan, polityka, parlament, władze lokalne, partie

Abstract

Women in Kazakhstan constitute the majority of the society but their professional activity is much smaller. Women's wages are often as much as 30% lower than men's. Kazakhstan supported equality between women and men by signing many international agreements. In 2003, the government adopted a resolution confirming gender equality, and in 2005 the Strategy for Gender Equality in the Republic of Kazakhstan for 2006–2016 was approved. Although the law provides women with equal treatment, their participation in politics is small. Until February 2019, only one woman was the deputy prime minister of Kazakhstan and several others worked in the rank of deputy ministers and depart-

ment directors and three in the presidential administration. In the years 2000–2017, the number of women in both houses of parliament increased. More women were deputies in Majilis – the lower house of parliament than the Senate. Apart from parliament, women actively worked in the local government of Kazakhstan. In 9 regions, they were akim or assistance akim. They were also members of the Kazakh parties. In Nur Otan accounted for almost 50% of members and in the Democratic Party of Kazakhstan Ak Zhol and the Communist People's Party of Kazakhstan about 30% of members. To increase the number of women in politics, it is necessary for the state to fulfill its obligations in connection with the ratification of international conventions, the creation of female leaders by the National Commission for Family and Gender Policy and the handing over of 30% of positions in the government to women.

Keywords: women, Kazakhstan, politics, parliament, local government, parties

Linda Masalska

Uniwersytet Warszawski

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6944-2160>

Społeczne i kulturowe aspekty statusu języka rosyjskiego w państwach Azji Centralnej

Wstęp

Po proklamowaniu niepodległości przez państwa Azji Centralnej polityka językowa¹ stała się jednym z najważniejszych elementów procesów państwo- i narodotwórczych. Sowietyzacja w dużym stopniu zmieniła środowisko językowe na tym obszarze. Jej spuścizną była m.in. dominująca pozycja języka rosyjskiego we wszystkich sferach życia publicznego. W ramach procesów państwo- i narodotwórczych podjęto działania na rzecz nadania odpowiedniego statusu językom narodów tytularnych oraz rozszerzenia ich przestrzeni komunikacyjnej. Polityka językowa w każdym z państw centralnoazjatyckich była jednak prowadzona odmiennie.

Celem opracowania jest wyjaśnienie roli języka rosyjskiego w niepodległych państwach Azji Centralnej w wymiarze społecznym i kulturowym oraz wynikających z tego implikacji. Po

---

¹ Dla potrzeb niniejszego artykułu przyjmuję, że polityka językowa to relacje między językiem a polityką, które obejmują m.in. status języków, a także ich funkcje społeczne. М. Вингендер, *Противоборство языковой политики и языковой действительности в странах СНГ (сравнение русско-тюркских языковых сообществ Татарстана и Казахстана, [w:] Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности*, t. I, red. Г.П. Неширенко, „Развития фундаментальных лингвистических исследований” 2014, s. 239.

rozpadzie Związku Radzieckiego władze państw Azji Centralnej dążyły do ograniczenia rosyjskiego dziedzictwa imperialnego, w tym poprzez regulacje prawno-polityczne dotyczące statusu języka rosyjskiego.

W niniejszych badaniach autorka podejmuje próbę odpowiedzi na dwa kluczowe pytania: czy polityka językowa państw Azji Centralnej przyczyniła się do ograniczenia statusu języka rosyjskiego oraz jaki jest realny status języka rosyjskiego w życiu społeczno-kulturalnym państw regionu? Odpowiedzi na te pytania pozwolą na weryfikację przyjętej w pracy hipotezy, wedle której polityki językowe prowadzone w państwach Azji Centralnej nie przyczyniły się do znacznego ograniczenia statusu języka rosyjskiego w regionie, ponieważ jego znaczenie, zwłaszcza w wymiarze społecznym i kulturowym, jest wciąż istotne.

Język rosyjski w radzieckich republikach Azji Centralnej w wymiarze kulturowo-społecznym

Powstanie Związku Radzieckiego wyznaczyło nowy okres w historii Azji Centralnej. Na jej obszarze powstało pięć republik związkowych: Kazachska, Kirgiska, Tadżycka, Turkmeńska i Uzbecka SRR². Władza radziecka poddała region industria-

---

² Kazachską Socjalistyczną Republikę Radziecką utworzono w 1920 r. jako Kirgiską Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Radziecką (ASRR), którą w 1925 r. przemianowano na Kazachską ASRR. W 1936 r. zmieniono jej status i jako Kazachską SRR włączono bezpośrednio w skład Związku Radzieckiego. Kirgiska SRR powstała w 1936 r. z przekształcenia istniejącej od 1926 r. Kirgiskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Tadżycka SRR powstała w 1929 r. Turkmeńska SRR w 1921 r. została włączona do Rosji Radzieckiej jako obwód turkmeński w Turkiestańskiej ASRR, a w 1925 r. została jedną z republik wchodzących w skład ZSRR. Uzbecka SRR oficjalnie została utworzona w maju 1925 r., ale faktycznie funkcjonowała od października 1924 r.

lizacji³ i rozbudowie infrastruktury. Sowietyzacja zmierzała również do unifikacji kulturowej narodów regionu, w tym do sedentaryzacji ludności koczowniczej. Ponadto do regionu deportowano miliony osób z innych części ZSRR. Azja Centralna stała się również celem migracji ludności rosyjskiego i wschodniosłowiańskiej⁴. Unifikacja kulturowa zmierzała do ukształtowania się wspólnoty narodu radzieckiego. Miało temu służyć m.in. rozpowszechnianie języka rosyjskiego oraz wspieranie osadnictwa Słowian⁵.

W 1989 r. w Azji Centralnej zamieszkiwało ok. 9,5 mln Rosjan. Struktura liczebności Rosjan kształtowała się w różny sposób w poszczególnych republikach centralnoazjatyckich (tabela 1).

Tabela 1. Liczba Rosjan (i ich procentowy udział w populacji) w państwach Azji Centralnej

Państwo	1959	1970	1979	1989
Kazachstan	3 972 042 (42,7%)	5 521 917 (42,5%)	5 991 205 (40,8%)	6 227 549 (37,8%)
Kirgistan	623 562 (30,2%)	855 935 (29,2%)	911 703 (25,9%)	916 558 (21,5%)
Uzbekistan	1 090 728 (13,5%)	1 495 556 (12,5%)	1 665 658 (10,8%)	1 653 478 (8,3%)
Tadżykistan	262 610 (13,3%)	344 109 (11,9%)	395 089 (10,4%)	388 481 (7,6%)

³ W czasach radzieckich obszar Azji Centralnej był wykorzystywany przede wszystkim do dostarczania surowców, które były przetwarzane w zachodnich częściach ZSRR. Surowcami najczęściej sprowadzanymi z tamtego regionu były bawełna, jedwab, pszenica, a także surowce energetyczne: ropa naftowa, gaz ziemny.

⁴ A. Applebaum, *Gulag: A History Intro*, <http://www.anneapplebaum.com/gulag/intro.html> [dostęp: 3.03.2017].

⁵ A. Perkowska, *Przedradziecka tożsamość narodowa w Azji Centralnej w kontekście polityki narodowościowej ZSRR. Przegląd badań*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, vol. 50, nr 1, s. 140–141; W. Górecki, *Coraz dalej od Moskwy: Rosja wobec Azji Centralnej*, Warszawa 2014, s. 13–14.

Turkmenistan	262 701 (17,3%)	313 079 (14,5%)	349 170 (12,6%)	333 892 (9,5%)
--------------	--------------------	--------------------	--------------------	-------------------

Źródło: Е.П. Зимовина, *Динамика численности и состава населения Казахстана во второй половине XX века*, „Демоскоп Weekly”, 3–16.03.2003, nr 103–104, <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit03.php> [dostęp: 18.03.2020]; В. Хауг, *Демографические тенденции, формирование наций и межэтнические отношения в Киргизии*, „Демоскоп Weekly”, 4–17.04.2005, nr 197–198, <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0197/analit04.php> [dostęp: 18.03.2020]; *Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР*, „Демоскоп Weekly”, <http://www.demoscope.ru> [dostęp: 18.03.2020]; *Всесоюзная перепись населения 1970 года. Национальный состав населения по республикам СССР*, „Демоскоп Weekly”, <http://www.demoscope.ru> [dostęp: 18.03.2020]; *Всесоюзная перепись населения 1979 года. Национальный состав населения по республикам СССР*, „Демоскоп Weekly”, <http://www.demoscope.ru> [dostęp: 18.03.2020]; *Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР*, „Демоскоп Weekly”, <http://www.demoscope.ru> [dostęp: 18.03.2020].

Polityka językowa była jednym z elementów sowietyzacji narodów Związku Radzieckiego. Język rosyjski przenikał do mówionej i pisanej formy miejscowych języków i dialektów. W językach miejscowych pojawiały się rusycyzmy rozpowszechnione w środkach masowego przekazu, a także w publikacjach naukowych. Doprowadziło to do przenikania zapożyczeń z języka rosyjskiego we wszystkie sfery życia. Był on językiem wykorzystywanym w siłach zbrojnych, polityce, nauce, kulturze, literaturze i administracji, a także językiem dyskursu publicznego i komunikacji w sferze prywatnej. W związku z tym rosyjscy migranci, którzy przyjechali do regionu, nie mieli motywacji do nauki języków miejscowych. Podporządkowanie Azji Centralnej najpierw Imperium Rosyjskiemu, a następnie Związkowi Radzieckiemu spowodowało powstanie w tym regionie kultury hybrydalnej, łączącej elementy kultury rdzennych narodowości z kulturą rosyjską⁶.

⁶ J. Olędzka, *Zjawisko nowego nacjonalizmu na obszarze Azji Centralnej*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2016, t. XXVII cz. 1, s. 114.

Język rosyjski w polityce językowej państw Azji Centralnej

Uwarunkowania historyczne miały istotny wpływ na język rosyjski jako środek komunikacji między ludźmi w niepodległych państwach Azji Centralnej. Kwestię tę należy analizować w kontekście: a) budowania i umacniania swojej tożsamości narodowej i państwowej przez państwa regionu; b) wykorzystywania przez Federację Rosyjską statusu języka rosyjskiego w stosunkach z państwami Azji Centralnej; c) polityki językowej państw regionu.

Po rozpadzie ZSRR powstało pięć suwerennych państw: Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan. Kazachstan jest największym z państw Azji Centralnej pod względem powierzchni – 2 725 000 km², podczas gdy Uzbekistan posiada najliczniejszą populację – ok. 34 mln.

Tabela 2. Państwa Azji Centralnej – powierzchnia, ludność (2019)

Państwo	Powierzchnia	Ludność
Kazachstan	2 724 900 km ²	18 653 500
Kirgistan	198 500 km ²	6 389 500
Tadżykistan	141 400 km ²	9 127 000
Turkmenistan	488 100 km ²	5 850 900 (2018)
Uzbekistan	448 800 km ²	34 069 500 (2020)

Źródło: Министерство национальной экономики Республики Казахстан Комитет по статистике, <https://stat.gov.kz> [dostęp: 19.03.2020]; Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/> [dostęp: 19.03.2020]; Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, <https://www.stat.tj/ru/> [dostęp: 19.03.2020]; The World Bank, <https://data.worldbank.org/country/turkmenistan> [dostęp: 19.03.2020]; Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике, <https://stat.uz/ru/> [dostęp: 19.03.2020].

W momencie ogłoszenia niepodległości w nowo powstałych państwach regionu znaczną część ludności stanowili Rosjanie

i inne narodowości słowiańskie. W Kazachstanie stanowiły one łącznie ponad jedną trzecią populacji, a w Kirgistanie około jednej czwartej. Po rozpadzie ZSRR nastąpił jednak stopniowy proces zmniejszania się liczebności narodowości słowiańskiej. Narastający etnonacjonalizm połączony z odrodzeniem islamu w Azji Centralnej spowodował dużą falę migracji Słowian. Była to jedna z konsekwencji upadku ZSRR. Emigranci z regionu stanowili ponad połowę ludności przybywającej w tym okresie do Rosji. U progu niepodległości jednym z głównych wyzwań było kształtowanie polityki językowej przez nowo powstałe republiki. Zadanie to było o tyle istotne, gdyż język rosyjski wciąż odgrywał kluczową rolę w komunikacji międzyetnicznej w Azji Centralnej.

Proces narodotwórczy w Azji Centralnej przejawiał się w dążeniu do budowy państw opartych na etnokracji, czyli „władzy (dominacji) elity jednego (lub części) narodu nad innymi”⁷, umocnieniu i utrwaleniu statusu politycznego i prawnego poszczególnych narodów tytularnych⁸. Wiązał się on ze zmianą ustawodawstwa odnoszącego się do języków narodów tytularnych.

Status języków w regionie uległ upolitycznieniu. Uwidaczniało się to zwłaszcza w debacie na temat edukacji i środków masowego przekazu oraz ich znaczenia we wzmocnieniu tożsamości narodowej państw. Elity władzy dążyły do zastąpienia rosyjskiego językiem narodowym na znak protestu przeciwko „dziedzictwu radzieckiego imperializmu”. Język stał się jednym z głównych narzędzi w procesie państwo- i narodotwórczym. Posługiwanie się językiem narodowym stało się wy-

---

⁷ T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – etnopolityka*, Warszawa 2008, s. 209–210; idem, *Etnokracja i etnoelity w Azji Centralnej*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, t. II, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Warszawa 2010, s. 226.

⁸ Naród tytularny – naród, od którego nazwy własnej pochodzi nazwa odpowiedniego organizmu państwowego lub autonomicznego.

znacznikiem tożsamości i lojalności wobec poszczególnych państw.

Utrzymujące się znaczenie języka rosyjskiego niepokoiło władze państwowe, głównie w kontekście ich relacji z Rosją i jej strategii wobec tego regionu. Należy podkreślić, iż mimo że stosunki Federacji Rosyjskiej z państwami regionu koncentrują się głównie na kwestiach bezpieczeństwa i gospodarki, w tym energetyki, to również nie zaniedbywano działań ukierunkowanych na instytucjonalizację polityki w sferze kulturowej. Przykładem takich działań jest powołanie w 2007 r. fundacji „Russkij Mir”. Z jej inicjatywy powstały centra kulturowo-językowe w państwach Azji Centralnej.

Federacja Rosyjska traktuje język rosyjski jako czynnik kulturowego wpływu na obszarze poradzieckim. Przyjęta w 1999 r. ustawa O państwowej polityce Federacji Rosyjskiej wobec rodaków za granicą⁹ rekomenduje przyczynianie się do ochrony i rozprzestrzeniania się rosyjskiej kultury i języka. Natomiast w 2015 r. został przyjęty przez rząd rosyjski program „Język rosyjski” na lata 2016–2020¹⁰. Jego celem jest promocja języka rosyjskiego jako podstawy tożsamości obywatelskiej, jedności kulturowej i edukacyjnej wielonarodowej Rosji oraz skutecznego dialogu międzynarodowego. Ma być on osiągnięty do końca 2020 r. poprzez zapewnienie skuteczności i dostępności systemu nauki języka rosyjskiego jako języka ojczystego i obcego, a także poprzez poprawę warunków promocji języka rosyjskiego, rosyjskiej kultury i edukacji w języku rosyjskim w obcych państwach. Trzeba podkreślić, że mimo podejmowanych działań na rzecz instytucjonalizacji promocji języka rosyjskiego, po-

---

⁹ *О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом*, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_23178/ [dostęp: 23.02.2020].

¹⁰ Федеральная целевая программа „Русский язык» на 2016–2020 годы, <http://static.government.ru/media/files/UdArRuNmg2Hdm3MwRUwmdE9N3ohepzpQ.pdf> [dostęp: [23.02.2020].

lityka ta ma znaczne ograniczenia, zwłaszcza w Azji Centralnej. Rosja nie posiada wciąż przemyślanej i długofalowej strategii efektywnego wykorzystania języka rosyjskiego jako elementu swojego wpływu w państwach regionu¹¹.

Determinacja w dążeniu do zmiany statusu języka rosyjskiego ujawniła się w większości państw Azji Centralnej. Należy podkreślić, że determinacja ta wpisywała się także w szerszy kontekst, związany z silnymi tendencjami etnokratycznymi wśród tytularnych narodów na rzecz promocji własnych modeli budowy państwowości w społeczeństwach wielonarodowościowych. W ich rezultacie – jak sygnalizowano – zostały uruchomione procesy „etniczacji polityki” i „polityzacji etniczności”, które odcisnęły swoje piętno m.in. na polityce językowej¹².

Język rosyjski w zależności od państwa regionu otrzymał różny status w ustawodawstwie. Konstytucja Kazachstanu z 1995 r. stanowi, że państwowym językiem jest kazachski oraz że w instytucjach państwowych i w organach samorządu terytorialnego na równi z kazachskim oficjalnie używa się języka rosyjskiego¹³. Natomiast językiem komunikacji międzyetnicznej jest język rosyjski. Wysoki status języka rosyjskiego został potwierdzony w ustawie o językach z 1997 r.¹⁴ W 2010 r. został przyjęty program rozwoju i funkcjonowania języków w republice na lata 2011–2020¹⁵. Celem programu była zrównoważona polityka ję-

---

¹¹ S. Blank, *Russia's Waning Soft Power in Central Asia*, 9.01.2015, <https://thediplomat.com/2015/01/russias-waning-soft-power-in-central-asia/> [dostęp: 20.03.2020].

¹² Więcej na ten temat: A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej*, Warszawa 2008; T. Bodio, *Etnokracja i etnoelity...*, op.cit.

¹³ Конституция Республики Казахстан, <http://www.mfa.kz/ru/sydney/content-view/konstitucija-respubliki-kazahstan> [dostęp: 22.02.2020].

¹⁴ Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-І О языках в Республике Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.12.2019 г.), https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1008034#pos=5;-106 [dostęp: 22.02.2020].

¹⁵ *Государственная программа развития и функционирования*

zykowa, zapewniająca pełne funkcjonowanie języka państwowego jako najważniejszego czynnika wzmacniającego jedność narodową przy jednoczesnym zachowaniu języków wszystkich grup etnicznych, zamieszkujących państwo. Jednym z celów tego programu było również zapewnienie funkcjonowania języka rosyjskiego w przestrzeni komunikacyjno-językowej.

Znaczącym krokiem podjętym przez rząd Kazachstanu w zakresie polityki językowej, a tym samym odcięcia się od dziedzictwa imperialnego jest program, którego zadaniem jest przejście z cyrylicy na alfabet łaćniński do 2025 r.¹⁶ Wprowadzany jest również program trójjęzyczności, którego celem jest doprowadzenie do swobodnego posługiwania się kazachskim, rosyjskim i angielskim przez obywateli tego państwa¹⁷.

W Konstytucji Kirgistanu z 2010 r.¹⁸ zapisano, że językiem oficjalnym jest rosyjski (kirgiski otrzymał status języka państwowego). Język rosyjski już wcześniej otrzymał status języka oficjalnego w ustawie o języku państwowym z 2004 r.¹⁹ Tym samym w Kirgistanie ustanowiono praktycznie równorzędne funkcjonowanie dwóch języków w państwie – kirgiskiego i rosyjskiego.

языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы, https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-U1100000110/ [dostęp: 22.02.2020].

¹⁶ *О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику*, Указ Президента Республики Казахстан от 26 октября 2017 года № 569, <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000569> [dostęp: 22.02.2020].

¹⁷ *Трехъязычие как пропуск в большой мир*, Nur.kz, <https://www.nur.kz/1618075-trekhazyachie-kak-propusk-v-bolshoy-mir.html> [dostęp: 23.02.2020]; Т.А. Кабдушевна, *Трехъязычие как один из приоритетов современного образования*, „Вестник казахско-русского международного университета” 2014, <https://articlekz.com/article/20695> [dostęp: 23.02.2020].

¹⁸ Конституция Кыргызской Республики Принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 года, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru> [dostęp: 22.02.2020].

¹⁹ Закон Кыргызской Республики от 2 апреля 2004 года № 54, „О государственном языке Кыргызской Республики”, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1439> [dostęp: 22.02.2020].

W Tadżykistanie proces zastępowania rosyjskiego językiem tytułarnym rozpoczął się w ostatnich latach istnienia Związku Radzieckiego, a po uzyskaniu przez to państwo niepodległości uległ on przyspieszeniu. W ramach tych działań zamieniano m.in. rosyjskie terminy, nazwy geograficzne, nazwy ulic z języka rosyjskiego na język tadżycki. W ustawie o języku państwowym z 2009 r.²⁰ podkreślono ważność języka tadżyckiego jako języka państwowego, natomiast język rosyjski nie otrzymał żadnego statusu. Natomiast w konstytucji z 1994 r.²¹ język rosyjski otrzymał status języka komunikacji międzyetnicznej.

Najbardziej restrykcyjną politykę językową prowadzono w Turkmenistanie. W ustawie z 1990 r. o języku turkmeński i rosyjski otrzymały status języków komunikacji międzyetnicznej²². W 1996 r. punkty dotyczące języka rosyjskiego w odrębnym dokumencie zostały anulowane. W konstytucji z 1992 r.²³ język rosyjski nie został wyszczególniony, a turkmeński otrzymał status języka państwowego. Szkoły rosyjskie w Turkmenistanie przekształcono w szkoły dwujęzyczne z turkmeńskim jako językiem nauczania. Od 1994 r. zaczęto zamykać szkoły rosyjskie. W okresie niepodległości Turkmenistanu zlikwidowano wszystkie katedry języka rosyjskiego i system podwyższania kwalifikacji nauczycieli. W 1993 r. rozpoczęto realizację reformy językowej polegającej na zastąpieniu cyrylicy alfabetem łańskim²⁴. Po

²⁰ Закон Республики Таджикистан, 5 октября 2009 года, № 553, „О Государственном языке Республики Таджикистан”, <http://www.kumita.izabon.tj/ru/content/zakon-respubliki-tadzhikistan-o-gosudarstvennom-yazyke-respubliki-tadzhikistan> [dostęp: 22.02.2020].

²¹ Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года, <http://www.prokuratura.tj/ru/legislation/the-constitution-of-the-republic-of-tajikistan.html> [dostęp: 22.02.2020].

²² Закон Туркменской Советской Социалистической Республики «О языке», <http://medialaw.asia/node/259> [dostęp: 22.02.2020].

²³ Конституция Туркменистана, <https://customs.gov.tm/ru/laws/constitutsiya-turkmenistana> [dostęp: 22.02.2020].

²⁴ Б. Кельнер-Хайнкеле, Я. Ландау, *Языковая политика в совре-*

2002 r. pozostawiono tylko szkołę turkmeńsko-rosyjską w Aszchabadzie, która powstała z inicjatywy prezydentów Nijazowa i Władimira Putina²⁵. Do 2009 r. pozostała tylko jedna rosyjska szkoła w Aszchabadzie im. Puszkina²⁶. W większych miastach pozostawiono po jednej lub po kilka szkół z klasami rosyjsko-języcznymi²⁷.

W Konstytucji Uzbekistanu z 1992 r.²⁸ podkreśla się, że językiem państwowym jest uzbecki. W ustawie zasadniczej nie ma żadnego odniesienia dotyczącego statusu języka rosyjskiego, analogicznie jak w ustawie o języku państwowym z 1995 r.²⁹ Został jednak dodany przepis stanowiący, że obywatele mają prawo, według własnego uznania, wybrać język komunikacji międzyetnicznej. Uzbekistan był jedynym państwem regionu, w którym ani w konstytucji, ani w ustawie o języku rosyjskim nie otrzymał statusu języka oficjalnego lub komunikacji międzyetnicznej.

Państwami, które wprowadzały najbardziej rygorystyczną politykę wobec języka rosyjskiego były Turkmenistan oraz Uzbekistan. O ile w Turkmenistanie polityka ta przyniosła oczekiwane rezultaty, o tyle w Uzbekistanie język rosyjski był często używany w wielu sferach życia.

менной Центральной Азии: национальная и этническая идентичность и советское наследие, „Центр книги Рудомино” 2015, s. 202.

²⁵ Ibidem, s. 211.

²⁶ Ibidem, s. 212.

²⁷ A. Wierzbicki, M. Karolak-Michalska, *Mniejszość rosyjska w etnopolityce państw Europy Wschodniej i Azji Centralnej*, WWarszawa 2016, s. 197.

²⁸ Конституция Республики Узбекистан, <http://constitution.uz/ru/clause/index#section2> [dostęp: 22.02.2020].

²⁹ Закон Республики Узбекистан „О Государственном Языке”, <https://www.lex.uz/acts/121433> [dostęp: 22.02.2020].

Znaczenie społeczno-kulturowe języka rosyjskiego w regionie po 2000 r.

U progu XXI w. językiem rosyjskim wciąż posługiwała się znaczna część ludności zamieszkującej Azję Centralną. Badając jednak kwestie języka rosyjskiego należy wziąć pod uwagę fakt, że nie we wszystkich państwach regionu przeprowadzane były regularnie spisy powszechne. A nawet jeśli takie było, to nie zawsze dostarczały danych na temat języka³⁰.

Spis powszechny w Kazachstanie z 1999 r. wykazał, iż językiem rosyjskim, w tym biegle włada 84,75% ludności, natomiast językiem kazachskim 64,4%³¹. Dane ze spisu powszechnego z 2009 r. są bardzo porównywalne ze spisem z 1999 r. – ponad 60% obywateli biegle włada językiem kazachskim, ok. 85% językiem rosyjskim, a językiem angielskim ponad 7%³². Dodatkowo swobodnie rozumie język rosyjski ponad 94% obywateli Kazachstanu³³.

Według spisu powszechnego w Kirgistanie z 1999 r. rosyjski był językiem ojczystym dla 14,7% mieszkańców, natomiast jako drugim językiem posługiwało się nim 31,8% populacji

---

³⁰ Na stronach internetowych państwowych urzędów statystycznych dostępnych jest więcej ekonomicznych wskaźników niż społecznych. W związku z czym nie zawsze można uzyskać dostęp do wiarygodnych źródeł dotyczących się posługiwania językiem rosyjskim w państwach centralnoazjatyckich w poszczególnych latach.

³¹ О.Б. Алтынбекова, *Миграция в Казахстане: новый статус русского языка*, „Демоскоп Weekly”, 19.06.–20.08.2006, nr 251–252, <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0251/analit05.php> [dostęp: 17.03.2020].

³² *Казахским языком свободно владеют более 60% казахстанцев, русским – около 85%*, „Демоскоп Weekly”, 15.–28.11.2010, nr 443–443, <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0443/panorm01.php#7> [dostęp: 17.02.2020].

³³ Комитет по статистике Республики Казахстан, <https://stat.gov.kz/census/national/2009/general> [dostęp: 20.02.2020].

tego państwa. Natomiast spis powszechny z 2009 r. wykazał, że językiem rosyjskim (jako językiem pierwszego i drugiego wyboru) posługiwało się 48% populacji Kirgistanu. Wynika stąd, że znajomość języka rosyjskiego wśród mieszkańców tego państwa zwiększyła się, mimo zmniejszenia się mniejszości rosyjskiej³⁴.

Dane z 2004 r. w Tadżykistanie wskazują, iż aktywnie językiem rosyjskim władało ok. 15% mieszkańców, natomiast biernie ok. 30% populacji tego państwa³⁵.

Struktura językowa ludności Turkmenistanu różni się od struktury narodowościowej. W 1995 r. język turkmeński został uznany za ojczysty przez 72% obywateli Turkmenistanu, język rosyjski przez 12%, natomiast uzbecki przez 9%. Na język rosyjski jako ojczysty poza etnicznymi Rosjanami wskazywali także Turkmeni³⁶.

Według danych statystycznych z 1989 r. liczba osób posługujących się płynnie językiem rosyjskim w Uzbekistanie wynosiła ok. 13 mln, w miastach tym językiem posługiwało się ok. 70% mieszkańców, na wsi do 40%³⁷.

---

³⁴ Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/statisticheskie-perepisi/>; *Кыргызстан-2019: Перспективы русского языка*, <https://ia-centr.ru/experts/sergey-masaulov/kyrgyzstan-2019-perspektivy-russkogo-yazyka/> [dostęp: 22.02.2020].

³⁵ *Падение статуса русского языка на постсоветском пространстве*, „Демоскоп Weekly”, 19.06.–20.08.2006, nr 251–252, <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0251/tema01.php> [dostęp: 1.03.2020].

³⁶ T. Bodio, A. Wierzbicki, *Procesy demograficzne*, [w:] *Turkmenistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, red. T. Bodio, Warszawa 2005, s. 415–416.

³⁷ А.Л. Арефьев, *Русский язык на рубеже XX–XXI веков, Центр социального прогнозирования и маркетинга*, Москва 2012, s. 1206, <https://5top100.ru/upload/iblock/e9c/e9c7cc10b5760e274fcb0a8e3bd3eed1.pdf> [dostęp: 15.03.2020]; А. Кудряшов, *Исповедь русского в Узбекистане*, 20.04.2004, http://ruskline.ru/monitoring_smi/2004/04/20/ispoved_russkogo_v_uzbekistane/ [dostęp: 15.03.2020].

Tabela 3. Znajomość języka rosyjskiego w państwach Azji Centralnej (lata 2009–2012)

Państwo	Liczba ludności	Liczba Rosjan	Procentowy udział Rosjan w stosunku do całej populacji państwa	Procent osób władających językiem rosyjski ¹
Kazachstan	16 000 000	3 793 800	23,7%	84,4%
Kirgistan	5 551 000	381 600	6,9%	48,6%
Tadżykistan	7 565 000	40 000	0,5%	33%
Turkmenistan	5 105 000	140 000	2,7%	17,6%
Uzbekistan	28 600 000	700 000	2,45%	41,3%

¹ Język rosyjski jako ojczysty, a także znajomość języka czynna oraz bierna. Źródło: opracowanie własne na podstawie: А.А. Арефьев, *Сжимающаяся русскоязычие*, „Демоскоп Weekly”, 14–31.10.2013, nr 572–572, <http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0571/tema02.php> [dostęp: 21.03.2020].

W latach 2009–2012 największy procent znajomości (język rosyjski jako ojczysty, znajomość czynna i bierna) języka rosyjskiego odnotowano w Kazachstanie i wynosił on ok. 84–85%. W Kirgistanie i Uzbekistanie prawie co druga osoba władała językiem rosyjskim, natomiast w Tadżykistanie co trzecia. Najmniejszy odsetek znajomości języka rosyjskiego odnotowano w Turkmenistanie i wynosił niecałe 18% w stosunku do całej populacji, ale wciąż była to znacząca wartość.

Władze w państwach regionu starały się wprowadzić znaczące zmiany na rzecz podniesienia statusu prawnego i społecznego języków dominujących grup narodowościowych. Ich determinacja w tym zakresie wynika z silnej pozycji języka rosyjskiego. Zmiany te nie przynoszą jednak oczekiwanych rezultatów. Język rosyjski nadal posiada wysoki status w Kazachstanie i Kirgistanie³⁸.

Język rosyjski pozostaje językiem najczęściej używanym w Kazachstanie, nie tylko przez etnicznych Rosjan, ale także przez wielu Kazachów i przedstawicieli innych grup etnicznych. Znajomość języka rosyjskiego w wielu przypadkach jest utożsa-

³⁸ B.N. Schlyter, *Language Policies in Present-Day Central Asia*, „International Journal on Multicultural Societies (IJMS)” 2001, vol. 3, nr 2, s. 131.

miana z przynależnością do określonej klasy społecznej i otrzymanego wykształcenia. Według spisu powszechnego w 1999 r. 75% osób narodowości kazachskiej posługiwało się językiem rosyjskim, a tylko 15% Rosjan posługiwało się językiem kazachskim. Natomiast z danych 2003 r. wynika, że 85% Kazachów posługiwało się językiem kazachskim, a 39% Kazachów posługiwało się językiem rosyjskim w codziennych kontaktach z rodziną³⁹. Do 2016 r. znacznie wzrosła liczba osób posługujących się językiem kazachskim do ponad 82% populacji Kazachstanu. Natomiast znajomość języka rosyjskiego tylko nieznacznie spadła – w 2016 r. wciąż ok. 90% populacji Kazachstanu władało językiem rosyjskim⁴⁰.

Wieloletnia rusyfikacja oraz napływ ludności z europejskiej części ZSRR spowodowały, że Kazachowie musieli dokonać wyboru – albo odizolować się od napływu rosyjskiej ludności, a co za tym idzie języka i kultury rosyjskiej lub dostosować do nowych realiów. Większość Kazachów wybrała drugi wariant. Ta sytuacja doprowadziła do powstania grupy społecznej nazywanej potocznie pół-Kazachami (*шала казах*). Są to osoby narodowości kazachskiej, którzy nie znają bądź tylko w niewielkim stopniu język kazachski oraz nie utożsamiają się z rodzimą kulturą. Wychowały się one środowisku rosyjskim oraz posługują się głównie językiem rosyjskim⁴¹.

---

³⁹ Dane z badań przeprowadzonych przez Centrum Badań Politycznych i Społecznych „Strategia (Kazachstan) nie ujawniły realnych oznak zmniejszenia nawyków posługiwania się językiem rosyjskim i ograniczania korzystania z niego. Więcej na ten temat: *Центр социальных и политических исследований «Стратегия» Казахстана выяснил состояние русского языка в стране*, 27.03.2008, <http://infoshos.ru/ru/?idn=1772> [dostęp: 23.02.2020].

⁴⁰ *Порядка 20% населения в РК владеют казахским, русским и английским языками*, 25.04.2017, <http://ranking.kz/ru/a/reviews/poryadka-20-naseleniya-v-rk-vladeyut-kazahskim-russkim-i-anglijskim-yazykami> [dostęp: 22.03.2020].

⁴¹ Ж. Жакупов, *Шала казах. Прошлое, настоящее, будущее*, Алматы 2009, s. 8–10.

Utrzymaniu wpływu języka rosyjskiego w Kazachstanie sprzyjają rozliczne trudności związane z wprowadzaniem rodzimego języka do powszechnego obiegu. Język rosyjski zajmował ważne miejsce w lingwistycznym zapleczu Kazachów. Wielu Kazachów (szczególnie w miastach) nie tylko posługiwało się rosyjskim, ale również było przywiązanych do kultury rosyjskiej. Szkoły rosyjskie chętniej były wybierane przez uczniów ze względu na wyższy poziom nauczania.

Język rosyjski w Kirgistanie także pozostał podstawowym językiem komunikacji oficjalnej, jak i interpersonalnej. Uwarunkowania społeczne znacząco ograniczyły politycznie ustanowione projekty ograniczające sfery używania języka rosyjskiego. Język ten okazał się być istotny dla Kirgizów w sferze kultury i nauki oraz rozwoju zawodowego, w tym także migracji zarobkowej.

Prawno-polityczne ograniczenia języka rosyjskiego nie przyniosły oczekiwanych rezultatów także w przypadku państw z najbardziej restrykcyjnymi politykami na rzecz języków tytularnych – Uzbekistanie, Tadżykistanie. Jedynie w Turkmenistanie prowadzona polityka językowa spowodowała praktycznie usunięcie z komunikacji społecznej języka rosyjskiego i doprowadziła do posługiwania się prawie wyłącznie językiem narodu tytularnego.

Znaczenie języka rosyjskiego w państwach Azji Centralnej uwidacznia się w wielu dziedzinach życia społeczno-kulturalnego. Są nimi media, Internet, edukacja, literatura i sztuka, a także Kościół i religia.

W 2001 r. w ustawie o środkach masowego przekazu w Kazachstanie wprowadzono zapis, że od 1 stycznia 2002 r. przynajmniej 50% informacji przekazywanych w środkach masowego przekazu powinno być w języku kazachskim. Te regulacje są jednak omijane, szczególnie przez holdingi międzynarodowe, które nadają programy w języku kazachskim w nocy lub w godzinach, kiedy oglądalność jest najmniejsza.

Na rynku wydawniczym w Kirgistanie większość publikacji ukazało się w języku rosyjskim. Dostępne są również książki w języku kirgiskim, ale ich wybór jest ograniczony⁴². Programy radiowe i telewizyjne w języku rosyjskim cieszą się dużą popularnością⁴³.

W Tadżykistanie istnieje przekonanie, że szkoły rosyjskie są lepsze od tadżyckich⁴⁴. Lekcje rosyjskiego cieszą się popularnością wśród uczniów i rodziców, którzy uważają, że znajomość tego języka stanie się przepustką do lepszej przyszłości. Mieszkańcy republiki językiem rosyjskim posługują się najczęściej w pracy i kontaktach zawodowych⁴⁵, natomiast w środowisku domowym rozmawiają głównie w języku tadżyckim (włączając do języka ojczystego niektóre rosyjskie słowa).

W Uzbekistanie jedna trzecia informacji na billboardach i plakatów reklamowych jest dostępna w języku rosyjskim, a większość innych reklam jest zazwyczaj publikowana w dwóch językach – uzbeckim i rosyjskim⁴⁶. Uzbekistan, podobnie jak Kazachstan i Kirgistan, uznaje się za państwo silnie zrusyfikowane kulturowo z dominującą pozycją mediów rosyjskojęzycznych⁴⁷. Wydawanych jest wiele gazet i czasopism w języku rosyjskim. Największe nakłady na początku XX w. w Uzbekistanie miały: „Народное слово” („Xalq so‘zi”), „Голос Узбекистана” („O‘zbekiston ovozi”) – wydawane w języku rosyjskim i uzbeckim, a także „Правда Востока” – w języku rosyjskim⁴⁸.

---

⁴² Б. Кельнер-Хайнкеле, Я. Ландау, *Языковая...*, op.cit., s. 193.

⁴³ Ibidem, s. 194.

⁴⁴ Ibidem, s. 243.

⁴⁵ K. Aminov, V. Jensen, S. Juraev, I. Overland, D. Tyan, Y. Uulu, *Language Use and Language Policy in Central Asia*, „Central Asia Regional Data Review” 2010, vol. 2, nr 1, s. 4.

⁴⁶ А. Кудряшов, *Исповедь...*, op.cit.

⁴⁷ J. Olędzka, *Zjawisko...*, op.cit., s. 112.

⁴⁸ Б. Кельнер-Хайнкеле, Я. Ландау, *Языковая...*, op.cit., s. 104–105.

Próby derusyfikacji językowej przyniosły największe efekty w Turkmenistanie. Zdecydowana większość społeczeństwa tego państwa posługuje się językiem turkmeńskim, a znajomość języka rosyjskiego nie jest rozpowszechniona, jak w pozostałych państwach regionu. Większość środków masowego przekazu jest dostępna w Turkmenistanie w języku turkmeńskim. Nie ma programów radiowych i telewizyjnych w języku rosyjskim. Wydawana jest tylko jedna gazeta w języku rosyjskim – „Neutralny Turkmenistan”⁴⁹. Dodatkową barierą dla wpływów rosyjskich w tym państwie jest reżim wizowy i bardzo ograniczona migracja zarobkowa do Rosji⁵⁰.

Internet jest sferą, w której język rosyjski jest o wiele częściej wykorzystywany niż języki narodowe państw regionu. Większość osób (szczególnie w młodszym wieku) korzysta z rosyjskojęzycznego Internetu ze względu na dużo większą bazę źródeł i stron. Dodatkowo językiem, którym się posługują osoby w najbardziej popularnym portalu na obszarze poradzieckim – vkontakte – jest również język rosyjski.

W państwach regionu dominującą religią jest islam. Chrześcijaństwo odgrywa ważną rolę zwłaszcza w Kazachstanie oraz Kirgistanie. Język rosyjski zachował dominującą pozycję jako język nabożeństw w Kościele katolickim. W Cerkwi prawosławnej język rosyjski jest językiem komunikacji duchowieństwa z wiernymi⁵¹.

Mieszkańcy posługujący się rosyjskim, szczególnie w Kazachstanie i Kirgistanie, nienależący do mniejszości rosyjskiej, używają bardzo poprawnego języka. Władają rosyjskim nie jak

⁴⁹ Д.Э. Летняков, *Роль русского языка в постсоветской Центральной Азии*, „Полития” 2015, nr 4 (79), <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-russkogo-yazyka-v-postsovetskoy-tsentralnoy-azii> [dostęp: 15.03.2020].

⁵⁰ В. Синько, *Русский язык в Азии стал камнем преткновения*, Центр Льва Гумилева, 26.09.2018, <http://www.gumilev-center.ru/russkij-jazyk-v-azii-stal-kamnem-pretkoveniya/> [dostęp: 15.03.2020].

⁵¹ A. Wierzbicki, M. Karolak-Michalska, *Mniejszość...*, op.cit., s. 200.

cudzoziemcy, którzy wyuczyli się języka obcego, a jak osoby posługujące się językiem ojczystym⁵². W okresie carskiej Rosji w języku kirgiskim uczono tylko czytania i pisania, natomiast inne przedmioty (np. geografia, historia, prawo) były wykładane w języku rosyjskim. „Kultura i język rosyjski odbierane były przez miejscową ludność jako nośniki tradycji europejskich”⁵³.

Znajomość języka rosyjskiego w Kirgistanie, Uzbekistanie oraz Tadżykistanie nabrała dużego znaczenia po 2000 r. w związku z masowymi migracjami zarobkowymi do Rosji. Migracje były spowodowane lokalnymi konfliktami, problemami gospodarczymi, a co za tym idzie wysokim poziomem bezrobocia w państwach regionu oraz uwarunkowaniami demograficznymi. Kirgistan, Uzbekistan i Tadżykistan zmagają się z trudną sytuacją gospodarczą. Wraz z wysokim wzrostem liczby ludności, państwa te nie są w stanie stworzyć wystarczającej ilości miejsc pracy. W rezultacie znaczna część ich obywateli staje się migrantami ekonomicznymi lub tymczasowymi migrantami zarobkowymi w innych, lepiej rozwiniętych państwach WNP, takich jak Rosja. Im lepsza znajomość języka rosyjskiego wśród migrantów, tym mają oni większe szanse na znalezienie lepszej i dobrze płatnej pracy. Znajomość języka państwa przyjmującego zwiększa także bezpieczeństwo i sprzyja integracji z lokalnymi społecznościami⁵⁴. Migranci, którzy osiągnęli sukces w przypadku powrotu do ojczystego państwa najczęściej przeprowadzają się do większych miast,

---

⁵² Н. Космарская, *Русскоязычное культурное пространство в Центральной Азии: истоки, параметры, перспективы*, „Центральная Евразия” 2018, nr 1 (1), ИВ РАН, s. 249.

⁵³ E. Yarkova, *Modernizujące się społeczeństwo (między tradycją a współczesnością)*, [w:] *Kirgistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, red. T. Bodio, Warszawa 2004, s. 451.

⁵⁴ А. Малашенко, *Центральная Азия: на что рассчитывает Россия Моск. Центр Карнеги*. – М: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012, s. 94.

przywożąc nie tylko środki finansowe, ale i nowe kulturowo-lingwistyczne nawyki⁵⁵.

Ostatnio obserwuje się zmiany w polityce językowej niektórych państw regionu. Przykładowo, prezydent Turkmenistanu G. Berdimuhamedow ograniczył politykę przeciwko usunięcia języka rosyjskiego ze wszystkich sfer życia społecznego. Działania te wynikają z przyczyn politycznych i ekonomicznych⁵⁶. Język rosyjski ponownie zaczął być używany w szkolnictwie. Od 2007 r. wznowiono nauczanie języka rosyjskiego w szkołach średnich i wyższych. Zaczęto otwierać szkoły rosyjskie, które cieszą się dużą popularnością. Wcześniejsze zamykanie szkół rosyjskich spowodowało, że te, które pozostały stały się bardziej prestiżowe⁵⁷.

W państwach Azji Centralnej znajomość języka rosyjskiego jest często uważana za cechę wyższej klasy społecznej. Ponadto rosyjski jest popularny w codziennych kontaktach, przede wszystkim w środowisku miejskim. Pozostaje nadal językiem bardziej atrakcyjnym i przystępnym dla mieszkańców państw regionu, niż język angielski ze względu na bliskość geograficzną Rosji i znajomość jej kultury. Dodatkowo język rosyjski jest używany jako język oficjalny w najważniejszych organizacjach międzynarodowych, w tym w ONZ.

Mimo nacjonalistycznej retoryki i podwyższaniu roli i stopnia rozprzestrzenienia języków narodowych, przedstawiciele elit, ale także „zwykli obywatele” postrzegają znajomość języka rosyjskiego jako jeden z kluczowych warunków osiągnięcia sukcesów zawodowych⁵⁸.

---

⁵⁵ Н. Космарская, *Русскоязычное...*, op.cit., s. 257.

⁵⁶ Б. Кельнер-Хайнке, Я. Ландау, *Языковая...*, op.cit., s. 207–208.

⁵⁷ А. Wierzbicki, М. Karolak-Michalska, *Мniejszość...*, op.cit., s. 197.

⁵⁸ Н. Космарская, *Русскоязычное...*, op.cit., s. 254.

Konkluzje

Język rosyjski był językiem powszechnie używanym w republikach związkowych Azji Centralnej. Suwerenizacji republik radzieckich w regionie towarzyszyły dążenia do samostanowienia kulturowego poprzez wspieranie języków narodowych oraz stopniowego ograniczania roli języka rosyjskiego w życiu publicznym⁵⁹. Jednak z perspektywy minionych lat widać wyraźnie, że w niepodległych państwach Azji Centralnej języki narodów tytularnych nie zastąpiły w pełni dotychczasowej społeczno-kulturowej roli języka rosyjskiego.

Polityka językowa państw regionu, ograniczająca język rosyjski, nie przyniosła więc spodziewanych efektów. Wprawdzie w wielu sferach, między innymi takich jak ustawodawstwo, szkolnictwo, znacznie zmniejszył się zasięg posługiwania się rosyjskim, to jednak wciąż pozostaje on ważnym językiem komunikacji. Z pewnością stało to się jedną z przesłanek zmiany polityki językowej republik Azji Centralnej. Od pierwszej dekady XXI w. można zaobserwować znaczące zmiany w polityce językowej państw regionu. Wciąż wspierany jest rozwój języków narodowych, ale pojawia się zrozumienie, że język rosyjski jest również istotny w życiu społecznym. Jego znajomości już nie wiąże się z „kolonizacją”, lecz z pragmatyką codziennego życia.

Istotne znaczenie języka rosyjskiego przejawia się przede wszystkim w sferze kulturalnej i społecznej. Język ten odgrywa także ważną rolę w dostępie do światowej przestrzeni informacyjnej i przygotowania wykwalifikowanych kadr, szczególnie

---

⁵⁹ N. Bekmurzaev, *Russian Language Status in Central Asian Countries*, Central Asian Bureau for Analytical Reporting, 28.02.2019, https://cabar.asia/en/russian-language-status-in-central-asian-countries/#_ftn42 [dostęp: 20.02.2020].

w dziedzinach techniki i nauki⁶⁰. Pozwala na dostęp do światowej kultury, a co za tym idzie jest łącznikiem ze światem kultury europejskiej w zestawieniu ze światem azjatyckim i muzułmańskim. Jest również popularnym językiem komunikacji między obywatelami państw regionu.

Bibliografia

- Алтынбекова О.Б., *Миграция в Казахстане: новый статус русского языка*, „Демоскоп Weekly”, 19.06.–20.08.2006, nr 251–252, <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0251/analit05.php>.
- Aminov K., Jensen V., Juraev S., Overland I., Tyan D., Uulu Y., *Language Use and Language Policy in Central Asia*, “Central Asia Regional Data Review” 2010, vol. 2, nr 1.
- Applebaum A., *Gulag: A History Intro*, <http://www.anneapplebaum.com/gulag/intro.html>.
- Арефьев А.А., *Русский язык на рубеже XX–XXI веков, Центр социального прогнозирования и маркетинга*, Москва 2012, <https://5top100.ru/upload/iblock/e9c/e9c7c-c10b5760e274fcb0a8e3bd3eed1.pdf>.
- Bekmurzaev N., *Russian Language Status in Central Asian Countries*, Central Asian Bureau for Analytical Reporting, 28.02.2019, https://cabar.asia/en/russian-language-status-in-central-asian-countries/#_ftn42.
- Blank S., *Russia's Waning Soft Power in Central Asia*, 9.10.2015, <https://thediplomat.com/2015/01/russias-waning-soft-power-in-central-asia/>.
- Bodio T., Wierzbicki A., *Procesy demograficzne*, [w:] *Turkmenistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, red. T. Bodio, Warszawa 2005.

---

⁶⁰ Ibidem.

- Bodio T., Załęski P., *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – etnopolityka*, Warszawa 2008.
- Bodio T., *Etnokracja i etnoelity w Azji Centralnej*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, t. II, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Warszawa 2010.
- Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы*, https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-U1100000110/.
- Хауг В., *Демографические тенденции, формирование наций и межэтнические отношения в Киргизии*, „Демоскоп Weekly”, 4.–17.04.2005, nr 197–198, <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0197/analit04.php>.
- Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2016–2020 годы, <http://static.government.ru/media/files/UdArRuNmG2Hdm3MwRUwmdE9N3ohepzpQ.pdf>.
- Кабдушевна Т.А., *Трехъязычие как один из приоритетов современного образования*, „Вестник казахско-русского международного университета” 2014, <https://articlekz.com/article/20695>.
- Кельнер-Хайнкеле Б., Ландау Я., *Языковая политика в современной Центральной Азии: национальная и этническая идентичность и советское наследие*, Центр книги Рудомино 2015.
- Конституция Кыргызской Республики Принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 года, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru>.
- Конституция Республики Казахстан, <http://www.mfa.kz/ru/sydney/content-view/konstitucia-respubliki-kazahstan>.
- Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года*, <http://www.prokuratura.tj/ru/legislation/the-constitution-of-the-republic-of-tajikistan.html>.

- Конституция Республики Узбекистан, <http://constitution.uz/ru/clause/index#section2>.
- Конституция Туркменистана, <https://customs.gov.tm/ru/laws/konstitutsiya-turkmenistana>.
- Космарская Н., *Русскоязычное культурное пространство в Центральной Азии: истоки, параметры, перспективы*, „Центральная Евразия” 2018, nr 1 (1), ИВ РАН.
- Летняков Д.Э., *Роль русского языка в постсоветской Центральной Азии*, „Полития” 2015, nr 4 (79), <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-russkogo-yazyka-v-postsovetsoy-tsentralnoy-azii>.
- Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg/ru/statisticheskie-perepisi/Kyrgyzstan-2019>.
- О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом*, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_23178/.
- Olędzka J., *Zjawisko powego nacjonalizmu na obszarze Azji Centralnej*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2016, t. XXVII, cz. 1.
- Perkowska A., *Przedradziecka tożsamość narodowa w Azji Centralnej w kontekście polityki narodowościowej ZSRR. Przegląd badań*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, vol. 50, nr 1.
- Перспективы русского языка*, <https://ia-centr.ru/experts/sergey-masaulov/kyrgyzstan-2019-perspektivy-russkogo-yazyka/>.
- Peyrouse S., *The Russian Minority in Central Asia: Migration, Politics, and Language*, Woodrow Wilson International Center for Scholars 2008.
- Schlyter B.N., *Language Policies in Present-Day Central Asia*, „International Journal on Multicultural Societies (IJMS)”, 2001, vol. 3, nr 2.

- Трехъязычие как пропуск в большой мир*, Nur.kz, <https://www.nur.kz/1618075-trekhyazychie-kak-propusk-v-bolshoy-mir.html>.
- Wierzbicki A., Karolak-Michalska M., *Mniejszość rosyjska w etnopolityce państw Europy Wschodniej i Azji Centralnej*, Warszawa 2016.
- Вингендер М., *Противоборство языковой политики и языковой действительности в странах СНГ (сравнение русско-тюркских языковых сообществ Татарстана и Казахстана, [w:] Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности, t. I, red. Г.П. Нещитенко, „Развития фундаментальных лингвистических исследований” 2014.*
- Yarkova E., *Modernizujące się społeczeństwo (między tradycją a współczesnością)*, [w:] *Kirgistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, red. T. Bodio, Warszawa 2004.
- Закон Кыргызской Республики от 2 апреля 2004 года № 54 „О государственном языке Кыргызской Республики”, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1439>.
- Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-І „О языках в Республике Казахстан” (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.12.2019 г.), https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1008034#pos=5;-106.
- Закон Республики Таджикистан, 5 октября 2009 года № 553 „О Государственном языке Республики Таджикистан”, <http://www.kumitaizabon.tj/ru/content/zakon-respubliki-tadzhikistan-o-gosudarstvennom-yazyke-respubliki-tadzhikistan>.
- Закон Республики Узбекистан „О Государственном Языке”, <https://www.lex.uz/acts/121433>.
- Зимовина Е.П., *Динамика численности и состава населения Казахстана во второй половине XX века*, „Де-

москоп Weekly”, 3–16.03.2003, nr 103–104, <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit03.php>.

Жакупов Ж., *Шала казах. Прошлое, настоящее, будущее*, Алматы 2009.

Abstrakt

Celem opracowania jest wyjaśnienie roli języka rosyjskiego w porządkach państwach Azji Centralnej. Przedstawione zostały uwarunkowania historyczne i polityczno-instytucjonalne statusu języka rosyjskiego w państwach regionu. Główna uwaga została skupiona na aspektach społeczno-kulturowej roli języka rosyjskiego. Z przeprowadzonych badań wynika, że polityka językowa nowo powstałych państw Azji Centralnej miała na celu ograniczenie rosyjskiego dziedzictwa imperialnego. Służyć temu miały uregulowania prawno-polityczne dotyczące statusu języka rosyjskiego oraz wprowadzenie regulacji wspierających rozwój języków narodów tytularnych. Polityka językowa prowadzona w państwach regionu nie przyczyniła się jednak do znacznego ograniczenia statusu języka rosyjskiego w regionie, ponieważ jego znaczenie, zwłaszcza w wymiarze społecznym i kulturowym, jest wciąż istotne.

Słowa kluczowe: Azja Centralna, polityka językowa, język rosyjski

Abstract

After the collapse of the Soviet Union, language policy of the newly emerged states of Central Asia was aimed at limiting Russian imperial heritage. This was to be achieved by legal and political regulations of the status of the Russian language and introduction of regulations supporting the development of languages of the titular nations. The language policy pursued in individual states of Central Asia did not, however, significantly reduce the status of Russian in the region, as its role, especially in the social and cultural sphere, is still significant. The purpose of the article is to present and explain the role of the Russian language in the post-Soviet states of Central Asia. After outlining historical, political and institutional conditions of the status of the Russian

language in individual countries of the region, the article focuses on the socio-cultural aspects of the role of Russian in specific areas of social life, such as: media, Internet, education, literature, art and religion

Keywords: Central Asia, language policy, Russian language

III. Kaukaz

Andrzej Furier

Uniwersytet Szczeciński

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3745-3578>

Polska aktywność polityczna i wojskowa na Kaukazie w XIX wieku

W XVIII w. wzrosło znaczenie obszaru nadczarnomorskiego dla polskiej polityki zagranicznej. Ostatecznie zakończył się okres wrogości i wojen z Turcją, a rozpoczęło się rozwijanie z tym państwem stosunków opartych na wspólnocie interesów. Szczególnego znaczenia kierunek turecki nabrał w polskiej polityce emigracyjnej po przejściu jej kierownictwa przez księcia Jerzego Adama Czartoryskiego w latach 30. XIX w. Polscy badacze opracowując ten okres emigracyjnej aktywności politycznej, wydzielili dwa obszary owej aktywności na obszarze nadczarnomorza – Bałkany i Kaukaz. Nas interesuje w artykule ten drugi, który chociaż pozornie miał w XVIII w. mniejsze znaczenie od bałkańskiego, to wydawał się wówczas bardziej perspektywiczny – przebywała tam wielotysięczna grupa Polaków wcielonych do wojska rosyjskiego. Objęcie Kaukazu aktywnością przez emigrację niepodległościową dowodziło rozległości horyzontów politycznych jej przywódców¹.

W opracowaniu przedstawiono różne formy polskiej aktywności politycznej i wojskowej realizowanej przez Hotel Lambert w Turcji i na Kaukazie w XIX w. Użycie w tytule nazwy „poli-

---

¹ O tej przemianie relacji polsko-tureckich por. A. Furier, *Polska aktywność polityczna w Turcji, Persji i krajach kaukaskich w XVIII wieku*, [w:] *Bliski Wschód – czynniki i skutki destabilizacji*, red. J. Marszałek-Kawa, B. Grenda, Toruń 2019, s. 156–176.

tycznej” obozu kierowanego przez księcia Jerzego Adama Czartoryskiego podkreśla skupienie zainteresowania na okresie od lat 40., gdy po nabyciu w 1843 r. tego budynku na Wyspie Świętego Ludwika w Paryżu, uprawnione jest używanie tego określenia. Celem artykułu jest uzupełnienie naszej wiedzy o próbie wykorzystania Kaukazu w walce o niepodległość, co nie zawsze jest odnotowywane przez badaczy polskiej historii XIX w.

Wśród publikacji poświęconych polityce kaukaskiej Hotelu Lambert uwagę zwraca monografia Ludwika Widerszala i artykuł Radosława Żurawskiego vel Grajewskiego. Pierwsze opracowanie koncentruje uwagę na aktywności kaukaskiej polskiej emigracji politycznej w okresie międzypowstaniowym, a drugie analizuje lata 30. XIX w. Próbę zestawienia tego dorobku z dokumentami ukazującymi rosyjskie przeciwdziałanie polskim poczynaniom podjął autor tego artykułu w ogłoszonej niedawno publikacji na temat znaczenia Kaukazu dla polskich planów walki o niepodległość w XIX w.²

Turcja i Kaukaz w XIX wieku

Polska aktywność polityczna w Turcji w XIX w. była kontynuacją działań rozpoczętych pod koniec XVIII w. Charakteryzowało ją przejście do współpracy z tym państwem, rywalizującym z Rosją o wpływy na Bałkanach i Kaukazie. Z tego powodu Turcja stała się sojusznikiem sił politycznych walczących o wolność Polski. Polscy działacze emigracyjni dostrze-

---

² L. Widerszal, *Sprawy kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831–1864*, Warszawa 1934. Wykorzystano dokumenty przechowywane przed wojną w AGAD, pochodzące z kancelarii namiestnika, a dotyczące spraw wojskowych na Kaukazie; R. Żurawski vel Grajewski, *Kaukaz w „dyplomacji” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w okresie kryzysu wschodniego (1832–1840)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2003, r. II, nr 2, s. 181–198; A. Furier, *Kaukaz w polskich planach walki o niepodległość w XIX wieku*, „Studia Polonijne” 2019.

gali zbieżność interesów politycznych polskich i tureckich. Dlatego już od końca XVIII w. zabiegali o wsparcie Turcji, wysyłając tam swoich przedstawicieli. Początkowo zabiegi te nie przynosiły powodzenia, a powodów tego było wiele – od słabości kadrowej po zbyt radykalną ideologię polskich polityków przybywających do Stambułu. Dotyczyło to szczególnie osób, które trafiły do tureckiej stolicy przez Paryż, a niekiedy, jak Józef Sułkowski, były na służbie rewolucyjnej Francji. Uznania władz feudalnej monarchii sułtanów nie mogli zyskać polscy politycy postulujący radykalne reformy społeczne³.

Imperium Osmańskie dokonało w pierwszej połowie XIX w. ogromnego wysiłku modernizacyjnego, którego celem było wzmocnienie państwa i zbliżenie jego poziomu rozwoju do mocarstw zachodnich. Po buntach janczarów w pierwszych dekadach sułtan Mahmud II zlikwidował w 1826 r. tę złożoną w dużej części z kaukaskich brańców formację. Rozpoczęło się reformowanie armii, którą przekształcono na wzór armii państw zachodnich z pomocą instruktorów z Francji i Prus. Przełomowe znaczenie dla przyszłości państwa miał wydany 3 listopada 1839 r. w Gülhane manifest sułtana Abdulmedżida, który zrównał w prawach wszystkich poddanych. Jego autorem był wezyr Reszyd pasza, który opierając się na tym dokumencie zmodernizował państwo, wprowadzając wzorowane na europejskich Kodeksy karny, cywilny, administracyjny i handlowy. Umożliwiło to przywrócenie podmiotowości państwa tureckiego w stosunkach międzynarodowych. Potwierdzeniem jego samodzielności była decyzja sułtana z 1849 r., dotycząca przebywających w Turcji Polaków. Turecki władca odmówił wtedy Rosji wydania polskich uczestników rewolucji węgierskiej, którzy się tam schronili. Gest miał znaczenie

---

³ J. Reychman, *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa 1959, s. 217–241; por. rozdział „Ośrodek jakobinów polskich w Stambule u schyłku XVIII wieku”.

symboliczne, podkreślając samodzielność państwa tureckiego w stosunkach międzynarodowych. Jednak podpisany po wojnie krymskiej w marcu 1856 r. traktat paryski był już potwierdzeniem pełnego zwycięstwa militarnego i politycznego Turcji. Demilitaryzując Morze Czarne i gwarantując integralność terytorialną Imperium Osmańskiego wprowadzał je do grona partnerów zachodnich mocarstw, równocześnie osłabiając Rosję. Kolejny manifest sułtański z 18 lutego 1856 r. potwierdził determinację sułtana i kierunek tureckich reform. W Turcji podjęto szeroki program przebudowy infrastruktury. Ułatwiała to działania polskim działaczom niepodległościowym, którzy w pierwszej połowie XIX w. coraz liczniej przybywali nad Bosfor⁴.

Zbliżenie politycznych stanowisk Polski i Turcji w XIX w. niewiele miało wspólnego z fałszywą, powielaną bezkrytycznie w Polsce wizją państwa rządzonego przez sułtanów, które nie uznało rozbiorów Polski, bo jakoby nadal jej przedstawiciela wywoływano w czasie sułtańskich audiencji dla dyplomatów. O sile tego mitologizującego przeszłość przekazu świadczy to, że nawet ważni przedstawiciele państwa polskiego przywoływali go jeszcze niedawno na forum międzynarodowym w ważnych dla Polski momentach⁵. Prawda jest jednak inna, na co słusznie wskazał badacz tej problematyki, bo Turcja uznała *de facto* rozbiory, a polski potencjał polityczny i ludzki bardzo umiejętnie wykorzystywała w XIX w. dla realizacji własnych celów politycznych. Dodajmy, że Turcja realizowała wtedy wiele zadań politycznych, bo chyląca się na początku XIX w. ku upadkowi monarchia wymagała reform wewnętrznych. Pomocne w ich rozwiązaniu okazały się uwarunkowania

---

⁴ D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Wrocław 2011, s. 31–41.

⁵ Uczynił tak premier Tadeusz Mazowiecki w czasie pierwszego posiedzenia Rady Europejskiej w 1989 r.; D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Warszawa 2011, s. 13.

międzynarodowe, bo problemy zależnych od Turcji Bałkanów i cieśnin czarnomorskich stanowiły jeden z najważniejszych elementów polityki europejskiej. Spowodowało to zaangażowanie w ich uregulowanie najpotężniejszych mocarstw ówczesnego świata⁶.

Hotel Lambert wobec Turcji i Kaukazu

W tureckie przemiany polityczne bardzo szybko zaangażowała się w XIX w. polska emigracja polityczna. Zainteresowanie księcia J.A. Czartoryskiego Turcją jest widoczne w podjęciu prac o charakterze przygotowawczym już na początku XIX w. Jednym z nich było polecenie Józefowi Julianowi Sękowskiemu sporządzenia wypisów z dzieł historyków tureckich na temat historii Polski. Ten zdolny orientalista wileński, uczestnik wyprawy w 1819 r. na Bliski Wschód, wykorzystał otrzymane zlecenie do napisania wydanej w 1824 r. w Warszawie książki o Turcji. Zawierała ona fragmenty dzieł o wojnach polsko-tureckich poczynając od bitwy pod Warną⁷.

Niepowodzenie próby odbudowania polskiego państwa w okresie napoleońskim i klęska powstania listopadowego po wojnie z Rosją w 1831 r. uświadomiły polskim elitom przebywającym na emigracji, że walki o wolność Polski nie można wygrać, prowadząc ją wyłącznie na jej ziemiach. Obszarem takich działań musiały się stać z konieczności państwa trzecie. Turcja była niezwykle dogodnym miejscem pod tym względem, bo od XVIII w. była w konflikcie z Rosją, poszerzającą obszar swoich wpływów jej kosztem. Doprowadziło to do licznych wojen rosyjsko-tureckich, które zostały stoczone na

---

⁶ J. Reychman, *Historia Turcji*, Warszawa 1973, s. 187–217. Badacz określił wydarzenia z interesującego nas okresu mianem pierwszego okresu reform.

⁷ J. Reychman, *Życie polskie w Stambule...*, op.cit., s. 146–147.

dwóch teatrach działań – kaukaskim i bałkańskim. Największe znaczenie miała jednak wojna krymska, która objęła swoimi działaniami także wchodzący wtedy w skład Cesarstwa Rosyjskiego Krym i kilka akwenów morskich, co poszerzyło obszar konfliktu⁸.

Istotnym elementem podnoszącym znaczenie polskich zabiegów politycznych w XIX w. na terenie Turcji było zaangażowanie w jej sprawy dwóch ówczesnych mocarstw światowych – Francji i Anglii. Wykorzystywały one słabość państwa tureckiego do poszerzania sfery swoich wpływów w Azji Mniejszej, równocześnie wzmacniając własną pozycję i przeciwdziałając wzmocnieniu mocarstwowości Rosji. Dlatego kierujący na emigracji polską polityką książę J.A. Czartoryski, po ostatecznym porzuceniu koncepcji utrzymania związku Polski z Rosją i odbudowy państwa pod berłem carskim, zainteresował się możliwościami, jakie dawała walce o sprawę polską polityka wschodnia⁹.

Niepowodzenie zabiegów mających na celu odbudowanie państwa polskiego w oparciu o Rosję ujawniło rzeczywiste cele polityczne tego mocarstwa. Były one sprzeczne z polską racją stanu, co skłoniło polskie kręgi opiniotwórcze do szukania nowych obszarów aktywności. Pierwsze działania podjęte przez księcia J.A. Czartoryskiego w państwach zachodnich – na terenie Belgii, przyniosły rozczarowanie. Niezwykle perspektywiczny wydawał się obszar zachodniej Słowiańszczyzny, który podejmował w XIX w. starania o stworzenie własnych państw. Szczególnie Bałkany i ujście Dunaju wykazywały dużą aktyw-

---

⁸ Obszerniej o wojnach rosyjsko-tureckich w: W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006.

⁹ W pamiętnikach opublikowanych w 1865 r. książę A.J. Czartoryski napisał o krzywdzie, jakiej doznała Polska od carycy Katarzyny II, którą car Aleksander I chciał naprawić. Por. *Pamiętniki ks. Adama Jerzego Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I*, tłum. K. Scipio, t. I, Kraków 1904, s. 11–12.

ność polityczną, związaną z budzeniem się tam świadomości narodowej ludów słowiańskich¹⁰.

Na Bałkanach wzrosła w XIX w. aktywność polityki rosyjskiej, której oparcie stanowiło opanowanie Krymu i kaukaskiego wybrzeża Morza Czarnego. Zajęte tereny stały się bazą wypadową do dalszej ekspansji w kierunku południowym. Umieszczono tam nie tylko silne zgrupowania wojskowe, ale także nowe elementy infrastruktury wojskowej ze stoczniami produkującymi statki do rosyjskiej Floty Czarnomorskiej. Dzięki temu możliwe było realizowanie przez Rosję aktywnej polityki w basenie Morza Czarnego, której ważnym elementem już od końca XVIII w. stała się polityka morska. Rosjanie utworzyli nawet specjalne flotylle, jak dunajska, wspierające ich działania lądowe. O znaczeniu jakie przywiązywano do tego obszaru aktywności świadczy utworzenie w 1802 r. Ministerstwa Sił Wojenno-Morskich, które w 1815 r. przemianowano na Ministerstwo Morskie.

Wzmacnianie sił morskich było ważnym elementem imperialnej polityki Cesarstwa Rosyjskiego, bo umożliwiało prowadzenie działań wojennych daleko od swojego terytorium. Jednym z haseł tej polityki było głoszone przez rosyjskich ideologów i polityków kreowanie państwa carów na obrońcę Słowian Południowych. Jeszcze bardziej pobudzało to do działania Polaków, którzy słusznie dostrzegali w tym działaniu dążenie do poszerzenia strefy rosyjskich wpływów w Europie Środkowej. Ideową otoczkę dla polskich działań stworzyli romantyczni poeci z Adamem Mickiewiczem na czele. Ten poeta zaangażował się osobiście w sprawę organizacji polskiego legionu w Turcji, co zakończyło się tragicznie – zmarł na cholera w czasie swojej wschodniej ekspedycji¹¹.

---

¹⁰ Na temat bałkańskiej polityki obozu politycznego J.A. Czartoryskiego por. J. Skowronek, *Polityka bałkańska Hotelu Lambert 1833–1856*, Warszawa 1976.

¹¹ Zasadniczym celem wyprawy A. Mickiewicza nie było utworzenie

Polscy wojskowi na Kaukazie – stereotypy a rzeczywistość

Obecność polskich wojskowych na Kaukazie w XIX w. jest problemem trudnym i złożonym, ponieważ dotyczy grupy bardzo zróżnicowanej wewnętrznie. Najwięcej Polaków walczyło tam w szeregach armii rosyjskiej, ale wielu trafiło także do wojska tureckiego, a nawet walczyło o stronie górali kaukaskich. Trudność w prezentacji problemu i niechęć do przyznania, że w dużej mierze żołnierze z ziem polskich realizowali na Kaukazie interes polityczny rosyjskiego państwa doprowadziły do mitologizacji tego problemu. Dlatego zaczniemy wywody na ten temat od prezentacji stereotypów, jakie ukształtowały się w tym okresie na temat polskiej obecności na Kaukazie.

Wpływ na kształtowanie tych mitów mieli przede wszystkim romantyczni poeci i duża grupa autorów wspomnień. Dotyczyło to zarówno dobrze znanych Polakom relacji polskich autorów, jak też opierających się na nich publikacji zachodnich. W większości polskich publikacji dominował romantyczny obraz orientalnego, dzikiego piękna Kaukazu, w który wpisywano martyrologiczno-bohaterską obecność Polaków walczących wspólnie z góralami przeciw Rosjanom. Powielały ten obraz publikacje zachodnie, jak opis Kaukazu Edmunda Spencera z 1836 r., który napisał o Polakach służących w wojsku rosyjskim na Kaukazie. Przedstawił ich jako grupę osób zesłanych za udział w powstaniu listopadowym. E. Spencer wymieniał Jana Zarembę i obszernie napisał o polskich dezertach z wojska rosyjskiego¹².

---

polskich oddziałów wojskowych, ale miała ona charakter wyjazdu zarobkowego. Por. J. Łuczakowa, *Adam Mickiewicz w listach Ludwika Zwierkowskiego (Lenoira) do Władysława Zamoyskiego* „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1958, z. 6, s. 355–369.

¹² Por. E. Spencer, *Travels in the Western Caucasus including a Tour*

Trzeba wyjaśnić, że tylko po stłumieniu powstania listopadowego napływ polskich żołnierzy zesłanych do służby na Kaukazie przybrał duże rozmiary. Przez resztę wieku zesłani do odbywania służby na Kaukazie za działalność polityczną stanowili niewielki odsetek trafiających tam Polaków. Dominowali poborowi i osoby szukające tam kariery wojskowej. Nie negując nasilenia dezercji żołnierzy Polaków z oddziałów kaukaskich w latach 30. trzeba podkreślić, że ich powodem nie była agitacja niepodległościowa, ale złe traktowanie przez rosyjskie władze wojskowe. Objawiało się ono nie tylko w trudnych warunkach odbywania służby, ale także fatalnej aprowizacji i braku posługi religijnej sprawowanej przez duchownych katolickich. Sytuację zmieniło wyznaczenie na dowódców jednostek z polskimi żołnierzami oficerów, którzy lepiej ich traktowali i dodanie im do pomocy Polaków rozumiejących język i zwyczaje żołnierzy. Skierowanie do jednostek katolickich kapelanów wojskowych rozpoczęte w 1836 r. i zgoda na budowanie kaplic, w których sprawowano obrzędy także wpłynęły na uspokojenie sytuacji¹³.

Grupa polskich żołnierzy w Korpusie Kaukaskim liczyła w kolejnych latach XIX w. od kilkunastu do około trzydziestu tysięcy. Zmieniała się ona permanentnie, ponieważ część żołnierzy ginęła, a ich miejsce zajmowali nowi. Na trudności w dokładnym określeniu wielkości tej grupy zwróciło uwagę wielu polskich badaczy¹⁴. W czasie wojen wielkość grupy nawet przekraczała wskazane liczby, ale cały czas dezercerzy stanowili tylko jej niewielki margines. Nawet osoby skazane na karne odbycie służby wojskowej w Korpusie Kaukaskim za

---

through Imeritia, Mingrilia, Turkey, Moldovia, Galicia, Silesia and Moravia in 1836, t. 2, London 1838.

¹³ A. Furier, *Polacy w Gruzji...*, op.cit., s. 231–238.

¹⁴ Por. G. Piwnicki, *Polscy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001.

udział w spiskach niepodległościowych z czasem były zmuszone do zmiany postawy. Brały aktywny udział w walkach i awansowały. Osiągnięcie stopnia oficerskiego przez Polaka skazanego na służbę w wojsku rosyjskim na Kaukazie było warunkiem umożliwiającym mu złożenie podania o zwolnienie z wojska i powrót do domu.

Pozostawione przez polskich wojskowych służących na Kaukazie w wojsku rosyjskim relacje nie pozostawiają złudzeń co do ich krytycznego stosunku wobec kaukaskiej rzeczywistości. Jeśli nawet Polacy sympatyzowali z góralami, to pozostawali wierni złożonej w swoich świątyniach przysiędze wojskowej. Biorąc to od uwagę przesadnym byłoby patrzeć przez pryzmat pojedynczych wydarzeń na całą polską obecność wojskową Polaków na Kaukazie. Dowiodły tego późniejsze wydarzenia z okresu wojny krymskiej, gdy rachuby na napływ polskich dezerterskich oddziałów przez księcia Adama Czartoryskiego w Turcji odziałów był znikomy. Był to także skutek stosunku do polskich dezerterskich i jeńców górali kaukaskich, którzy traktowali ich jak przedmiot handlu¹⁵.

Stereotyp polskiego żołnierza-zesłańca na Kaukazie funkcjonuje także w nauce zachodniej po dzień dzisiejszy. Przywołując wspomnianego wyżej E. Spencera, współczesny amerykański badacz historii Kaukazu przytoczył obszernie informacje z jego wspomnień, prezentując martyrologiczny charakter polskiej obecności w tym regionie. Zaraz potem obszernie opisano, zresztą zgodnie z prawdą, wkład kolonistów niemieckich w rozwój gospodarki regionu. A przecież polski udział w rozwoju go-

---

¹⁵ Na temat traktowania Polaków, którzy trafiali do niewoli w górach kaukaskich mamy liczne świadectwa autorów wspomnień, jak Karola Kalinowskiego, których reprint wydało warszawskie wydawnictwo „Dialog” w 2017 r. Wielokrotnie potwierdzili te informacje polscy agenci i wojskowi wysyłani na Kaukaz. Ludwik Widerszal odnalazł potwierdzenie procedury handlu polskimi jeńcami w licznych dokumentach, który trwał aż do lat 60. XIX w. Por. L. Widerszal, *Sprawy kaukaskie...*, op.cit., s. 199–200.

spodarczym regionu był porównywalny z niemieckim, a nawet większy, ze względu na wysokie stanowiska zajmowane przez Polaków w wojsku, administracji, kolejnictwie, gospodarce¹⁶.

Działacze emigracyjni mieli dosyć pobieżne rozpoznanie kaukaskiej rzeczywistości. Dlatego zanim doszło do utworzenia w Turcji polskich oddziałów wojskowych konieczne było dokładne rozpoznanie miejsca działań i uzyskanie wsparcia decydujących o rozwoju sytuacji rządów francuskiego i angielskiego. Udało się to osiągnąć, ponieważ Francja i Anglia chętnie korzystały z pomocy polskich wojskowych w realizacji własnych celów politycznych. Istotne znaczenie dla uzyskania wsparcia Anglików miała aktywność Władysława Zamoyskiego, który pozyskał wsparcie lorda Dudleya Couttsa Stuarta. Doskonała znajomość języka angielskiego i ceniona nad Tamizą pewność siebie polskiego arystokraty umożliwiły mu sprawne wykonywanie poleceń księcia Adama Czartoryskiego¹⁷.

Dla wielu Polaków możliwość kontynuowania walki o wolną Polskę stwarzała służba w wojsku tureckim, które toczyło walki z Rosją. Pełnienie funkcji dowódczych przez Polaków było związane z koniecznością konwersji wyznaniowej, co stanowiło dla nich poważny problem. Niektórzy wypełniając obowiązki służbowe wyjeżdżali na Kaukaz i realizowali tam powierzone im zadania. Jednym z takich wojskowych, który poznał już wcześniej Kaukaz z własnego doświadczenia był gen. Wojciech Chrzanowski. Jako oficer armii Królestwa Polskiego wziął udział w wojnie rosyjsko-tureckiej 1828 r. Dwa lata później walczył w powstaniu listopadowym, w którym zasłużył się w kilku bitwach i obronie Warszawy. Zmuszony do emigracji po klęsce powstania związał się z obozem politycznym

---

¹⁶ Ch. King, *Widmo wolności*, Kraków 2008, s. 55–56 i n.

¹⁷ J. Nowak, *Władysław Zamoyski. O sprawę polską w Europie (1848–1868)*, Poznań 2002, s. 35–36.

księcia J.A. Czartoryskiego, który postanowił wykorzystać jego wiedzę i umiejętności¹⁸.

Misja Wojciecha Chrzanowskiego w Turcji stanowi dobry przykład współdziałania Polaków z rządem angielskim, który kilkakrotnie w latach 30. wysłał tam polskiego oficera. Generał przebywał tam za każdym razem około roku. W 1835 r. został skierowany na stanowisko generała przy poselstwie Wielkiej Brytanii w Stambule. Stamtąd trafił na tereny turecko-kaukaskiego pogranicza i ziemie dzisiejszego Iraku. W czasie pobytu wykreślił mapy tych terenów i napisał kilka studiów wojskowych na temat regionu. W swoich pismach politycznych przeanalizował rozwój kwestii wschodniej, podkreślając znaczenie dla niej wydarzeń kaukaskich. Wskazywał na prawo ludów kaukaskich do samodzielnego bytu. W czasie tajnej misji na terenie Azji Mniejszej, zwizytował pograniczne tereny Kaukazu Południowego. Zebrał informacje o prowadzonych tam przez Rosjan przygotowaniach do wojny, opisując zbudowane umocnienia i drogi. Przekroczył nawet granicę z Rosją i sprawdził zaawansowanie prac przy budowie fortyfikacji w Giumrach i Aleksandropolu. Generał przedłożył rządowi angielskiemu plan wsparcia walki Kaukazczyków z Rosją. We wstępie do wydanych po latach jego pism, Leon Chrzanowski wymienił trzy odwiedzone wtedy prowincje kaukaskie: Armenię, Gruzję, Megrelię¹⁹.

---

¹⁸ Swoje doświadczenia i wiedzę zdobytą w czasie wyjazdów W. Chrzanowski wykorzystał do napisania licznych opracowań na tematy wojskowe. Doceniał znaczenie wojny partyzanckiej, której poświęcił książkę wydrukowaną w roku wjazdu do Turcji. Por. W. Chrzanowski, *O wojnie partyzanckiej*, Paryż 1835.

¹⁹ *Pisma wojskowo-polityczne podawane rządowi polskiemu, angielskiemu, francuskiemu, tureckiemu i piemonckiemu ze zdarzeń dziejowych Leon Chrzanowski*, Kraków 1871, s. 25–55. Wymienione nazwy Giumry i Aleksandropol, to nazwy tego samego miasta, które powstało wokół zbudowanej pod Giumrami w 1837 r. twierdzy rosyjskiej. Na cześć cara miastu zmieniono nazwę na Aleksandropol i dopiero w XX w. powrócono do nazwy wcześniejszej. Leon Chrzanowski nie znał Kaukazu i dlatego pomylił się sugerując, że to dwie miejscowości. Użył też nazwy gruzińskiej prowincji Megrelii w ro-

Efektem pobytu W. Chrzanowskiego w Turcji i na pograniczu kaukaskim były projekty reform wojskowych armii tureckiej i złożona mu propozycja wstąpienia do wojska tureckiego. Polak propozycję przyjął, ale w 1840 r. porzucił turecką służbę, gdy zaproponowano mu dowództwo oddziałów, które mały współdziałać z wojskami rosyjskimi. To współdziałanie rosyjsko-tureckie było związane z taktycznym sojuszem, którego celem było utrzymania osmańskiej kontroli nad Egiptem. Pogorszył on przejściowo położenie Polaków w Turcji, ale wpłynęło też niezwykle pobudzająco na zwolenników reformowania państwa tureckiego, którzy odczuwali ogromne upokorzenie koniecznością szukania pomocy w Rosji. Zakończyło ono współpracę W. Chrzanowski z Turcją, która doprowadziła do wydania kilku niezwykle cennych opracowań na temat taktyki walk partyzantkich i planu dla Kaukazu, o którym wspomina we wstępie do wydanych pism Leon Chrzanowski. Nie zachował się on w całości, ale można go odtworzyć z opublikowanych przez generała książek i artykułów. Ostatnie źródło nie zawsze jest doceniane przez badaczy, choć istnieje jego doskonałe opracowanie²⁰.

W pismach W. Chrzanowskiego znajdujemy sprawozdanie omawiające strategiczne znaczenia państw zakaukaskich. Uzupełniało ono i wyjaśniało napisany wcześniej dla rządu brytyjskiego plan działań na tym terenie. W dokumencie przedstawiono najważniejsze rosyjskie twierdze i możliwości komunikacyjne na terenie Kaukazu Południowego, określanego wtedy mianem Zakaukazia. Odnotowano jakie trudności dla operacji wojennych stanowi górski teren. Generał uważał, że opanowanie górskich przełęczy może mieć decydujące znaczenie dla losów

---

syjskiej formie Mingrelia uznając ją za odrębne państwo, co trudno uznać za błąd ze względu na jej odrębność językową i polityczną.

²⁰ Rola prasy Wielkiej Emigracji nadal jest słabo doceniana, chociaż dysponujemy jej dobrym opracowaniem. Por. S. Kalembska, *Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji. Dzieje i główne koncepcje polityczne (1832–1863)*, Toruń 1977 (na końcu metryki wydawnicze czasopism).

kampanii na Kaukazie. Przedstawił informacje o rosyjskich fortyfikacjach na pograniczu z Turcją w Achalcyche, Karsie, Achal-kalakach, Hertwisie, Achajczyku, Aczkurze i Ardaganie. Opisał też strategiczne znaczenie Wojennej Drogi Gruzjińskiej, którą nazywał „drogą wojskową georgijską” i wskazał na możliwości jakie ona daje wojskom rosyjskim, jako główny szlak zapatrzenia. Takie szczegółowe rozpoznanie sytuacji na Kaukazie nie mogło być wynikiem krótkiego rekonesansu. Dlatego należy przypuszczać, że W. Chrzanowski korzystał z pomocy informatorów. Generał W. Chrzanowski stworzył też plan sformowania legionu polskiego na Kaukazie, który miał się składać z pięciu batalionów²¹.

W kolejnych latach Hotel Lambert skierował do Turcji następnych polskich wojskowych, którzy otrzymywali polecenie rozpoznania możliwości prowadzenia walki z Rosją na Kaukazie. Jednym z nich był major Marian Brzozowski, który miał sprawdzić możliwości wsparcia wspólnej walki z Czerkiesami. To zbiorcze określenie plemion zamieszkujących północno-zachodni Kaukaz wskazywało na kierunek zainteresowań polskich polityków. Na dowódcę polskich oddziałów planowano wyznaczyć zasłużonego w walkach powstania listopadowego i węgierskiego gen. Henryka Dembińskiego, który dość krótko był członkiem kierowanego przez księcia Związku Jedności Narodowej. Po klęsce powstania węgierskiego w 1849 r. trafił do Turcji, gdzie wstąpił na służbę do armii sułtana, jednak już po roku ją porzucił i wyjechał do Paryża, gdzie zmarł w 1850 r. Może dobrze, że misja ta, jak wiele innych w tym czasie nie została zrealizowana, bo koncepcja była błędna w założeniu. Plemiona kaukaskie słuchały rozkazów tylko swoich przywódc-

---

²¹ L. Chrzanowski, *Memoryały noty i sprawozdania...*, op.cit., s. 134–145. Dziwi wymienienie miejscowości, które Rosja przyłączyła dopiero w 1878 r. Turcy cenili dokonania W. Chrzanowskiego, bo gdy w 1853 r. wybuchła wojna krymska przeszali do Paryża patent generalski dla niego.

ców i nie miały żadnego doświadczenia w prowadzeniu walki opartej o zorganizowane na wzór wojskowy oddziały. Dlatego polskie plany nie miały szans realizacji²².

Kaukaz wielokrotnie pojawiał się w kolejnych, niekiedy bardzo fantastycznych, koncepcjach stworzonych przez polskich wojskowych wysyłanych do Turcji. Przykład takich zamierzeń stanowi koncepcja stworzona przez gen. Ludwika Tadeusza Bystrzonowskiego, który latem 1847 r. opracował koncepcję działań przeciw Rosji obejmującą dwa warianty: wyprawę razem z kozakami dońskimi na tereny centralnej Rosji albo uderzenie z Kaukazu wspólnie z jego mieszkańcami na porty czarnomorskie, skąd po przepłynięciu na Krym oddziały miały pomaszerować w kierunku Ukrainy i Polski, podburzając po drodze ludność. Utworzony na Kaukazie polski legion razem z Szamilem miał w tym czasie przenieść walkę na tereny nad Wołgą. Te dosyć fantastyczne plany działań zbrojnych wieńczyło utworzenie trzech państw kaukaskich pod protektoratem tureckim (Czerkiesja, Czeczenia i Gruzja) oraz dwóch państw kozackich pod protektoratem polskim (dońskie i ukraińskie). Mieszkańcy tych terenów nie oczekiwali jednak takich protektorów²³.

Działania polskich agentów na Kaukazie

Kierownictwo Hotelu Lambert obok wysyłania do Turcji wojskowych zaplanowało też wiele misji swoich agentów na Kaukaz. Niekiedy byli nimi niżsi rangą wojskowi, a innym razem działacze polityczni. Niepowodzeniem zakończyła się pod ko-

---

²² Memorandum z 20 sierpnia 1836 r. dla M. Brzozowskiego przechowywane Biblioteka Czartoryskich w Krakowie; sprawę opisał L. Widerszal, *Sprawy kaukaskie...*, op.cit., s. 52–54.

²³ Więcej o tym generale por. H. Chudzio, *Polityk Hotelu Lambert. Generał Ludwik Bystrzonowski (1797–1878)*, Kraków 2008 (reprint).

niec lat 30. misja Aleksandra Wereszczyńskiego w Persji, gdzie ten polski agent miał się skontaktować z przebywającym na emigracji Wali Chanem, którego przedstawiono w dokumentach jako syna ostatniego króla gruzińskiego (nie wiemy którego). Aleksander Wereszczyński przygotowując się do wyjazdu nawiązał kontakty z gruzińskimi emigrantami przebywającymi w Turcji i Persji. Realizację jego planu zniweczyła choroba, na którą emisariusz zapadł w miejscowości Taurys, gdzie zmarł w 1843 r. Uwagę zwraca słaba znajomość kaukaskiej geografii osób przygotowujących ten wjazd, bo wskazane w marszrucie miejscowości leżą daleko od ziem gruzińskich – na południe od granic dzisiejszej Armenii i Azerbejdżanu. Dlatego przedstawianie tej misji jako podróży do Gruzji było co najmniej mało precyzyjne²⁴.

Nieudana misja Aleksandra Wereszczyńskiego umożliwia pokazanie sprawności działania rosyjskich służb skierowanych przeciw polskiej aktywności na Kaukazie. Rosja posiadała w XIX w. dobrze pracującą służbę dyplomatyczną w Turcji i Persji oraz sieć agentów. Agentura rosyjska dostarczały władzom rosyjskim informacji na temat polskiej aktywności politycznej, a uzupełniały je informacje z rosyjskich placówek konsularnych i dyplomatycznych. Dostarczyły one także informacji o planowanej na Kaukazie misji A. Wereszczyńskiego. W lipcu 1842 r. powołując się na informacje od szefa żandarmerii i naczelnika III Oddziału Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości – Aleksandra Benckendorffa, gubernator tyfliski wszczął poszukiwania tego polskiego emisariusza, podając w liście do naczelników powiatowych, że ukrywa się on pod nazwiskiem Kulbo i był widziany w Trabzonie nad Morzem Czarnym. Zgodnie z rzeczywistym planem misji w listach gończych podano, że A. We-

---

²⁴ Wielu piszących po dzień dzisiejszy powiela informację o takim celu misji A. Wereszczyńskiego, powtarzając wcześniejsze ustalenia. Por. L. Widderszal, *Sprawy kaukaskie...*, op.cit., s. 89–90.

reszczyński miał stamtąd przez Kaukaz Południowy podróżować do Persji. Informacje zawarte w dokumentach rosyjskich są prawdziwe i operują poprawnie nazwami miejscowości na szlaku polskiego agenta. Potwierdza to sprawność tych służb i dobre rozpoznanie przez nie polskich działań²⁵.

Najaktywniejszym agentem Hotelu Lambert na Kaukazie w pierwszej połowie XIX w. był Ludwik Zwierkowski znany pod pseudonimem Lenoir lub Karakrak Bej. Karierę swoją rozpoczął w 1841 r. na Bałkanach, które uważał za główny obszar polskiej aktywności. Dopiero kilka lat później został wysłany przez paryską centralę na Kaukaz. Jego poczynania były ściśle powiązane z aktywnością wysłanego do Stambułu w 1841 r. Michała Czajkowskiego, który cieszył się wtedy dużym zaufaniem księcia. Świadczy o tym polecenie przekazania papieżowi Grzegorzowi XVI memoriału, napisanego przez Jerzego Adama Czartoryskiego, o prześladowaniu unitów przez cara. Zadanie to M. Czajkowski wykonał po uzyskaniu specjalnej audiencji 8 maja 1841 r.²⁶

Pojawienie się w Stambule M. Czajkowskiego w 1841 r. nadało dużego przyspieszenia polskim zabiegom nie tylko z powodu jego nieprzeciętnych talentów. Turcja podpisała w lipcu tego roku w Londynie traktat, w którym mocarstwa gwarantowały jej integralność państwa. Decyzja o zamknięciu cieśnin dardanelskich dla okrętów wojennych osłabiała pozycję

---

²⁵ Dokumenty rosyjskie dotyczące poszukiwań polskich agentów w: A. Furier, *Kaukaz w polskich planach walki o niepodległość w XIX wieku*, „Studia Polonijne” 2019.

²⁶ Interesujący opis tego spotkania z papieżem i towarzyszącej mu rozmowy na temat sprawy polskiej zamieściła polska badaczka biografii L. Zwierkowskiego. Por. J. Chudzikowska, *Dziwne życie Sadyka Paszy. O Michale Czajkowskim*, Warszawa 1971, s. 169–170. Postać Sadyka prezentuje opublikowany niedawno artykuł o jego wspomnieniach z zasobu Biblioteki Jagiellońskiej. Por. A. Zlatanov, *Niepublikowane wspomnienia o Michale Czajkowskim – Sadyku Paszy*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2018, nr 2, s. 111–130.

Rosji, umożliwiając podjęcie koniecznych reform wewnętrznych. Tę nową sytuację polityczną należało wykorzystać dla sprawy polskiej i Michał Czajkowski doskonale sobie z tym poradził. Nie będzie przesady w stwierdzeniu, że w pierwszych kilku latach pobytu w Stambule dokonał więcej, niż jego poprzednik – Aleksander Wereszczyński przez poprzednią dekadę. Trzeba potwierdzić zasadność sformułowanej wiele lat temu opinii na ten temat mówiącej, że:

„Ponieważ Porta popierała walczących przeciw Rosji górali, przeto układy Czajki z Czerkiesami mogły być prowadzone z wiedzą Turków, przy ich cichym moralnym, a nawet materialnym oparciu. Nawiązawszy z Czerkiesami przyjazne stosunki zdecydował Czajka wyprawić Lenoira-Zwierkowskiego do ich wodza Szamila”²⁷.

Jak z tego cytatu wynika niezbyt dobrze orientowano się w wewnętrznych podziałach kaukaskich, bo mieszkający w zachodniej części Północnego Kaukazu Czerkiesi dzielili się na kilkanaście plemion. Kilka lat po wyprawie Lenoira, polski arystokrata służący w Korpusie Kaukaskim wymienił ich w swojej książce jedenaście, a były to tylko najważniejsze²⁸.

Na Kaukazie najważniejsze znaczenie miały w latach 1844–1846 działania Ludwika Zwierkowskiego. W pierwszą podróż na Kaukaz Lenoir wyruszył 14 września 1844 r., a wrócił stamtąd ranny i osłabiony wiosną 1846 r. Zabiegał o spotkanie z najważniejszym przywódcą antyrosyjskiego powstania górali – Szamilem. Próby nawiązania kontaktu z naczelnym przywódcą *miurydyzmu* spełzyły jednak na niczym. Nie potrafimy obecnie jednoznacznie odpowiedzieć czy przeszkodziły w tym działania

---

²⁷ Ibidem, s. 269. W opublikowanej kilka dekad temu książce można dostrzec brak precyzji w analizie kaukaskiej rzeczywistości, który jest konsekwencją bezkrytycznego powtarzania relacji z XIX wiecznych dokumentów.

²⁸ J. Strutyński, *Kilka badań geologicznych i dziejowych Kaukazu*, Berlin 1857, s. 52–61. Rozdział „Plemiona górskie” prezentuje kaukaskie grupy etniczne.

przywódców plemion z zachodniej części Kaukazu Północnego, czy też może sam Szamil nie był zainteresowany politycznym sojuszem z Polakami²⁹.

W zasobie Centralnego Gruzińskiego Archiwum Historycznego, w zespole Kancelarii Namiestnika kaukaskiego zachowały się liczne dokumenty potwierdzające poszukiwania na Kaukazie Ludwika Zwierkowskiego – najaktywniejszego emisariusza księcia J.A. Czartoryskiego działającego na Kaukazie. W korespondencji z gubernatorem tyfliskim i naczelnikami powiatowymi z września 1848 r. podkreślano, że L. Zwierkowski został wysłany na Kaukaz w celu nawiązania tajnych kontaktów z góralami. Podawano też liczne informacje szczegółowe, co kolejny raz potwierdzało sprawność rosyjskich służb wywiadowczych. Zalecano jego odszukanie i zatrzymanie jako zadanie najwyższej wagi.

Na działania M. Czajkowskiego ogromny wpływ miała postawa księcia Adama, który z paryskiej siedziby odmiennie postrzegał wschodnią rzeczywistość. Pod wpływem najbliższych doradców przedkładał znaczenie działań podporządkowanych polityce brytyjskiej. Dla M. Czajkowskiego najistotniejsze były Bałkany i zamieszkujący tam Słowianie, w których dostrzegał naturalnych sprzymierzeńców toczonej przez Polaków walki o niepodległość. Księżę rozumiał znaczenie tego kierunku, ale widział także potrzebę rozwijania aktywności w kierunku Kaukazu³⁰.

Jednym z istotnych kierunków polskiej aktywności było kierowanie a Kaukaz specjalistów wojskowych, którzy mieli wspierać walkę górali z wojskiem rosyjskim. Rosja miała bowiem dużą

---

²⁹ Wiązane z tym są działania Jana Chaleckiego, który dopiero po powstaniu styczniowym emigrował do Francji, gdzie włączył się w działania Hotelu Lambert. Nie udało się potwierdzić jego zaangażowania. Por. H.P. Kosk, *Generalicja polska*, t. 1, Pruszków 1998.

³⁰ R. Żurawski vel Grajewski, *Kaukaz w „dyplomacji” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego...*, op.cit., s. 181–198.

przewagę techniczną, wykorzystując do przerzucania wojsk transport morski i wykorzystując artylerię w działaniach na lądzie. Czerkiesi nawet gdy zdobyli armaty, to nie potrafili ich obsługiwać. Jednym z polskich artylerzystów skierowanych na tereny walk w celu wsparcia kaukaskich górali był Karol Gordon, który wyjechał ze Stambułu do Czerkiesji 8 czerwca 1846 r. i mimo zasadzki przygotowanej przez dobrze poinformowanych o misji Rosjan dotarł do Soczi. Wyjazd potraktowano poważnie, bo zakupiono materiały wojskowe za trzy tysiące piastrow. Z raportów przesyłanych przez K. Gordona wynikało, że po przybyciu na miejsce nie traktowano go w sposób odpowiedni dla oficerskiego stanowiska. Do Polaka odnoszono się jak do żołnierza najemnego. Miejscowym dowódcom zależało wyłącznie na wykorzystywaniu w walkach umiejętności polskiego artylerzysty. Zginął w niejasnych okolicznościach pod koniec 1846 r. lub na początku 1847 r.³¹

Tworzenie oddziałów wojskowych

Po okresie działań rozpoznawczych prowadzonych z Turcji na Bałkanach i Kaukazie, które trwały do połowy XIX w., w latach 50. przystąpiono do tworzenia polskich oddziałów wojskowych. Działania te doczekały się obszernych opracowań, dlatego nie analizując ich szczegółowo wskażemy tylko na przełomowe znaczenie dla polskich starań o utworzenie oddziałów wojskowych okresu wojny krymskiej. Ujawniła ona słabość militarną Rosji i potwierdziła dominację międzynarodową sojuszników Turcji – Francji i Anglii. Była też wojna nowego typu, w której o zwycię-

---

³¹ W literaturze funkcjonują dwie wersje śmierci K. Gordona – został zabity przez Ubychów lub działającego na zlecenie Rosjan Ormianina o nazwisku Babcizan. Tragiczny koniec tej misji potwierdzał trudność w prowadzeniu działań kaukaskich. L. Widerszal, *Sprawy kaukaskie...*, op.cit., s. 94–100.

stwie decydowały nie tylko umiejętności wojskowych, ale także potencjał przemysłowy i naukowy zaplecza walczących stron. Dotyczyło to nie tylko wyposażenia oddziałów, które ogromnie się zmieniło, ale także sposobów ich komunikowania się państw zachodnich między dowództwami i centrami politycznymi przez wykorzystanie telegrafu. Informacje tą drogą docierały na bieżąco do społeczeństw, przez co stawały się one dalekim ich obserwatorem. Warto podkreślić, że wojna ta toczyła się nie tylko na głównym, krymskim teatrze działań, ale także na Bałkanach i Kaukazie Południowym. Objęły też akweny morskie – od Morza Czarnego i Śródziemnego po Bałtyk i Morze Białe.

W czasie wojny krymskiej spełniły się polskie nadzieje na utworzenie oddziałów wojskowych walczących przeciw Rosji. Konieczne były jednak liczne kompromisy, bo Turcy powierzali takie zadania tylko osobom, do których mieli pełne zaufanie. Dlatego za cenę konwersji na islam Michał Czajkowski, jako Mehmed Sadyk Effendi stworzył I Pułk Kozaków Sułtańskich, którą dowodził od końca 1853 do 1870 r. W 1855 r. Władysław Zamojski opierając się na II Pułku Kozaków Sułtańskich stworzył Dywizję Kozaków Sułtańskich na służbie brytyjskiej. Nazwa kolejny raz ukrywała polski charakter tej jednostki. I rzeczywiście jej skład osobowy nie był jednolity. Werbunek żołnierzy do niej prowadzono we Francji i Anglii, ale przyjmowano też jeńców i ochotników przybywających do Turcji. Dywizja nie odegrała ważnej roli z powodu zakończenia wojny krymskiej. Została rozwiązana, a jej żołnierze powrócili na Zachód, wstąpili na służbę turecką lub rozpierzchli się po regionie. Na służbie tureckiej pozostał I Pułk Kozaków dowodzony przez Michała Czajkowskiego³².

Ostatnie próby przeniesienia na Kaukaz przez polską emigrację niepodległościową walki zbrojnej skierowanej przeciw Ro-

---

³² Por. M. Czajkowski, *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, Warszawa 1962.

sji miały miejsce w okresie od zakończenia wojny krymskiej do powstania styczniowego. Snuto wtedy różne fantastyczne plany zdobycia Odessy przy pomocy liczącego dwa do trzech tysięcy oddziału czerkieskiego dowodzonego przez polskich oficerów. Realne znaczenie miały dwie akcje militarne, związane działaniami dwóch pułkowników – Teofila Łapińskiego i Klemensa Przewłockiego.

Po zakończeniu wojny krymskiej na prośbę agentów czerkieskich Teofil Łapiński zwerbował około dwustu żołnierzy z rozformowanych polskich formacji. W lutym 1857 r. pierwsza, licząca mniej niż połowę zwerbowanych żołnierzy grupa została zaokrętowana i wysłana na ziemie Czerkiesji, gdzie bez sukcesów pozostała do 1860 r. Brak obiecanej aprowizacji i zaopatrzenia spowodował, że doszło do buntu podkomendnych i uwięzienia dowódcy. Mimo tych złych doświadczeń po powrocie do Stambułu T. Łapiński podjął starania o zorganizowanie nowego oddziału przeznaczonego do walki z Rosją na Kaukazie. Zachowane dokumenty potwierdzają aktywność tego wojskowego nie tylko w Turcji, ale także w Londynie, dokąd udał się razem z delegacją czerkieską szukając poparcia u władz angielskich. Niepowodzenie tych planów zakończyło polskie działania polityczne na Kaukazie w XIX w.³³

W czasie powstania styczniowego rząd powstańczy zdecydował o zorganizowaniu na Kaukaz wyprawy oddziału dowodzonego przez Klemensa Przewłockiego. Miała ona charakter militarnej demonstracji, chociaż planowano w ten sposób poszerzenie obszaru walki zbrojnej. Jej przebieg dowiódł, że była wyrazem rozpaczki niż realnego działania. Wyznaczony na dowódcę tego oddziału Klemens Przewłocki posiadał właściwe kompetencje – w przeszłości pełnił funkcję zarządcy polskiej osady w Turcji, Adampola i dowódcy pułku kozaków sułtań-

---

³³ Por. J.S. Łątka, *Romantyczny kondotier*, Katowice 1988.

skich. Niestety nie miał żadnego realnego poparcia ze strony tureckiej i angielskiej. Pomysł tej akcji przypisuje się Witolowi Czartoryskiemu, który nie dorównywał pozycją i wiedzą swojemu ojcu. Dlatego niewielki, liczący tylko kilkanaście osób został wyposażony w pięć dział i wyprawiony na Kaukaz latem 1863 r. w porozumieniu z reprezentującym Ubychów Izamilem bejem Barakajem. Polacy wyładowali w Wardanie i działali bez większego powodzenia na terenie Czerkiesji. Badający przebieg tej wyprawy polski analityk wskazał na liczne braki całego przedsięwzięcia – od małej liczebności oddziału i braków uzbrojenia, po nieudaną współpracę z góralami. W momencie zamętu po jednej z potyczek okradali oni Polaków z rzeczy osobistych. Oddział nie zrealizował postawionych przed nim zadań i wycofał się z Kaukazu³⁴.

Podsumowanie

Polska aktywność polityczna i militarna na Kaukazie w XIX w. jest mało znanym fragmentem walki o niepodległość Polski. Nie przyniosła ona sukcesu, ale z kilku powodów jest warta zapamiętania. Objęcie tego odległego regionu europejsko-azjatyckiego pogranicza aktywnością polskich polityków i wojskowych w XIX w. stanowi dowód ich ogromnego zaangażowania i oddanie sprawie walki o wolną Polskę. Ich działania nie wynikały tylko z romantycznego przywiązania do mitu o kaukaskiej siedzibie sarmackich przodków polskiej szlachty, ale były wynikiem zrozumienia rosnącego znaczenia tego regionu w polityce europejskiej. Realizowana przez obóz polityczny Hotelu Lambert polityka wobec Kaukazu stanowiła istotny element umiędzynarodowienia sprawy polskiej w XIX w.

---

³⁴ L. Widerszal, *Sprawy kaukaskie...*, op.cit., s. 216–127.

Wewnętrzne spory dzielące w XIX w. polską emigrację i liczne słabości aktywności kaukaskiej wynikały z przedmiotowego traktowania Polaków przez głównych uczestników stosunków politycznych na interesującym nas obszarze – Wielką Brytanię, Francję, Turcję i ludy kaukaskie. Braki wiedzy o zwyczajach i historii Kaukazu uniemożliwiały Polakom osiągnięcie spektakularnych sukcesów. Wpływ na to miało także pomijane w wielu publikacjach aktywne przeciwdziałanie strony rosyjskiej, która posiadała doskonale rozpoznanie polskich poczynań i dzięki temu wielokrotnie przeciwdziałała im na etapie przygotowań. Dochodziło do tego, że rosyjscy dyplomaci w Stambule blokowali wyjazd Polaków na Kaukaz. Polskich agentów i żołnierzy, którzy się tam przedostali tropiono wytrwale, wykorzystując sprawnie działający system instytucji administracyjnych i wojskowych. Wysyłano przeciw nim agentów, którzy uniemożliwiali realizację zadań lub organizowali zamachy.

Istotne znaczenie miała aktywność polskich wojskowych – najpierw o charakterze rozpoznawczym, a potem także związana z tworzeniem oddziałów zbrojnych walczących z Rosją. Wymagało to często kompromisów politycznych, ograniczających na życzenia protektorów polskiej emigracji, narodowy charakter tych oddziałów. Szukanie poparcia rządu tureckiego wiązało się z konwersją na islam. Była ona jednym z warunków umożliwiających działanie na terenie Turcji i ułatwiała szukanie porozumienia z wyznającymi islam kaukaskimi góralami. Decyzję taką podjęło wielu polskich polityków i wojskowych, którzy wobec braku możliwości tworzenia polskich oddziałów wstępowali na służbę turecką. Akcję wobec Kaukazu prowadzono z terenu Turcji i dlatego w XIX w. wzrosło znaczenie polityczne tego państwa dla polskiej polityki zagranicznej. Kontynuacją tej aktywności była realizowana w okresie międzywojennym XX w. integrująca środowiska emigracji kaukaskiej polska akcja prometejska. Jednym z jej ważnych centrów był Stambuł.

Bibliografia

- Chrzanowski L., *Memoryały noty i sprawozdania, Pisma wojskowo-polityczne podawane rządowi polskiemu, angielskiemu, francuskiemu, tureckiemu i piemonckiemu przez Jenerała Wojciecha Chrzanowskiego w okresie czasu od 1830 do 1856 r., wydał i objaśnił zarysami współczesnych zdarzeń dziejowych Leon Chrzanowski*, t. 1, Kraków 1871.
- Chrzanowski W., *O wojnie partyzanckiej*, Paryż 1835.
- Chudzikowska J., *Dziwne życie Sadyka Paszy. O Michale Czajkowskim*, Warszawa 1971.
- Chudzio H., *Polityk Hotelu Lambert. Generał Ludwik Bystrzowski (1797–1878)*, Kraków 2008.
- Czajkowski M., *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, Warszawa 1962.
- Furier A., *Kaukaz w polskich planach walki o niepodległość w XIX wieku* „Studia Polonjne” 2019.
- Furier A., *Polacy w Gruzji*, Warszawa 2009.
- Furier A., *Polska aktywność polityczna w Turcji, Persji i krajach kaukaskich w XVIII wieku*, [w:] *Bliski Wschód – czynniki i skutki destabilizacji*, red. J. Marszałek-Kawa, B. Grenda, Toruń.
- King Ch., *Widmo wolności*, Kraków 2008.
- Kalemka S., *Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji. Dzieje i główne koncepcje polityczne (1832–1863)*, Toruń 1977.
- Kalinowski K., *Pamiętniki mojej żołnierki na Kaukazie i niewoli u Szamila. Od roku 1844 do 1854*, wstęp Wincenty Dawid, Warszawa 1863.
- Kołodziejczyk D., *Turcja*, Wrocław 2011.
- Łątka J.S., *Romantyczny kondotier*, Katowice 1988.
- Łuczakowa J., *Adam Mickiewicz w listach Ludwika Zwierkowskiego (Lenoira) do Władysława Zamoyskiego* „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1958, z. 6.

- Morawski W., Szawłowska S., *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006.
- Nowak J., *Władysław Zamoyski. O sprawę polską w Europie (1848–1868)*, Poznań 2002.
- Pamiętniki ks. Adama Jerzego Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I*, tłum. K. Scipio, t. I, Kraków 1904.
- Pisma wojskowo-polityczne podawane rządowi polskiemu, angielskiemu, francuskiemu, tureckiemu i piemonckiemu z zdarzeń dziejowych* Leon Chrzanowski, Kraków 1871.
- Piwnicki G., *Polscy wojskowi i zesańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001.
- Reychman J., *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa 1959.
- Reychman J., *Historia Turcji*, Warszawa 1973.
- Skowronek J., *Polityka bałkańska Hotelu Lambert 1833–1856*, Warszawa 1976.
- Spencer E., *Travels in the Western Caucasus including a Tour through Imeritia, Mingrilia, Turkey, Moldovia, Galicia, Silesia and Moravia in 1836*, t. 2, London 1838.
- Strutyński J., *Kilka badań geologicznych i dziejowych Kaukazu*, Berlin 1857.
- Widerszal L., *Sprawy kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831–1864*, Warszawa 1934.
- Zlatanov A., *Niepublikowane wspomnienia o Michale Czajkowskim – Sadyku Paszy „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”* 2018, nr 2.
- Żurawski vel Grajewski R., *Kaukaz w „dyplomacji” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w okresie kryzysu wschodniego (1832–1840) „Przegląd Nauk Historycznych”* 2003, R. II, nr 2.

Abstrakt

Kontakty Polski z państwami tzw. muzułmańskiego Wschodu mają długą, sięgającą ponad pół tysiąca lat historię. W XIX w. szczególne miejsce zajmują w nich Turcja i Kaukaz. W artykule przedstawiono jak zmieniły się polskie kontakty z tym regionem w tym okresie. Turcja z odwiecznego przeciwnika przekształciła się w miejsce antyrosyjskich działań politycznych i wojskowych, których terenem miał być także Kaukaz. Celem tych działań było zorganizowanie oddziałów zbrojnych do walki o wyzwolenie Polski. Pozornie odległe tereny nadczarnomorskie zostały objęły z Turcji polską aktywnością, której szczególne nasilenie przypa-
dło na połowę stulecia.

W okresie wojny krymskiej kierowana przez księcia Adama Jerzego Czartoryskiego polska emigracja stworzyła w Turcji jednostki wojskowe złożone w dużej części z Polaków, które podjęły walkę zbrojną z Rosją. Na Kaukaz wysłano najpierw agentów i wojskowych specjalistów, a potem także oddziały zbrojne, które podjęły tam walkę. Działania te nie przyniosły sukcesów, ale dowiodły determinacji środowisk emigracyjnych w dążeniu do przywrócenia Polsce niepodległości. Nawiązane w XIX w. kontakty zostały wykorzystane w następnym stuleciu przez ruch prometejski do integrowania przez Polskę emigracji kaukaskiej walczącej z rosyjskim panowaniem na Kaukazie.

Słowa kluczowe: Polska, Kaukaz, Turcja, polityka zagraniczna, legiony, walka o niepodległość

Abstract

Poland's contacts with the so-called Muslim East have a long history of over half a thousand years. In 19th century, Turkey and the Caucasus occupy a special place in them. The article presents how Polish contacts with this region changed in the 19th century. Turkey from an eternal opponent has evolved into a place of anti-Russian political and military operations, which also had to be the Caucasus. The purpose of these activities was to organize armed troops to fight for the liberation of Poland. Seemingly distant Black Sea areas were embraced by Polish activity from Turkey, which was particularly intense in the middle of the century.

During the Crimean War, Polish emigration, led by Prince Adam Czartoryski, created military units in Turkey made up largely of Poles who undertook armed struggle with Russia. First agents and military

specialists were sent to the Caucasus, and then also armed units that fought there. These activities did not bring success, but proved the determination of emigrant communities in their quest to restore Poland's independence. The contacts established in the 19th century were used in the next century by the Promethean movement to integrate Poland with Caucasian emigration fighting against Russian rule in the Caucasus.

Keywords: Poland, Caucasus, Turkey, foreign policy, legions, fight for independence

Grzegorz Piwnicki

Uniwersytet Gdański

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5489-4028>

Polscy żołnierze armii carskiej w dziewiętnastowiecznej Armenii

Od końca XVIII w. na Kaukazie byli już jeńcy polscy służący w carskiej armii. Ich liczebność w różnych okresach historycznych oceniana była od kilku do kilkudziesięciu tysięcy ludzi. Wśród nich byli uczestnicy konfederacji barskiej, insurekcji kościuszkowskiej. Liczną grupę stanowili żołnierze wojen napoleońskich¹.

Kolejni żołnierze zesłańcy to uczestnicy powstań listopadowego i styczniowego².

Po 1831 r. dużą część żołnierzy carskich – Polaków stanowili poborowi zabierani do służby wojskowej z Królestwa Polskiego. Od tych czasów stosowano zasadę przy poborze rekruta, że żołnierze z byłych ziem Rzeczypospolitej nie mogą służyć w jednostkach i garnizonach polskich. Dla caratu Polak – żołnierz w Warszawie, Wilnie, Smoleńsku, Mińsku czy w Kijowie był niebezpieczny, zwłaszcza oficer. Kiedy wysyłano go do odległych garnizonów, np. Korpusu Kaukaskiego – w skład terytorialny, którego wchodziła Armenia – przestawał być zagrożeniem, nie miał oparcia we własnym narodzie, własnym Kościele, był oderwany od Ojczyzny. Polityka ta była uciążliwa dla prostych sze-

---

¹ S. Nowacki, *Podróże do Georgii w czasie mojej niewoli w Rosji odbyte w roku 1813, 1814, 1815*, Poznań 1833, s. 27.

² K. Kalinowski, *Z żołnierki na Kaukaz*, Lwów 1908; L. Gierszewski, *Pamiętnik z niewoli*, Poznań 1852.

regowych – rekrutów, którzy opuszczali swoje rodzinne strony często na kilkanaście lat, a czasami na zawsze³.

Wśród oficerów pewną liczbę stanowili ludzie, którzy traktowali służbę w armii carskiej jako możliwość zrobienia kariery, szybkiego awansu i dobrowolnie prosili o wysłanie na niebezpieczny front kaukaski⁴. Dla wielu młodych ludzi była to chęć przygód, żądza poznania świata, możliwość poznania egzotycznych krajów. Część nawiązywała do dawnej sarmackiej tradycji wojen, jakie kiedyś Polska prowadziła z muzułmanami, np. wyzwolenie Armenii z niewoli tureckiej. Wielu Polaków, którzy z przyczyn często ekonomicznych wybrali karierę wojskową w carskiej armii, wraz ze swoimi pułkami kierowanych było do krajów Zakaukazia, w tym do garnizonów armeńskich lub w większości zamieszkałych przez Ormian. Nowa rzeczywistość w kontaktach polsko-armeńskich ukształtowała się w trzeciej dekadzie XIX w. Od tego czasu datuje się masowa obecność Polaków na ziemiach Armenii. Byli to przeważnie żołnierze – zesłańcy.

W latach 1801–1829 niemal całe Zakaukazie (Gruzja, północny Azerbejdżan i wschodnia Armenia) zostało przyłączone do Imperium Rosyjskiego. Od 1816 r. rozpoczął się systematyczny podbój ziem leżących między Rosją, a jej nowymi nabytkami na południu. Wybudowano wiele twierdz, m.in. Aleksandropol i Erewań, a w Tyflisie powołano dowództwo Kaukaskiego Korpusu jako armię strzegącą nowe nabytki terytorialne, mającą jako główny cel panowanie nad tym strategicznym obszarem Rosji⁵.

Kaukaski Korpus utrzymywał *status quo* w nowych prowincjach oraz zabezpieczał flankę Rosji przed Persją i Turcją, stąd jego ogromne znaczenie strategiczne.

³ M. Gralewski, *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli. Opisanie kraju – ludność – zwyczaje i obyczaje*, Lwów 1877.

⁴ J. Korzeniowski, *Tadeusz Bezimienny*, Łódź 1902.

⁵ *Russkaja wojennaja istorija*, t. I–II, Petersburg 1877–1878, s. 209.

Początkowo sztab wojskowy w Tyflisie był bardzo skromny, taki jak przewidywała struktura normalnej armii w innych częściach Imperium Rosyjskiego. Powiększał się systematycznie w miarę wzrostu sił zbrojnych na Kaukazie⁶. Liczba wojska za generała Aleksieja Jermołowa w 1823 r. wynosiła zaledwie 22 tys., w 1842 r. podniosła się do 150 tys., w trzy lata później książę generał Michał Woroncowa dowodził już 200-tysięcznym Korpusem. Apogeum siły zbrojne na Kaukazie osiągnęły w 1856 r. za czasów generała Aleksandra Bariatyńskiego i liczyły ponad 300 tys.⁷ Do końca lat 70. XIX w. w składzie tej armii było wielu żołnierzy polskich. Oceniano, że liczba ta wynosiła w zależności od sytuacji polityczno-militarnej od 30 do 50 tys. Tylko w latach 1865–1874, tj. przez dziewięć lat z Królestwa Polskiego pobrano do armii carskiej 127 996 żołnierzy Polaków, z czego większość trafiła do służby na Kaukazie i do garnizonów armeńskich⁸. Wcześniej, bo po upadku powstania listopadowego całe pułki polskie, jako bataliony karne zsyłane były na Kaukaz⁹. Polscy pamiętnikarze podawali ich liczbę na kilkadziesiąt tysięcy, liczba ta była prawdopodobnie zawyżona. Niemniej jednak znalazło się wówczas w rosyjskich siłach zbrojnych stacjonujących na terenie Kaukazu kilka tysięcy dawnych uczestników powstania listopadowego. Zdarzało się również, że niektórzy z wysłanych do służby wojskowej na innym terenie spośród uczestników powstania listopadowego prosili o przeniesienie na Kaukaz, gdzie wówczas toczyły się już działania wojenne przeciw muzułmańskim góralom¹⁰.

⁶ Ibidem, s. 218.

⁷ Ibidem, s. 301.

⁸ P. Stawecki (red.), *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, Warszawa 1990, s. 471.

⁹ A. Trzaskowski, *O sossawie Gurii. Z zapisek Kapitana Trzaskowskiego*, „Kaukaz” 1847, nr 40.

¹⁰ Por. M. Gralewski, *Kaukaz Roman Sanguszko zesłaniec na Sybir*

Prowadzono tam również liczne wojny z Turcją i Persją. Ze zrozumiałych przyczyn żołnierze byli lepiej traktowani, a za męstwo łatwo było otrzymać awans i ewentualne szybsze zwolnienie na powrót do rodzinnych stron.

W latach trzydziestych, a jeszcze bardziej w latach czterdziestych i pięćdziesiątych poważnie zwiększyła się intensywność działań wojennych na całym Kaukazie. Fanatyczny ruch sunnicki tzw. minridów, objął niemal całą muzułmańską ludność Północnego Kaukazu od Morza Czarnego aż po Kaspijskie. Wówczas zaś, gdy na czele miurydów stanął zdolny wódz i organizator Szamil, górale poczęli odnosić poważne sukcesy i zagrozili panowaniu carskiemu zarówno na Kaukazie, jak i na Zakaukaziu. Zmusiło to Rosję do poważnego wysiłku zbrojnego. Największe nasilenie tych działań przypadało na lata wojny Krymskiej, kiedy Rosja musiała jednocześnie toczyć wojnę z minrydami i z wojskami tureckimi, które weszły na teren Zakaukazia. W okresie największego natężenia działań wojennych na Kaukazie liczba żołnierzy Polaków wydatnie wzrosła, nie było garnizonu wojskowego na całym Kaukazie, w tym w garnizonach armeńskich, gdzie liczba Polaków nie sięgałaby 25% stanów osobowych armii carskiej z czego w Armenii było ich około 5 tys.¹¹

Jednocześnie w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. władze carskie wysyłały do garnizonów armeńskich znaczną część tzw. „przestępców politycznych”. Ustalenie ich liczby jest niemożliwe, chociaż zachowały się do tego zagadnienia znaczne materiały archiwalne, dotyczące terenu Królestwa Polskiego, jak i samej Rosji. Jest wielce prawdopodobne, że więcej młodych mężczyzn wysyłano wtedy do garnizonów kaukaskich jak na Sy-

---

z roku 1831. W świetle pamiętników matki, ks. Klementyny z Czartoryskich Sanguszkowej, oraz Korespondencji współczesnej, Warszawa 1927.

¹¹ Ibidem, s. 476.

berię. Masowe wysyłki do służby wojskowej na Kaukazie miały miejsce w latach: 1838, 1843, 1844, 1846, 1848.

Służba wojskowa na Kaukazie wcale nie była uważana za karę znacznie łagodniejszą niż zsyłka do katorgi na Syberię. Zdarzały się nawet przypadki, że skazanym na śmierć zamieniano karę na służbę wojskową na Kaukazie. Tak np. Wincenty Gedeon Giedroyć, oskarżony o przygotowanie zamachu na cara Mikołaja I, skazany został na śmierć przez powieszenie. Kara ta jednak została zamieniona na dożywotnią służbę w kaukaskich garnizonach¹².

Czas pobytu polskich zesłańców na Kaukazie był bardzo różny. Zwykle wynosił kilka lub nawet częściej kilkanaście lat. Warunki życia żołnierzy wysyłanych na Kaukaz były bardzo ciężkie. Już sama droga stanowiła prawdziwą męczarnię. Odbywać ją trzeba było pieszo, niosąc na plecach ciężki tornister, niekiedy w straszliwym upale, w deszczu lub podczas śnieżnej zadyмки. Z pamiętnikarzy polskich bardzo obrazowo przedstawił drogę na Kaukaz Mateusz Gralewski¹³.

Po przybyciu na miejsce przeznaczenia żołnierze dostawali się pod władzę podoficerów lub oficerów, wśród których wielu było zdegenerowanych, o skłonnościach sadystycznych. Wspomniany Mateusz Gralewski w swych pamiętnikach dał wiele przykładów okrutnego obchodzenia się przełożonych z przysłanymi do garnizonów „przestępcami politycznymi”. Zdarzały się wypadki samobójstw lub odruchy samoobrony ze strony żołnierzy, które kończyły się skazaniem na bicie pałką, a to równoznaczne było ze śmiercią lub kalectwem¹⁴.

Rosja carska dążyła do opanowania Zakaukazia, z terenami całej historycznej Armenii, tj. około 250 tys. km², sprzyjały jej

¹² M. Janik, *Giedroyć Wincenty Gedeon*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 7, red. W. Konopczyński, Kraków 1948–1958, s. 434.

¹³ M. Gralewski, op.cit., s. 41.

¹⁴ Ibidem, s. 296.

ludy tam zamieszkałe, a przede wszystkim Gruzini i Ormianie, którzy byli katolikami w morzu obcych sobie wyznań w Turcji i Persji.

Wiosną 1827 r. gen. Iwan Paskiewicz rozpoczął marsz na Erewań, którego celem było zdobycie i przyłączenie Armenii Wschodniej do Rosji i osiągnięcie granicy na linii rzeki Araks, jako stałej granicy z Persją. Paskiewicz zdobył Erewań 1 października 1827 r., za co otrzymał od cara tytuł grafa erewańskiego, a uczestnicy szturmów zostali odznaczeni specjalnym medalem, wśród nich było wielu Polaków. W dniu 7 lutego 1828 r. w wsi Turkmanczaj został zawarty pokój, który zakończył wojnę rosyjsko-perską. Rosja otrzymała w wieczyste posiadanie chananaty erewański i nachiczewoński oraz cały Kaukaz. Ormianom znajdującym się pod panowaniem Persji zezwolono na przeniesienie się do rejonów zdobytych przez Rosję, w ciągu kilku miesięcy; około 50 tys. ludności z Tebrizu, Maku Choj, Urmii i innych przesiedliło się do wschodniej Armenii. Przeważającą liczbę Ormian rozmieszono w powiatach erewańskim i nadchiczewońskim, a część skierowano do Karabachu¹⁵.

Po zajęciu Erewania 6 października 1827 r. gen. Iwan Paskiewicz powołał Tymczasowy Zarząd Erewański, na którego czele stanął gen. Piotr Krasewski (Polak z pochodzenia), a członkami byli komendant twierdzy Katolikos Nerses z Asztaraku. W tym czasie Ormianie wystąpili z projektem autonomii Armenii. Rząd odrzucił projekt armeński. Na mocy ukazu carskiego chananat erewański i nachiczewoński nazwano Obwodem Armeńskim i odtąd był wymieniany w tytułaturze carów rosyjskich¹⁶.

Następnie dla wzmocnienia władzy carskiej na Zakaukaziu utworzono w 1844 r. namiestnictwo i wprowadzono nowy podział administracyjny a w dniu 9 czerwca 1849 r. utworzono

---

¹⁵ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wrocław–Kraków–Warszawa–Gdańsk 1977, s. 172.

¹⁶ Ibidem, s. 176.

gubernię erewańską, w której skład weszły powiaty erewański, aleksandropolski, nachiczewański i norbajazecki¹⁷.

Kolejny ważny dla Armenii konflikt to wojna rosyjsko-turecka, która wybuchła w kwietniu 1877 r. i stała się wydarzeniem politycznym mobilizującym społeczeństwo armeńskie. Sukcesy armii rosyjskiej, zajęcie szeregu ważnych rejonów, w tym Karsu, który był już w XIX w. trzykrotnie zdobywany przez wojska rosyjskie, następnie Erzerumu, budziły duże nadzieje Ormian. Ludność zachodnioormiańska okazywała daleko idącą pomoc i sympatię dla armii rosyjskiej. W wschodniej Armenii organizowano oddziały konnicy i piechoty, które brały udział w wojnie. Ponadto mieszkańcy zachodnioormiańskich rejonów Bajazetu, Ałazkertu, Diadina, Karsu, Ardahanu, Erzerumu formowali oddziały powstańcze. Pomagali nie tylko na froncie, ale i na tyłach armii. Ormianie byli przewodnikami i wywiadowcami. Bajazet i Ałazkert zostały zajęte przy ich wydatnej pomocy. W tym czasie Ormianie z dużą sympatią odnosili się do żołnierzy rosyjskich, w tym do Polaków tam służących.

Kwestia przyłączenia do Rosji Karsu, Ardahanu i Bajazetu szła bardzo opornie¹⁸. Ostatecznie wojna została zakończona kongresem berlińskim, na którym 4 lipca 1878 r. postanowiono, wbrew stanowisku Ormian, że do Rosji zostanie przyłączony obwód karski, a pozostałe ziemie zostaną zwrócone Turcji. Było to zgodne z polityką państw zachodnich, które nie chciały wzmocnienia pozycji Rosji¹⁹.

Przez cały XIX w. tysiące żołnierzy polskich żyło i walczyło na Kaukazie, a ich miejscem pobytu były kaukaskie garnizony, do których zaliczały się wszystkie większe miasta i osiedla Armenii.

---

¹⁷ Ibidem, s. 178.

¹⁸ Ibidem, s. 216.

¹⁹ L. Bazyłow, op.cit., s. 377.

Według spisu ludności z 1897 r. w Armenii przebywało 4628 osób, które podawały język polski jako ojczysty²⁰. Główne skupiska powstały w ośrodkach guberni erewańskiej i były to: – Aleksandropol, Nachiczewani, Nowabajazet, Ordubad i Erewan; w obwodzie karskim – Ardagan, Kagyzam, Kars i Olty. Na całym Zakaukaziu było wówczas 14928 Polaków, z tego służących w wojsku 8898 (w guberni tyfliskiej na 6282 Polaków było 3192 wojskowych, w obwodzie karskim na 3243 Polaków – 2928 wojskowych, w guberni kutajskiej na 1968 Polaków – 865 wojskowych, w guberni bakińskiej na 1434 Polaków – 422 wojskowych, w guberni erewańskiej na 1385 Polaków – 1164 wojskowych, w guberni jelizawietpolskiej na 616 Polaków – 327 wojskowych). Warto dodać, że w stacjonujących wówczas na Zakaukaziu siłach zbrojnych Polacy stanowili 11,4%²¹.

Przez ponad sto lat od 1828 r. do pierwszej wojny światowej Polacy w Armenii zajmowali bardzo istotne miejsce, zwłaszcza w armii carskiej. Dali się tam poznać jako dobrzy fachowcy, inżynierowie. Aktywność ich przejawiała się w działalności wojskowej, kartograficznej, poznaniu naukowym kraju, byli znanymi i cenionymi budowniczymi oraz lekarzami. Działali też na forum Polonii kaukaskiej. Wielu z nich pisało o Armenii, o jej kulturze i historii, przekazali we wspomnieniach i pamiętnikach obraz tego kraju współczesnym Polakom, co zbliżało oba narody. Do znanych uczonych wojskowych, którzy zasłynęli w poznawaniu Armenii należy zaliczyć Józefa Chodźkę (1800–1881)²².

²⁰ *Kawkazkij Kalendar na 1907 g.*, Tyflis 1906, s. 90 i nast.

²¹ *Pierwaja wsieobszczaja pierepis nasielenija Rossyjskoj Imperii 1897 goda*, t. 61 (*Bakinskaja gubernija*), S. Pietierburg 1905, s. 108; t. 62 (*Jelizawietpolska gubernija*), ibidem, 1904, s. 62, 118; t. 64 (*Karsskaja obłast'*), ibid., 1094, s. 34 i 78; t. 66 (*Kutajsskaja gubernija*), ibidem, 1905, s. 88, 174; t. 71 (*Erewanskaja gubernija*), ibidem, 1903, s. 53, 110.

²² B. Zwolski, *Chodźko Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, op.cit., t. 3, s. 385–386; *Józef Chodźko – geodeta i geograf XIX w. (1800–1881)*, „Przeгляд Geodezyjny” 1970, nr 10, s. 371–372.

Zasłynął on jako wybitny geodeta, topograf, uczonek i oficer armii carskiej. Pochodził z Wileńszczyzny, studiował na Wydziale Matematyczno-Fizycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Angażował się w działalność patriotyczną, należał do założycieli „Promienistych”, był członkiem „Towarzystwa sześciu”, „Związku Przyjaciół” i „Filomatów”. W 1821 r. wstąpił do służby wojskowej, gdzie współuczestniczył w pomiarach triangulacyjnych guberni wileńskiej. Pomimo wstąpienia do wojska nie zerwał kontaktów z młodzieżowymi organizacjami patriotycznymi. Władze carskie po ujawnieniu tego w 1831 r. oddały go pod ścisły nadzór i skierowały do prac topograficznych w Mołdawii i na Wołoszczyźnie, a w 1840 r. na Kaukaz. Tam powierzono mu ważne zadanie – doskonalenie pomiarów geodezyjnych. Prace rozpoczął od pomiarów południowych zboczy głównego grzbietu kaukaskiego oraz gór Zakaukazia. W 1847 r. Chodźkę mianowano pułkownikiem i powierzono mu funkcję naczelnika całości prac triangulacyjnych na Kaukazie. Jako jedno z pierwszych podjął w 1847 r. wyprawę na Ałagoz, osobno stojący stożek wulkaniczny między Erewaniem a Gumrami, który został dokładnie wymierzony od 25 do 30 sierpnia tego roku. W 1848 r. Chodźko zaangażowany był w pomiary gór Karabachu. W 1850 r. udała się pod jego kierownictwem słynna wyprawa na Mały Ararat (3925 m) i Wielki Ararat (5166 m). Wyprawę zorganizował Chodźko na wielką skalę. Wzięli w niej udział m.in. znawca Kaukazu Mikołaj Chanykow, etnograf Piotr Usłar, a przewodnikami byli miejscowi górale ormiańscy: Szymon Sarkisow, który prowadził już na Ararat 29 lipca 1845 r., jednego z poprzednich zdobywców szczytu Heinricha Abiela oraz Onan Awakow z Nowej Achuny.

Pomimo że Chodźko nie wszedł pierwszy na Ararat, to jednak zdobycie przezeń szczytu uznano za jedno z pierwszych i zaliczono do dziejów wielkich wypraw geograficznych. W tym samym roku badał szczyty w Armenii, m.in. Godir (2542 m).

W latach 1847–1854 uczony oznaczył na południowym Kaukazie i Zakaukaziu 1368 punktów przy pomocy 30 stacji pomiarowych umieszczonych na szczytach. Sam zdobywał te szczyty, przemierzył wzdłuż i wszerz całą Armenię. Przebadał większość gór w tzw. Małym Kaukazie²³.

W 1852 r. mianowano go generał-majorem i naczelnikiem Oddziału Geodezyjnego przy Korpusie Kaukaskim, a w 1868 r. naczelnikiem Oddziału Wojskowo-Topograficznego Sztabu Głównego Armii Kaukaskiej. W 1862 r. awansował do stopnia generała porucznika. W 1856 r. zakończono pod jego kierunkiem triangulację całego Kaukazu. Napisał wiele prac naukowych na temat Kaukazu i Zakaukazia. Prace Józefa Chodźki były bardzo cenione w świecie naukowym. Był członkiem licznych towarzystw naukowych. Carskie Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne w uznaniu zasług w 1868 r. przyznało mu wielki medal konstantynowski, a w 1871 r. nadało godność członka honorowego²⁴. Chodźko do końca życia był patriotą i otaczał się rodakami. Nieprzypadkowo w latach 70. do Oddziału Kaukaskiego Carskiego Rosyjskiego Towarzystw Geograficznego, którego był założycielem i długoletnim prezesem należało 45 Polaków, w sprawozdaniach zarządu występują takie polskie nazwiska, jak m.in. Rzewuski, Ciągliński, Jackiewicz, Jaczewski²⁵, byli to wojskowi.

Kontynuatorem badań geologiczno-kartograficznych Józefa Chodźki był Hieronim Stebnicki (1832–1897)²⁶, pochodził z Wołynia. W 1860 r. przydzielony do Oddziału Topograficznego Kaukaskiego Okręgu Wojskowego. W okresie wojny ro-

---

²³ J. Reychman, *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, Warszawa 1972, s. 231.

²⁴ B. Zwolski, op.cit., s. 386.

²⁵ J. Reychman, op.cit., s. 240.

²⁶ S. Zieliński, *Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich*, Warszawa 1933, s. 503.

syjsko-tureckiej o Armenię, w 1877 r. dowodził oddziałem topograficznym armii kaukaskiej i dokonywał pomiarów terenu. Działając w kaukaskim oddziale Towarzystwa Geograficznego, ogłosił w wydawnictwach Towarzystwa szereg prac dotyczących geografii i meteorologii Kaukazu, sporządził wiele map, zajmował się położeniem lodowców, badał szczyty Armenii, m.in. Ararat. W 1868 r. ukończył wypukłą mapę Kaukazu, dzieło rozpoczęte jeszcze przez Chodźkę.

Działalność h. Stebnickiego była wysoko oceniana przez naukę światową. W Petersburgu nagrodzono go złotym medalem konstantynowskim, a Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Paryżu w 1875 r. przyznał mu medal 1 klasy. Dosłużył się w armii carskiej stopnia generała majora. Jego badania przyczyniły się do poznania Armenii w XIX w. Do czynnych działaczy Kaukaskiego Towarzystwa Geograficznego należał też Leonard Zagórski (1827–1891)²⁷, autor licznych prac z zakresu językoznawstwa i etnografii gór plemion Kaukazu. Odbył kilka wypraw naukowych m.in. w 1872 r. do rejonu achaucyńskiego²⁸. Następnie wyprawiał się z Achalcychu do Abas Tuman i Rzażmy. Wycieczkę tę opisał w artykule pt. *Wycieczka do obwodu achaukałakawskiego*²⁹. W swoich wyprawach często spotykał się z ludnością ormiańską.

Bardzo zasłużonym i znanym Polakiem biologiem, badaczem Armenii (i całego Kaukazu) był Ludwik Młokosiewicz

---

²⁷ J. Reychman, op.cit., s. 170.

²⁸ Na mocy pokoju zawartego w 1829 r. w Adrianopolu znaczna część Meschetii i Dżawachetii, czyli tzw. paszalyku achalcichijskiego odebrane zostały Turcji. Były to tereny zamieszkałe przez Gruzinów wyznających islam. Władze carskie szykanowały tę ludność i stawiały warunek zmiany wiary lub opuszczenie swoich siedzib i przesiedlenie do Turcji. Przywiązani do islamu miejscowi Gruzini w znacznej części opuścili tereny Meschetii i Dżawachetii. Na ich miejsce osiedlono tam Ormian z Turcji.

²⁹ L. Zagórski, *Pojezdka w achaukaławskij obwod*, Zapiski Kawkazskiego Otdielenija Imperatorskogo Russkogo Geograficzeskogo Obszczestwa, Tyflis VIII 1873.

(1831–1909)³⁰. Pochodził z Warszawy, był synem generała brygady z powstania listopadowego. W 1842 r. rozpoczął naukę w Aleksandryjskim Korpusie Kadetów w Brześciu nad Bugiem, którego jednak nie ukończył. Będąc pełnoletnim dobrowolnie zgłosił się do odbycia służby wojskowej na Kaukazie. Tam zaczął systematycznie badać kaukaską przyrodę. Młokosiewicz wchodził kilkakrotnie na Ararat. Pasją jego była wspinaczka górską i myślistwo, czym zaraził również najbliższą rodzinę. Miał 11 dzieci. Znamienną datą w jego biografii był 1889 r. Przedsięwziął wyprawę na szczyt Araratu. Towarzyszyła mu w niej m.in. córka Julia. W bardzo niekorzystnych warunkach zdobywano szczyt, tym razem Młokosiewicz nie pokonał ostatniego odcinka wspinaczki. Córka jednak osiągnęła szczyt i była pierwszą kobietą, która stanęła na Araracie. Młokosiewicz na Kaukazie odkrył około 60 nieznanych nauce roślin i zwierząt. Wyróżnił m.in. cietrzewia kaukaskiego (*Tetro Młokosiewiczzi*). Odkrył np. Salamandrę kaukaską (*Salamandra Caucasicca*), Sorinę kaukaską (*Pinus Eldanca*), Żółtkowiatową piwonię (*Paeonia Młokosiewiczzi*). Jego córka Julia kontynuowała jego badania kaukaskiej flory. Odkryła np. Pierwiosnek kaukaski (*Primula Juliae*)³¹.

Innym znanym przyrodnikiem badającym m.in. Armenię był Edward Strumpf (1872–1901)³². Od 1891 r. studiował biologię na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Warszawskiego. Za udział w ruchu patriotycznym w 1894 r. został uwięziony, a następnie zesłany na Kaukaz, gdzie przebywał kilka lat. Na zesłaniu zajmował się badaniem kaukaskiej przyrody. Poza tym

---

³⁰ B. Hryniewiecki, *Ludwik Młokosiewicz. Miłośnik i badacz przyrody Kaukazu (1831–1909)*, „Wrzechświat” 1950, nr 5, s. 136–139; A. Chodubski, *Ludwik Młokosiewicz (1831–1909), pionier badań flory i fauny Kaukazu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1982, nr 2, s. 421–428.

³¹ S. Zieliński, op.cit., s. 312.

³² Ibidem, s. 507.

interesował się całokształtem zagadnień geograficznych, ekonomicznych, społecznych i kulturalnych na Kaukazie. Rezultatem tego była praca *Obrazy Kaukazu. Notatki z podróży*, opublikowana w 1900 r. Jest to jedno z najciekawszych dzieł o Kaukazie przełomu XIX i XX w., autor znał wielu oficerów armii kaukaskiej oraz panujące w niej realia, pisał o tym we wspomnieniach.

W pierwszych latach XX w. m.in. w Armenii prowadził badania botanik Bolesław Hryniewiecki (1857–1919)³³. W 1894 r. został on zesłany za działalność polityczną w głąb Rosji. Potem przeniósł się do Dorpatu, gdzie skończył Uniwersytet Dorpacki i jako jego pracownik rozpoczął badania na Kaukazie. Wyniki badań ogłosił w pracach *Wyniki dwóch podróży badawczych na Kaukaz w 1900 i 1903 r.*; „Sprawozdanie z botaniczno-geograficznej podróży po kraju Zakaukazkim w lecie 1903”. To profesor Hryniewiecki znalazł „osobliwość Araratu”, na wysokości około 4500 m wygrzebał spod śniegu świeży, kwitnący pięciornik ayrejski. Stwierdził nadto, że na Araracie występują rośliny, których nie ma gdzie indziej na świecie³⁴.

Bardzo ciekawą i wszechstronnie wykształconą osobą był Kazimierz Łapczyński (1823–1892)³⁵. Zapisał się w dziejach polskiej botaniki, etnografii, folklorystyki, taternictwa, jak również w badaniach nad historią i literaturą Gruzji i poznania Armenii. Pochodził z niezamożnej rodziny ziemiańskiej. Urodził się w miejscowości Kupiszki na Litwie. W 1846 r. został aresztowany i wysłany przymusowo do służby wojskowej na terenie Dagestanu. Mimo iż miał służyć jako prosty żołnierz powierzono mu kierownictwo prac przy budowie fortyfikacji. Awansował

³³ Ibidem, s. 154–156.

³⁴ W. Kubacki, *Malwy na Kaukazie*, Warszawa 1969, s. 181.

³⁵ A. Ślosarski, *Kazimierz Łapczyński, wspomnienia pośmiertne*, „Wrzechświat” 1893, nr 1, s. 1 – 4; A. Zaleski, *Śp. Kazimierz Łapczyński. Kilka słów*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” 1893, t. 14, s. LXXI–LXXIV; B. Baranowski, *Gruzińskie zainteresowania Kazimierza Łapczyńskiego*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1981, nr 8.

na oficera, a kilka lat później (około 1850 r.) udało mu się przenieść do siedziby władz wojskowych i cywilnych Kaukazu Tyflisu. Tam zdał egzamin, został inżynierem wojskowym i zdobył szlify oficerskie. W związku z różnego rodzaju pracami inżynierjno-wojskowymi odbywał częste podróże służbowe po terenie Armenii. Na Kaukazie przebywał jedenaście lat do 1857 r. W swoim szkicu pt. *Z Tyflisu pod Ararat*³⁶ opisywał podróż jaką w charakterze inżyniera wojsk carskich odbył z ówczesnej stolicy Kaukazu Tyflisu przez Erewań do leżącego już na perskiej granicy – Nachiczewania. Tak w wyżej wymienionym szkicu pisał o jeziorze Sewan w Armenii: „Wspaniała cisza pustyni nawet przelotem ptaka ani brzdękiem owadu nie zamącona! Kiedyś sewańskie brzegi były silnie zaludnione, bogate miasta i osady otaczały jezioro dookoła, niejeden handlowy żagiel bielił się na jego wodach, nabrzeża roiły się narodem. Ale godzina przeznaczenia dla Azji wybiła: osty zarosły kwitnące brzegi Eufratu, Tygru i Jordanu; Niniwy, Babilony i Balbeki rozsypały się w zwaliska. Armenia doznała jednego losu z całym Wschodem. Wzdłuż i w poprzek przejechał ją pogańskie dzicze i mahomekańskie narody. Barbarzyńcy gospodarowali po swojemu i długa praca wieków rozsypała się w popioły. Cisza przedhistoryczna wróciła nad brzegi sewańskie”.

Według opisów Kazimierza Łapczyńskiego w drugiej połowie XIX w. cały Erewań był jeszcze gliniany: „Otóż glina zmieszana z samanem (starą słomą) i wyrobiona na cegłę surówkę jest materiałem, z którego wszystkie tu domy ogrodzenia, nawet forteczne ściany są zlepione. Po każdym deszczu żółte strugi ze ścian płyną i sieczka jak szydło z worka wygląda”.

W drugiej połowie XIX w. podróż naukową po Armenii carskiej odbył Józef Strykowski³⁷, który napisał w 1891 r. pracę

³⁶ K. Łapczyński, *Z Tyflisu pod Ararat*, „Tygodnik Ilustrowany” 1866, t. 2, s. 166–168, 178–180, 190–192, 202–203, 227–228, 240–252.

³⁷ W. Kubacki, op.cit., s. 196–201.

pt. *Eczmiadzyński ewangeliarz*. Ów rękopis z tytułu to dzieło z 989 r. mówiące o tradycjach Armenii. Autor podczas podróży zwiedził m.in. muzeum i skarbice w Eczmiadzynie, za odpowiednim zezwoleniem. Czterech biskupów towarzyszyło mu kiedy oglądał skarbice w siedzibie Katolikosa. Eczmiadzyn wyrósł na duchowe i polityczne centrum Armenii po upadku królewskiej stolicy w Ani i rozproszeniu Ormian. Świadczą o tym bogate dary napływające od wiernych z całego świata.

Pośród bezcennych eksponatów znajdują się tam też szczątki arki Noego. Strygowski spotkał wielu polskich żołnierzy. Dużo Polaków wojskowych przebywających na Kaukazie w XIX w. pisało o jego krainach, w tym o Armenii pozostawiając po sobie pamiątki, wspomnienia, prace naukowe, a nawet poezje. Wśród polskich literatów tam przebywających czołowe miejsce zajmował Tadeusz Łada-Zabłocki (1815–1847)³⁸. Po skończeniu średniej szkoły w Witebsku na Białorusi wyjechał na studia uniwersyteckie do Moskwy. Tam rozpoczął działalność w nielegalnym Towarzystwie Miłośników Literatury Ojczystej. Aresztowany w 1833 r., po dłuższym pobycie w więzieniu został w 1837 r. karnie wysłany „w sołdaty” na Kaukaz. Początkowo przebywał na terenie Dagestanu. Z kolei przez kilka następnych lat służył w azerbejdzańskich garnizonach Kuba i Szemacha. Następnie służbę pełnił w stołecznym Tyflisie. Stamtąd służbowo wysyłany był do różnych miejscowości na terenie Gruzji, Armenii i Azerbejdżanu. Zabłocki posiadał duży talent literacki. Uważany jest za jednego z lepszych poetów tego okresu. Pozostawił po sobie duży dorobek literacki. Dwa zbiory poezji (*Poezje*, Petersburg 1845 i *Chansons de'l*

---

³⁸ K. Zwodziński, *W stulecie romantycznego tomu poezji*, „Twórczość” 1946, z. 3, s. 121–135; J. Durr-Durski, *Tadeusz Zabłocki spod przemałowań biograficznych*, „Twórczość” 1947, z. 7–8, s. 85–90; J. Reychman, *Wyjaśniona zagadka zapomnianego poety – spiskowca*, „Twórczość” 1954, z. 6, s. 150–154; M. Ingot, *Polacy piszący na Kaukazie w pierwszej połowie XIX wieku. Materiały do zagadnienia*, „Pamiętnik Literacki” 1957, r. XLVIII, z. 1 i 2, s. 540.

Ukraine, Paryż 1845) wydał Romuald Podberski. Pewna część jego wierszy opublikowana została w anonimowym zbiorze pt. *Fantazje* (Warszawa 1855). Od 1837 r. aż do 1847 r. drukował swe wiersze w czasopiśmie „Rocznik Literacki”, „Ondyna”, „Athenaeum”, „Rubon”, „Gwiazdka” i inne³⁹.

Autorem, który przedstawił bardzo ciekawe materiały dotyczące krajów kaukaskich, w tym Armenii, był Hipolit Jaworski (1812–1877)⁴⁰. Pochodził on z mieszczańskiej rodziny z Opoczna. Jako chłopiec brał udział w powstaniu listopadowym. Po jego upadku wyemigrował na zachód Europy. Po powrocie został aresztowany, po czym zesłano go „w żołdacy”. Przebywał tam jedenaście lat, m.in. w Armenii. Awansował do stopnia oficerskiego. W 1846 r. władze wojskowe przychyliły się do jego prośby i udzieliły mu dymisji. Powrócił do Warszawy i tam pozostał do wybuchu powstania styczniowego. W latach 1858–1859 na łamach warszawskiej „Gazety Codziennej” opublikował wersję swych wspomnień; pisał pod pseudonimem Mieczysława Terlicy⁴¹. W 1877 r. wydał w Poznaniu nową, rozszerzoną wersję swych kaukaskich pamiętników pt. *Wspomnienia Kaukazu*⁴². Tam przedstawił dużo istotnych wiadomości o Armenii i Ormianach na terenie całego Kaukazu.

Autorem najważniejszej i najpełniejszej dziewiętnastowiecznej polskiej książki o Kaukazie był Mateusz Gralewski (1826–1891)⁴³. Była to postać nieszablonowa. Syn prostego chłopca ze wsi Mazew pod Łęczycą nosił początkowo nazwisko Grala lub Gralak. Już w wiejskiej szkółce dały się poznać jego nieprzecięt-

³⁹ B. i K. Baranowscy, *Historia Gruzji*, Warszawa 1987, s. 90.

⁴⁰ S. Zieliński, op.cit., s. 189–190; E. Kozłowski, *Jaworski Hipolit*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, op.cit., t. 11, s. 106.

⁴¹ M. Terlica, *Wspomnienia Kaukazu*, „Gazeta Codzienna”, 3/15/X-13/25/X 1858, nr 273–283; 2/14/II-11/23/II 1859, nr 42–51.

⁴² Por. H. Jaworski, *Wspomnienia Kaukazu*, Poznań 1877.

⁴³ M. Gralewski, op.cit.

ne zdolności. Dzierżawca tamtych dóbr, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, znakomity prawnik i historyk Wacław Maciejewski, zwrócił na niego uwagę. Na skutek starań profesora Mateusza oddano do szkoły w Łęczycy, gdzie zapisano go pod nazwiskiem Gralewski. Kilkunastoletni chłopak brał czynny udział w pracach uczniowskiego kółka patriotycznego. Aresztowany w 1843 r. po pobycie w więzieniu wysłany został „w żołdaty” na Kaukaz, gdzie przebywał przez dwanaście lat (1844–1856)⁴⁴. Dopiero po zakończeniu wojny krymskiej pozwolono mu na powrót do kraju. W 1877 r. we Lwowie wydał wielką, liczącą 560 stron książkę o Kaukazie. Na szczególną uwagę zasługują materiały etnograficzne, zawierające szczegóły z życia różnych narodów Kaukazu. Poświęcił swoją uwagę również Ormianom, przyczynił się tym samym do spopularyzowania wśród ówczesnych Polaków problematyki armeńskiej.

Istotny wkład w dzieło uprzemysławiania Armenii wnieśli polscy inżynierowie budujący koleje strategiczne, które były prowadzone wspólnie z Korpusem Kaukaskim. I tak budową poszczególnych odcinków kolei na Zakaukaziu kierował Kazimierz Elżanowski (1875–1929)⁴⁵, który projektował i budował kolej na odcinku Tyflis–Kars. Jego dużym osiągnięciem konstrukcyjnym był tunel Dżadzurski. Olbrzymie zasługi w budowie nowych linii kolejowych na Zakaukaziu położył porucznik – inżynier Bolesław Statkowski (1825–1895)⁴⁶. Kolej dawała zatrudnienie wielu Polakom, w 1892 r. na kojmach Zakaukazia pracowało 194 polskich specjalistów⁴⁷, w tym duża część w Armenii, często rekrutowali się ze zwalnianych żołnierzy z armii carskiej.

---

⁴⁴ B. i K. Baranowscy, op.cit., s. 96.

⁴⁵ *Polski słownik biograficzny*, op.cit., t. VI, s. 239–240.

⁴⁶ „Kraj” 1888, nr 39.

⁴⁷ M. Mądziak, *Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków w Gruzji na przełomie XIX i XX wieku*, Lublin 1987, s. 43–44.

Na Kaukazie pracowało wielu lekarzy, w tym wojskowych. Do najwybitniejszych należał dr Jan Minkiewicz⁴⁸, który ukończył studia medyczne w Moskwie. W latach 1848–1850 pracował w szpitalu wojskowym w Temir-Chan-Szurze. Od 1862 do 1883 r. był naczelnym chirurgiem armii kaukaskiej⁴⁹. Organizował w tym czasie służbę zdrowia w garnizonach armeńskich, m.in. w Erewaniu, Karsze i Aleksandropolu.

W pamięci społeczeństwa Erewania pozostał zesłaniec dr Łunkiewicz. Był lekarzem społecznikiem, który w drugiej połowie XIX w. pracował w tym mieście. Ożeniony z Ormianką zasłynął nie tylko z wielkiej biegłości w swoim zawodzie, ale też z wielkiego serca i rozumu. Nigdy nie odmawiał pomocy, biednych leczył za darmo, często też zaopatrywał ich ze swojej pensji w lekarstwa. Jego syn, związany z ruchem rewolucyjnym, był znanym ormiańskim biologiem, badaczem przyrody, autorem wielu książek popularnonaukowych⁵⁰.

O służbie w armeńskim garnizonie w Karsie przy granicy tureckiej wspomina Piotr Kowalczyk⁵¹. Służył on tam po 1878 r., teren był niebezpieczny – pogranicze. Istniała konieczność prowadzenia zbrojnych walk z bandami rozbójników i przemytników. Stosunek przełożonych do podoficerów i zwykłych żołnierzy był tam znacznie mniej surowy niż w garnizonach leżących w dalszej odległości od granicy. Również lepsze było wyżywienie i warunki bytowe żołnierzy. Skonfiskowane przemytnikom towary przeważnie obracano na potrzeby wojska. O wiele łatwiej też można było otrzymać tam awans podoficerski. Jednocześnie jednak służba w Karsie nie należała do lekkich. Któręś dnia pełniący służbę patrolową oddział zaata-

⁴⁸ *Polski słownik biograficzny*, op.cit., t. XXI, s. 294–295.

⁴⁹ *Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego*, Warszawa 1899, t. 25, s. 629.

⁵⁰ G. i A. Miłoszowie, *Kaukaz*, Warszawa 1979, s. 253.

⁵¹ B. i K. Baranowscy, *Historia Gruzji*, Warszawa 1987, s. 72 i n.

kowany został przez kurdyjskich przemytników, którzy zabili wszystkich żołnierzy. W potyczce tej zginęło trzech Polaków. Innym razem Kowalczyk był dowódcą patrolu, pod samym miastem zaatakowali ich tureccy przemytnicy. W walce zginęło dwóch polskich żołnierzy, a Kowalczyk został lekko ranny. Dla polskich żołnierzy niebezpiecznym, ale intratnym zajęciem było konwojowanie karawan kupieckich. W Karsie służyło też dużo polskich oficerów, którzy utrzymywali dobre kontakty ze zwykłymi polskimi żołnierzami. Kars był dużym ośrodkiem wojskowym i administracyjnym, gdzie obok wojskowych pracowali polscy specjaliści. Dzięki inicjatywie żony jednego z lekarzy – Polaków, urządzone tam były polskie wieczorki literackie, na których obecni przedstawiali zarówno utwory własne, jak i oraz współczesnych poetów polskich. Od czasu do czasu odbywały się też urządzone przez tę kolonię koncerty lub amatorskie przedstawienia teatralne⁵².

Na Kaukazie znacznie wzrosła ilość Polaków w czasie I wojny światowej, wiązało się to z przybyciem licznej rzeszy uchodźców, jak i walczących żołnierzy. W związku z tym powstały nowe organizacje polskie mające za zadanie niesienie pomocy materialnej i duchowej ofiarom wojny, jak również wzmoczoną opiekę nad żołnierzami Polakami. Szerokim echem odbiły się docierające z ziem polskich wieści o niepodległościowym czynie Polaków. Na Kaukazie zaczęli pojawiać się wysłannicy Polskiej Organizacji Wojskowej i Legionów, jeńcy polscy z armii państw centralnych oraz kuracjusze – żołnierze z polskich formacji wschodnich i armii rosyjskiej⁵³.

Najważniejszymi ogniskami pracy niepodległościowej i tajnej działalności wojskowej stały się: Tyflis, Baku, Batum, Kars, Alek-

---

⁵² Ibidem, s. 128.

⁵³ Szerzej problematykę tę ukazują: M. Mądzik, op.cit.; B. i K. Baranowsky, *Historia...*, op.cit., s. 159–165, 201–204; H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie: 1914–1920*, Warszawa 1921.

sandropol. Na Kaukazie walczyły wojska rosyjskie, niemieckie, tureckie i interwencyjne państw zachodnich. Chodziło o nowy podział ziem tego regionu. Taka sytuacja polityczno-militarna spowodowała konieczność skonsolidowania sił polskich i próbę ustalenia odrębnego stanu prawnego dla Polaków przebywających wówczas na Kaukazie, a w tym w Armenii.

Znaczącym wydarzeniem w życiu społeczności polskiej na Zakaukaziu i miejscowych ugrupowań politycznych stał się ogólny zjazd przedstawicieli polskich organizacji i związków działających w tym regionie, zwołany przez Komitet Wykonawczy Rady Polskich Organizacji w Tyflisie. Miejszem obrad była stolica Gruzji, a odbywały się one w dniach 20–25 sierpnia 1917 r. Na zjazd przybyło 46 delegatów, którzy reprezentowali kilkanaście polskich organizacji z całego niemal Zakaukazia. Poza przedstawicielami ugrupowań tyfliskich zjawili się delegaci Związków Wojskowych Polaków z Erzerum, Trapezuntu, Aleksandropola, Karsu, Armawinu, Bajazetu, Sarykamysza. Obrady otworzył przewodniczący Komitetu Wykonawczego Rady Polskich Organizacji w Tyflisie inż. Włodzimierz Krzyżanowski⁵⁴.

Za naczelne zadania jakie zjazd postawił przed Radą w sprawach politycznych, wojskowych i organizacyjno-społecznych uznano:

- a) rozbudzenie samowiedzy narodowej i niepodległościowej;
- b) karne zorganizowanie wszelkich dziedzin polskiego życia publicznego;
- c) ujednostajnienie polskiej polityki na Kaukazie zgodnie z zasadami ogólnonarodowej polityki kraju.

Przy Radzie została utworzona na zasadach autonomicznych Polska Centrala Wojskowa. Za pierwszoplanowe zadanie

---

⁵⁴ „Tyfliskij Listok”, 24.08.1917, nr 189.

– uwieńczone sukcesem – Rada wyznaczyła sobie od Specjalnego Komitetu Zakaukaskiego, a następnie od władz republik zakaukaskich uznanie Polaków za obywateli obcego państwa. Zgodnie z wytycznymi Głównego Polskiego Wojskowego Komitetu Wykonawczego z 31.10.1917 r. Rada zgłosiła do rządu zakaukaskiego akt z 7.12.1917 r. o neutralności Polaków wobec toczących się walk rewolucyjnych i narodowościowych. Dzięki akceptacji tego dokumentu przez kaukaskie władze administracyjne i wojskowe Rada wydawała zaświadczenia o polskim obywatelstwie. Uchroniło to wielu rodaków przed mobilizacją ze strony resztek władz rosyjskich i ich sprzymierzeńców koalicyjnych, a w późniejszym okresie ze strony miejscowych władz rewolucyjnych.

Zaświadczenia te były respektowane także przez tureckie, niemieckie, brytyjskie i francuskie władze okupacyjne. W sierpniu 1917 r. za zezwoleniem rosyjskiego Ministerstwa Wojny utworzono przy sztabie armii kaukaskiej tzw. radę w sprawie unarodowienia armii, w skład której weszło po dwóch przedstawicieli Ormian, Gruzinów, Polaków, Ukraińców i Kozaków Dońskich⁵⁵. W armii kaukaskiej w grudniu 1917 r. znajdowało się około 450 oficerów i urzędników oraz przeszło 17 tys. szeregowych Polaków⁵⁶.

Na Kaukazie, gdzie w omawianym okresie niemal ustawicznie toczyły się walki zbrojne „dawni przestępcy”, o ile wyróżniali się odwagą albo wykazywali talenty organizacyjne, mogli awansować na podoficerów lub jeśli posiadali wykształcenie to na oficerów. Znaczna część dawnych zesłańców „w żołdacy” po kilku latach dochodziła do oficerskich szlifów. Przykładem tego była wspomniana droga jaką przebył Wincenty Gedeona Giedroyć.

---

⁵⁵ H. Bagiński, op.cit., s. 413.

⁵⁶ M. Mądzik, *Polskie formacje wojskowe na Kaukazie w latach 1917–1918*, Lublin 1986, s. 144–145.

Wielu z tych, którzy uzyskali szlify oficerskie kończyło karierę w stopniu porucznika lub kapitana i w odpowiednim momencie prosili o zwolnienie, przykładem mogą być losy Kazimierza Łapczyńskiego.

Przebywający na Kaukazie żołnierze nie tylko prowadzili działania wojenne. Przez przeważającą część roku pełnili służbę garnizonową. Inna była ona w górskich forteczkach, a inna w miastach, gdzie panował względny spokój. Służba w garnizonach na terenie Armenii była znacznie bezpieczniejsza od służby np. na Kaukazie Północnym, czy w Dagestanie.

Wśród oderwanych od stron rodzinnych polskich żołnierzy panowały silne uczucia religijne. Ponieważ kapelani wojskowi, działający przeważnie na olbrzymim terenie, do niektórych garnizonów mogli przyjeżdżać tylko raz lub dwa razy do roku, żołnierze sami organizowali zastępcze nabożeństwa, np. udawali się oni na oznaczone miejsca za miastem, gdzie zbiorowo śpiewali nie tylko religijne, ale również patriotyczne pieśni.

W wielu miejscowościach, w których nie było nawet parafii ani stałego wojskowego kapelana, odbywający tam służbę żołnierze Polacy samorzutnie budowali drewniane kaplice, w których zbierali się w każdą niedzielę lub święto. W miarę zwiększania się liczby Polaków kierowanych do służby wojskowej na Kaukazie, coraz to liczniej wysyłano tam również katolickich kapelanów wojskowych. Władze carskie, chociaż formalnie przywiązywały duże znaczenia do szerzenia prawosławia, stały jednak na stanowisku, że każdy żołnierz powinien korzystać z pomocy religijnej własnych duchownych. Na Kaukazie przebywało więc wielu katolickich kapelanów wojskowych. Do takich postaci należy zaliczyć np. proboszcza z Mozdoku, bernardyna ks. Hygina Antonowicza. Jak pisał Mateusz Gralewski, był to „kapłan wielkiej prostoty ducha i niezwykłego wpływu na ludzi”⁵⁷.

---

⁵⁷ M. Gralewski, *op.cit.*, s. 348.

Odrębnym zagadnieniem jest sprawa stosunku polskich zesłańców do ludności Kaukazu. Prawie wszyscy żywili wyrażną sympatię do mieszkańców Gruzji, której historia była w pewnym stopniu paralelna do dziejów Polski. Z sympatią pisano o Azerbejdżanach. Czasami krytycznie odnoszono się do Ormian, z którymi przeważnie spotykano się jako z kupcami i oberżystami.

Jednak wspomnienia o pobycie w Armenii w licznych pamiętnikach są pozytywne, a żołnierze – Polacy utożsamiają się z Ormianami i ich walką o swoje własne państwo. Wielu Polaków porównywało losy rozebranej Polski do podbitej Armenii przez Turcję. Powoływano się też na wielowiekowe kontakty obydwu narodów, jeszcze z czasów I Rzeczypospolitej.

Bibliografia

- Bagiński H., *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921.
- Baranowski B., *Gruzińskie Zainteresowania Kazimierza Łapczyńskiego*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1981, nr 8.
- Baranowscy B. i K., *Historia Gruzji*, Warszawa 1987.
- Chodubski A., *Ludwik Młokosiewicz (1831–1909), pionier badań flory i fauny Kaukazu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1982.
- Durr-Durski J., *Tadeusz Zabłocki spod przemalowań biograficznych*, „Twórczość” 1947.
- Gierszewski L., *Pamiętnik z niewoli*, Poznań 1852.
- Gralewski M., *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli. Opisanie kraju – ludność – zwyczaje i obyczaje*, Lwów 1877.
- Gralewski M., *Kaukaz Roman Sanguszko zesłaniec na Sybir*

- z roku 1831. W świetle pamiętników matki, ks. Klementyny z Czartoryskich Sanguszkowej, oraz korespondencji współczesnej, Warszawa 1927.
- Hryniewiecki B., *Ludwik Młokosiewicz. Miłośnik i badacz przyrody Kaukazu (1831–1909)*, „Wrzechświat” 1950, nr 5.
- Inglot M., *Polacy piszący na Kaukazie w pierwszej połowie XIX wieku. Materiały do zagadnienia*, „Pamiętnik Literacki” 1957.
- Janik M., *Giedroyc Wincenty Gedeon*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 7, Kraków 1948–1958.
- Jaworski H., *Wspomnienia Kaukazu*, Poznań 1877.
- Józef Chodźko – geodeta i geograf XIX w. (1800–1881), „Przełęcz Geodezyjny” 1970.
- Kalinowski K., *Z żołnierki na Kaukaz*, Lwów 1908.
- Kawkazkij Kalendar na 1907 g., Tyflis 1906.
- Korzeniowski J., *Tadeusz Bezimienny*, Łódź 1902.
„Kraj 1888”, nr 39.
- Kubacki W., *Malwy na Kaukazie*, Warszawa 1969.
- Łapczyński K., *Z Tyflisu pod Ararat*, „Tygodnik Ilustrowany” 1866.
- Mądzik M., *Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków w Gruzji na przełomie XIX i XX wieku*, Lublin 1987.
- Mądzik M., *Polskie formacje wojskowe na Kaukazie w latach 1917–1918*, Lublin 1986.
- Miłoszowie G. i A., *Kaukaz*, Warszawa 1979.
- Nowacki S., *Podróże do Georgii w czasie mojej niewoli w Rosji odbyte w roku 1813, 1814, 1815*, Poznań 1833.
- Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego*, Warszawa 1899.
- Pierwaja wsieobszczaja pierepis nasielenija Rossyjskoj Imperii 1897 goda*, t. 61 (*Bakinskaja gubernija*), S. Pietierburg 1905; t. 62 (*Jelizawietpolska gubernija*), 1904; t. 64 (*Karskaja*

- oblast'), 1094; t. 66 (*Kutajsskaja gubernija*), 1905; t. 71 (*Ere-wanskaja gubernija*), 1903.
- Polski słownik biograficzny*, t. VI, Kraków 1948–1958.
- Polski słownik biograficzny*, t. XXI, Kraków 1948–1958.
- Rejchman J., *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, Warszawa 1972.
- Reychman J., *Wyjaśniona zagadka zapomnianego poety – spisowca*, „*Twórczość*” 1954.
- Russkaja wojennaja istorija*, t. I–II, Petersburg 1877–1878.
- Ślosarski A., *Kazimierz Łapczyński, wspomnienia pośmiertne*, „*Wrzechświat*” 1893.
- Terlica M., *Wspomnienia Kaukazu*, „*Gazeta Codzienna*”, 3/15/X–13/25/X 1858, nr 273–283.
- Terlica M., *Wspomnienia Kaukazu*, „*Gazeta Codzienna*”, 2/14/II–11/23/II 1859, nr 42–51.
- Trzaskowski A., *O sostawie Gurii. Z zapisek Kapitana Trzaskowskiego*, „*Kawkaz*” 1847, nr 40.
- „*Tyfliskij Listok*” 24.08.1917, nr 189.
- Zagórski L., *Pojezdka w achalkańskij obwod*, *Zapiski Kawkazskiego Otdielenija Imperatorskogo Russkogo Geograficznego Obszczestwa*, Tyflis VIII 1873.
- Zakrzewska-Dubasowa M., *Historia Armenii*, Wrocław–Kraków–Warszawa–Gdańsk 1977.
- Zaleski A., *Śp. Kazimierz Łapczyński. Kilka słów*, „*Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego*” 1893.
- Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, Warszawa 1990.
- Zieliński S., *Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich*, Warszawa 1933.
- Zwodziński K., *W stulecie romantycznego tomu poezji*, „*Twórczość*” 1946.
- Zwolski B., *Chodźko Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1948–1958.

Abstrakt

Niniejsze opracowanie prezentuje badania nad losami Polaków, którzy znaleźli się w Armenii jako żołnierze armii carskiej. Grupa ta była zróżnicowana i składała się z zesłańców politycznych głównie po powstaniach narodowych, młodzieży patriotycznej idącej „w sołdaty” za swoją tajną działalność patriotyczną oraz poborowych powoływanych do służby wojskowej z Królestwa Polskiego na Kaukaz. Byli tam również zawodowi oficerowie polscy, którzy wybrali ten zawód i zostali przydzieleni do garnizonów kaukaskich. Ich losy są przedmiotem studiów autora, który analizował przyczyny ich pobytu, dokonania, relacje z ludnością i kulturą Armenii oraz ślady, które tam pozostawili po sobie. Jest to wdzięczny temat badań z uwagi na egzotyczną problematykę nieznaną szerszej opinii w Polsce. W całym XIX w. przez Kaukaz przewinęło się około jednego miliona naszych rodaków, w większości byli to wojskowi.

Słowa kluczowe: Armenia, Kaukaz, armia carska, zesłańcy polityczni, żołnierze polscy, diaspora

Abstract

The article concerns the fate of Poles who found themselves in Armenia, being the soldiers of the Russian (Tsarists) army. This was varied were group and consisted of political exiles mainly after national uprisings, patriotic youth going “on the merits” for their secret patriotic activities, and conscripts appointed to military service from the Polish Kingdom to the Caucasus. There were also professional Polish officers who chose this profession and were assigned to Caucasian garrisons. Their fate is the subject of the author’s studies, which analyzed the reasons for their stay achievements, relationships with the people and culture of Armenia and the traces they left behind. This is a grateful topic of research because of the exotic issues unknown to the wider opinion in Poland. In the entire nineteenth century, about one million of our compatriots passed through the Caucasus, most of them military.

Keywords: Armenia, Caucasus, tsarist army, political deportees, Polish soldiers, diaspora